

Úvahy o budoucnosti dělné práce

RADOVAN RICHTA

Filosofický ústav ČSAV

Kdybychom měli krátce vystihnout, co otevírá cestu marxistickému úsilí při sociologickém rozboru — a co jej zároveň principiálně odděluje od buržoazní sociologie a staví nad ni, ať už by disponovala jakýmikoliv prostředky a jakoukoli rutinou — je to ono zvláštní *historické* vědomí, jež dovede pohlížet historicky nejen na objektivní společenské skutečnosti, jež má před sebou, ale i na sebe sama, na své vlastní prostředky: neponechává ani subjekt v šeru abstrakce, neuplatňuje absolutní hledisko, ale užívá a mění své prostředky podle vnitřního rozvoje předmětu samého. Je to prostě ona metoda, které při zkoumání objektu tane vždy společenský subjekt na mysli jakožto předpoklad,¹ která tedy uplatňuje třídní hledisko všude tam, kde sleduje akce tříd, která přistupuje ke zkoumání skupin uvnitř tříd ve struktuře socialistické společnosti, a která konečně znovu vědomě přetváří a obohacuje své metodické prostředky, jakmile ve skutečnosti dochází k rozvoji společnosti, chce-li zachytit pohyb, vybihající daleko kupředu až do podmínek vyvrážděné komunistické společnosti s jejími kolektivy, v nichž už roztály všechny pozůstatky třídních rozdílů.

Bezstarostnost, s jakou se v buržoazní sociologii už léta vyrábějí všeobecné učebnice o sociální struktuře apod., je ve skutečnosti výsledkem hlubokých iluzí těchto specialistů o neměnnosti metod, do jejichž základů vkládají takové kategorie, jako „člověk“ či „společnost“ o sobě — to jest abstraktní všeobecné pojmy, jež ve skutečnosti zrodila zcela určitá historická — totiž buržoazní — společnost. V tom smyslu zůstává ještě všeobecná „věda o

společnosti“, ale i ona moderní sociologie, jež o sobě prohlašuje, že je „vědou o člověku“, specifickým výtvorem omezenosti života² — nikoli přes, ale právě pro toto abstraktní, neměnné metodické východisko.

Programatické úvahy o komunismu bychom — ve srovnání s touto metodou — museli označit spíše jako vědu o všeobecném společenském rozvoji člověka v podmínkách beztržní společnosti, jako teorii vzájemného rozvoje člověka člověkem. Tento rozdíl má velmi podstatný obsah: *pohyb* (rozvoj) na straně subjektu stejně jako objektu je pro marxistickou metodologii tím určujícím — právě tak jako pro komunistickou společnost samu, jestliže ji pochopíme podle Marxe jako „jedinou společnost, kde osobitý a svobodný rozvoj individuí není frází“. Všímněme si, že Marx ukazoval dokonce na buržoazní podstatu Saint-Simonovy koncepce socialismu právě podle toho, že hlásá stanovisko „osobitosti individua“, kdežto od společnosti žádá změnu, která nakonec ve skutečnosti může nastat jen budou-li se vyvíjet individua sama.⁴

Samozřejmě pro určité úseky dějin, pokud se subjektivní síly podstatně nemění (například v podmínkách třídních bojů, pokud dělnická třída stále vystupuje jakožto třída), zůstává i sociologická metoda relativně stálá (v tomto případě třídní analýza). Avšak čím hlubší a širší jsou zásahy komunistické revoluce do základů dosavadních dějin, čím podstatnější sféry lidského života se dostávají do pohybu, tím víc se každá metoda, jež spoléhá jen na dané, neměnné nazírací formy (nedovede programaticky přizpůsobovat své me-

¹ K. Marx, Úvod (Ke kritice politické ekonomie), Marx-Engels, Spisy sv. 13, str. 677.

² Jestliže někteří sociologové očekávají překonání všech mezi svých metod, jakmile jen založí sociologii jakožto „syntetickou vědu o člověku“ (A. W. Green, Sociology, 1956, str. 2), pak ve skutečnosti jen opakuji metodické předpoklady, jež provázely buržoazní sociologii od počátku: Hel-

vetius, Destutt de Tracy, Cabanis, Saint-Simon a další chtěli vytvořit vědu o společnosti jako vědu o abstraktním člověku.

³ Marx-Engels, Německá ideologie, Spisy sv. 3, str. 448–9.

⁴ Marx-Engels, Německá ideologie, Spisy sv. 3, str. 488 a j.

tody rozvoji skutečnosti), musí dostat do kolize s dějinným během: větší pak revoluční metodě na paty závaží *dosavadních* poměrů a rozměrů pohybu.

Dialektika jako metoda se liší od *dosavadních* metod nikoli tím, že by vydávala své konkrétní formy za bezmezné, nýbrž naopak tím, že v každém případě „zná své meze“ (Marx).

K metodě zkoumání dělby práce

Snad nikde není toto historické vědomí potřebnější než při posuzování oněch míst, kde se společenská revoluce, kterou prožíváme, dostává k cílevědomým převrácům až v nehlubších sférách života, kam vítr podstatných změn zasahoval dosud jen v dlouhých přestávkách, anebo kde vůbec po staletí vládla tišina. To platí především o oblasti *pracovní činnosti*, v níž ještě do počátku našeho století pokračoval téměř vždy podstatný pohyb hranic produktivního života jedné generace; přeměny v povaze práce a v dělbě práce zůstávaly potud spíše záležitostí fylogeneze, kdežto jednotlivci se tu setkávali jen s danými, neměnnými předpoklady svého vlastního života.

Tak ovšem mohla být pro soudobé potřeby – pokud v dělbě práce dochází jen zvolna k principiálním změnám i na půdě socialistické společnosti – kategorie *dělby práce* stálou metodologickou oporou sociologického zkoumání. V *buržoazní sociologii* platí dosud kategorie dělby práce nejen v tomto historickém rozsahu, ale především jako náhrázka třídní analýzy: vezmeme-li do rukou kterékoliv kompendium současné sociologie, postřehneme jistě, že v podstatě nejrůznějších metodik sociální stratifikace leží tak či onak právě „věčná“ kategorie dělby práce; pro tuto vědu je proto vůbec nemyslitelné překročit hranice dělby práce.

Od čtyřicátých let až do nedávné doby převládł však dokonce i v marxistické literatuře názor, že dělba práce a spolu s ní existence profesí a profesionálních skupin zůstane i ve vyšší fázi komunistické společnosti, prakticky do nedohledna,⁵ zákla-

dem života i metodologie. Obrat přinesla teprve poslední léta, zvláště díky sovětským vědcům Strumilinovi, Semeněvovi, Jelmjejevi aj.⁶

Argumenty, uplatňované ve prospěch zvětšení dělby práce, jsou v podstatě tři: 1. Kategorie dělby práce je velmi užitečná při zkoumání *dosavadních* dějin a společenských struktur, takže i pro budoucnost si lze těžko představit společnost bez dělby práce. Tato námitka by se ovšem dala obrátit proti všem základním charakteristikám komunistického života, protože přece nic takového společnost dosud nepoznala. Kolik lidí si dovede představit např. společnost bez peněz, bez státu atd.? Tento obrat vlastně jen dává najevo, že lidé myslí v představách daných dělbou práce. 2. Empirický materiál o naší dnešní socialistické společnosti nenapovídá – pokud se omezíme na indukci – tendenci k mizení dělby práce, ale k změně profesionální struktury. Logicky vzato tato námitka ovšem předpokládá, že směr dnešního vývoje výroby, v němž převládá mechanizace, se nebude měnit; jinými slovy že *nedojde* k rozvinutí vědecko-technické revoluce, jejíž obrysy se teprve zvolna vynořují na pozadí současných číselných dat. 3. Od několika století věda a tvůrčí činnost směřuje k specializaci, kdežto integrace byla dosud podržena složkou. Proč tomu tak je a jaké jsou hranice tohoto jevu, zůstává spíše otázkou, kterou třeba vyjasnit, než argumentem, který sám něco objasňuje.

Kde tedy nalézt kritéria, jež umožní posoudit perspektivy dělby práce v komunistické společnosti?

Především je nutno se pokusit analyzovat *specifickou podstatu* dělby práce. Čím starší, všeobecnější, a tedy „samozřejmější“ je určitý společenský jev, tím snáze zaniká jeho pojem v abstraktní představě. Běžně bývá dělba práce spojována s „vydělováním navzájem se odlišujících druhů výrob a druhů pracovní činnosti, buď vyrábějících různé materiální statky anebo představujících různá stadia a funkce procesu výroby těchto materiálních statků“.⁷ Zde nepochybně vycházejí najevo reálné

⁵ Toto tvrzení hájil především v diskusí sovětských filosofů a ekonomů Maněvič (Voprosy filosofii 6/1961), Novosělov (Voprosy filosofii 3/1963) a řada jiných.

⁶ Voprosy filosofii 10/1961, 10/1962, 3/1963, 9/1963 aj.

⁷ Uvádím tu charakteristiku, kterou podal M. D. Slejška v referátu *O profesionální dělbě práce za socialismu* na konferenci o sociální struktuře roku 1964.

stránky dělby práce, totiž ty, jež souvisí s oblastí výrobních sil. Mohli bychom toto určení tedy porovnat s Marxovým: „Dělba práce v jednom smyslu není nic jiného než koexistující práce, to jest současná práce různých pracovních způsobů, která se zračí v různých druzích produktů či spíše zboží.“⁸ Toto určení je ovšem dílčí: vedle úzce výrobního smyslu je tu totiž u Marxe ještě „jiný smysl“ dělby práce, který se týká určitého historického vztahu jednotlivců a společnosti, začlenění účastníků práce do určitých stálých poměrů ve výrobě; spočívá tedy v „osamostatňování prací navzájem“ a konstituování sociálních vrstev na tomto podkladě: „kde existuje dělba práce ve společenském měřítku, tam dochází k vzájemnému osamostatnění dílčích prací“.⁹

Zakladatelé marxismu si dobře všimli toho, že dělba práce se vyvinula jako určitá společenská výrobní síla,¹⁰ ale zároveň nepřecházeli ani její určení jakožto určitého výrobního poměru: v různých souvislostech dokazoval Marx „národohospodářskou povahu“¹¹ dělby práce, organické spojení dělby práce s různými poměry lidí v produkci. „Dělba práce a soukromé vlastnictví jsou totožné výrazy – v jednom se vzhledem k činnosti vyslovuje totéž, co se v druhém vyslovuje vzhledem k produktu činnosti“.¹² Jinde píše Marx o dělbě práce jako o ekonomické kategorii vedle konkurence a úvěru, jako o společenském poměru, který je součástí „toho, co v dnešní době nazýváme vlastnictvím“.¹³ Vytýká Proudhonovi, že „nepochopil, že ekonomické kategorie jsou jen abstrakce těchto skutečných poměrů, že jsou pravdivé jen potud, pokud tyto poměry trvají. Upadá tak do omylu buržo-

azních ekonomů, kteří vidí v těchto ekonomických kategoriích věčné zákony a nikoli historické zákony, platné jen pro určité historické stadium, pro určitý vývojový stupeň výrobních sil.“¹⁴ Téměř doslova totéž čteme pak v Bídě filosofie,¹⁵ na niž se zase odvolává v Kapitálu¹⁶ atd. atd.

V dělbě práce máme před sebou prvou všeobecnou výrobní sílu lidského společenství (rozvíjející se zároveň s nejelementárnějšími výrobními nástroji) a zároveň i nový a všeobecný výrobní poměr. Spojení má tu nejprve povahu totožnosti, je nerozčleněné, bezprostřední, kdežto (a tudíž) v dalším pohybu vystupuje dělba práce jako zprostředkující článek obou sfér, nesený určitým pohybem výrobních nástrojů a představující vždy určitý stupeň vývoje výrobních poměrů. Jako určitý historický výrobní poměr podléhá dělba práce úplným a podstatným proměnám; ale totéž je o ní možno říci i jakožto o společenské výrobní síle. Představa, že výrobní síly jsou na rozdíl od výrobních poměrů něčím trvalým, neměnným, pouze kvantitativně narůstajícím, je jen optickým klamem,¹⁷ vyrostlým ze zvláštnosti současných proměn na tomto poli. Ve skutečnosti před našima očima stále vznikají a zanikají výrobní síly společnosti: tisíce ručních nástrojů se stěhují do muzea, tažná zvířata mizí z povrchu země atd. – to vše byly výrobní síly společnosti a přestaly jimi být. Nemůže se stát, že tento osud postihne i dělbu práce v dosavadní podobě, jakmile se ukáže, že v zdrcujícím měřítku brzdi rozvoj lidských schopností, že se stala poutem rozvoje výrobních sil?

V pojmu dělby práce neleží jen povšechná skutečnost dělení, současnosti různých

⁸ K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Stuttgart 1921, III, str. 319. Tato současnost je podmínkou: „když rolník nejprve pěstuje len, pak jej spřádá, pak tká, pak se tu setkáváme s následností, ale nikoli se současností těchto operací, jak to předpokládá výrobní způsob, založený na dělbě práce uvnitř společnosti“ (tamtéž, str. 335).

⁹ B. Engels Schmidtovi, 27. 10. 1890 (Marx–Engels, *Vybrané dopisy*, str. 382). „Co předpokládá dělba práce uvnitř společnosti především, je takové osamostatnění prací navzájem, že jejich produkty vystupují naproti sobě jako zboží a procházejí směnou.“ (K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, III., str. 321). Jestliže zde spojuje Marx rozčlenění práce se směnou produktů dělené práce, jinde zas připomíná, že může být založeno právě tak na bezprostřední autoritě pospolitosti: „např. v Peru byla práce také dělena; stejně v soběstačných (selfsupporting) malých indických obcích. Ale to je dělba práce, jež není založena na směnné hodnotě, nýbrž naopak, jež předpokládá více nebo méně přímo společenskou výrobu.“ (K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Ber-

lín 1953, str. 905). V této souvislosti svazuje Marx dělbu práce také s poměry přímé podřízenosti kastovní a třídní společnosti atd.

¹⁰ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 479.

¹¹ K. Marx, *Ekonomicko-filosofické rukopisy*, Praha 1961, str. 118.

¹² Marx–Engels, *Německá ideologie*, *Spisy* sv. 3, str. 46.

¹³ Marxův dopis Anněnkovovi z 28. 12. 1846. Marx–Engels, *Vybrané dopisy*, str. 23.

¹⁴ Tamtéž, str. 23–24.

¹⁵ „Ekonomové líčí buržoazní výrobní poměry, dělbu práce, úvěr, peníze atd. jako stálé, neměnné, věčné kategorie“ – K. Marx, *Bída filosofie*, Marx–Engels, *Spisy* sv. 4, str. 144.

¹⁶ K. Marx, *Kapitál*, sv. 1, str. 389.

¹⁷ „Lze vůbec těžko pochopit, proč představa něčeho obecného ve výrobě musí být stále spojována s výrobními silami, zatímco vše specifické ve výrobě by tvořilo pouze výrobní vztahy?“ – O. Šik, *Ekonomie, zájmy, politika*, Praha 1962, str. 89.

práci, nýbrž zároveň specifické určení poměru, který odpovídá na otázku kdo a co „dělá“.

V původní, nerozvinuté podobě, pokud se dílí dílba práce provádí přímo společensky,¹⁸ určují její povahu přes hlavy lidí především naturální podmínky.¹⁹ Už Hegel věděl, že kde se takto ustalovala dílba práce, stávalo se to v podobě dělení lidí, to jest, vedlo to k hierarchizaci kast a tříd, nadřazených a podřazených, heroů a vasalů, pánů a otroků. Co tu bylo dáno společensky, to byla nucenost práce pro základní masu lidí, přiřazení k práci ne-svobodných a zbavení práce svobodných – tedy vyloučení práce ze společnosti a proměna pracujících v „instrumentum vocale“, jež bylo podstatou původní antické dílby práce.

Obvykle se má za to, že alespoň rozvinutá dílba práce (stejně jako směna, která ji provází), je výrazem společenskosti práce. Ovšem to je právě tak pravda jako naopak, že existence dílby práce (a směny zboží) dokazuje, že tento rozvoj společnosti dosáhl dosud jen velmi nízkého stupně, že „produkce není bezprostředně společenskou, není plodem (offspring) společnosti“,²⁰ jeho aktivním, cílevědomým dílem. Ostatně už Adam Smith věděl, že dílba práce nevdechuje ze svůj vznik lidské moudrosti, která „předvídá a zamýšlí ono všeobecné bohatství, jež vyrůstá z dílby práce“.²¹ Spočívá naopak v povaze dílby práce, že se dostává do života společnosti a lidí jako vnější moc, se kterou se člověk setkává jako s hotovou, nesmlouvavou podmínkou své existence, která vniká mezi lidi a dělí je, ovládá, uzpůsobuje jejich schopnosti k svému obrazu, udává tón jejich pracovnímu a pak i duchovnímu životu.

Jakmile se dílba práce vymaňuje ze svých fyziologických počátků, z embryonální podoby, jakou si udržela v rodině či

na prahu rodové společnosti, a stává se skutečnou společenskou dílbou práce (s dělením povolání, měst a vesnic, duševní a fyzické práce atd.),²² působí jako odcizená síla lidského společenství přes hlavy lidí: „Součinnost těchto individuí není dobrovolná, ale živelná, a proto sociální moc, tj. znásobená výrobní síla, vznikající touto součinností různých individuí, která je dána dílbou práce, se jim jeví ne jako jejich vlastní, spojená moc, nýbrž jako nějaká cizí síla mimo ně, o které nevědí, kde se vzala, kterou už tedy nemohou ovládat, která teď naopak prochází zvláštní řadou fází a vývojových stupňů, nezávislou na chtění a počínání lidí, ba dokonce toto chtění a počínání řídící. Toto odcizení...“²³

Toto odcizení provází dílbu práce ve všech jejích historických formách: společenská práce (a masa pracujících) tu není subjektem dělení, ale jeho objektem. Nedělí – je dělena. A naopak: osamostatňování společenských poměrů je jen nevyhnutelným průvodcem dílby práce.²⁴ Opomineme-li tyto skutečnosti, vytrati se nám pod rukama skutečné rozměry společenského pohybu a zbude nám jen plochý průmět dílby práce: totiž současnost různých prací. V Kapitálu, kde Marx líčí rozvinutou dílbu práce jako rozpad práce na různé činnosti, odlišné „rodem, druhem, třídou, čeledí, odrůdou“,²⁵ definuje její podstatu takto: „dílba práce je živelný (naturwüchsig – pozn. moje, R. R.) výrobní organismus, jehož vlákna byla upředená a sprádají se dál za zády výrobců zboží“.²⁶ Obdobně Engels: „Dílba práce je přímo nadvláda pracovního prostředku nad dělníkem, i když ne v kapitalistickém smyslu.“²⁷

Je zřejmé, že v představách klasiků marxismu byla dílba práce určitým historicky vzniklým společenským výrobním organismem, procesem, ve kterém působí

¹⁸ Ve skutečnosti jde vždy zároveň o dílbu práce mezi různými pospolitostmi. Sama směna specifikovaných výrobků na podkladě dílby práce probíhá, jak dokázal Marx, zprvu nikoli mezi jednotlivci uvnitř pospolitosti, ale mezi různými pospolitostmi.

¹⁹ Dokonce ještě u Řeků a Římanů v prvních dobách byly tyto naturální okolnosti tak silné, že udávaly do značné míry tón nejen proporcím dílby práce, ale dokonce i populačním zákonům, fatální mife vystěhovalectví, kolonizací a výbojům atd.

²⁰ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 76.

²¹ A. Smith, *Pojednání o podstatě a původu bohatství*, díl I., Praha 1958, str. 37.

²² „Dílba práce se stává skutečnou dílbou teprve od chvíle, kdy dochází k dělbě mezi hmotnou a duševní prací“ (Marx-Engels, *Německá ideologie*, Spisy 3, 45–6); „Základem veškeré vyvinuté dílby práce je odluka měst a venkova“ (K. Marx, *Kapitál*, I., str. 379).

²³ Marx-Engels, *Německá ideologie*, Spisy sv. 3, str. 48.

²⁴ Marx-Engels, *Německá ideologie*, Spisy sv. 3, str. 89.

²⁵ K. Marx, *Kapitál*, I, str. 58.

²⁶ K. Marx, *Kapitál*, I, str. 124.

²⁷ B. Engels v dopise Kautskému z 26. 6. 1884, *Vybr. dopisy*, str. 343.

výrobní síla, vznikající ze současnosti různých prací, jako živelný společenský poměr, osamostatňující jednotlivé práce a ovládající a podřizující si celý život výrobců. Takový plastický obraz už napovídá mnohotvárnost forem a vrstev dělby práce i podstatné kvalitativní změny, jež se tu odehrají v procesu komunistické revoluce.

Účinky společenské dělby práce

Jádro a výchozí základnu veškeré dělby práce nesmíme hledat v rozdělení činnosti, jaká se vyskytuje uvnitř současných závodů, nýbrž v *dělbě práce uvnitř společnosti*, kterou zakladatelé marxismu nazývali také *společenskou dělbou práce*.

Přímá kastovní hierarchizace nemohla ovšem poskytnout základ pro *všeobecné* rozvinutí společenské dělby práce — jednak byla tato základna přímé závislosti lidí příliš osobní a úzká pro trvalou specifikaci pracovních funkcí a vývin výrobních nástrojů, jednak samo odsunutí produktivní práce na okraj společnosti představovalo nepřekonatelnou mez pro dělbu práce: původní antický svobodný člověk neměl povolání v pozdějším smyslu (profese): jeho povoláním bylo nemít nutnost povolání, být svobodným — odtud podivuhodná univerzální povolání antického občana.

Všeobecnou podobu dostává společenská dělba práce teprve spolu se soukromým vlastnictvím a zbožní výrobou. Trh prolamuje hranice dělby práce mezi občinami či obcemi; zanáší dělbu práce dovnitř spolitostí, mezi skupiny a jednotlivce; tím ji přetváří, vtiskuje jí *zprostředkovanou* podobu a zároveň ji zobecňuje. Směnou mezi různými osamostatněnými a na sobě nezávislými výrobními sférami rozšiřuje se „dělba práce uvnitř společnosti“ a jí odpovídající omezení individuí na sféru určitého povolání.²⁸

Povolání nemá původ v rozčlenění práce a pracujících v dílně, nýbrž v rozpadu společnosti na samostatné soukromé výrobce, připoutané existenční nutností k různým výrobním prostředkům: jeden

se stává lovcem, jiný rybářem, pastevcem atd. *S* rozvojem výrobních nástrojů promiká do této *obecné dělby práce* v odvětvích ještě *zvláštní prvek*, specializace: vznikají povolání ševců, krejčích atd. Směna rozvádí tento proces i mimo výrobu, a tak se osamostatňují povolání lékařů, písařů, kněží atd. a všechna povolání, vyplývající z třídního členění.

Jak vidět, bylo by možno jako východisko analýzy přijmout představu: „Povolání je společenskou skupinou pracovníků, kteří s relativní ustáleností vykonávají určitý, rozvojem dělby práce vyvolaný druh pracovní činnosti, jež je předpokladem jejich materiální existence a stává se jejich sociálně psychologickou vlastností.“²⁹

Koneckonců vznik povolání znamenal velký pokrok proti primitivnímu všemělectví antiky — a to jak svými výrobními *účinky* (zmnohonásobil produktivní síly a umožnil vývoj pracovních nástrojů), tak i vlivem na vztahy mezi lidmi v důsledku osamostatnění soukromých existencí a rozvoje styků mezi nimi. Ale tyto přednosti jsou zároveň mezemi: s dělbou povolání každý dostává určitý nástroj a s ním výlučný okruh činnosti, který je mu vnucen, z něhož se nemůže vymanit. Každé *povolání* v životě se rovná vyloučení *nepovoláních* a tedy také nepovolání každého za hranicemi povolání. *Dělba práce uvnitř společnosti* dělí lidi navzájem, ale zároveň dělí i každého člověka. Vytváří specializaci, odborníky, ale s nimi i „odbornický idiotismus“.³⁰ „Dělba práce“ — čteme v *Kapitálu*³¹ — „zachvacuje vedle ekonomické sféry i všechny ostatní sféry společnosti a všude klade základy onomu úzkému odbornictví a specializaci, k oné jednostrannosti člověka, které pohnuly již A. Ferguson, učitele A. Smitha, ke zvolání: „Jsme národ Helotů a není svobodných lidí mezi námi!“

Při studiu rozvoje nové společnosti za hranicí tříd nemůžeme jen tak pominout tyto důsledky společenské dělby práce, která po tisíciletí omezovala rozvoj člověka, podřývala jeho schopnosti, mržčila jeho činnost jednostranností povolání. Sou-

²⁸ K. Marx, *Kapitál* I., str. 378.

²⁹ Toto určení je vybráno z referátu D. Slejšky O profesionální dělbě práce za socialismu na konferenci o sociální struktuře roku 1964. Je úplnější než představa, tradovaná např. v *Ottově slovníku naučném*: „povolání znamená z hlediska sociologického především sociálně organizační útvar,

shrnující určitou, pravidelně vykonávanou činnost pracovní v relativně jednotný a trvalý celek“ (Dodatky IV, 2, 1937, str. 1354).

³⁰ K. Marx, *Bída filosofie, Marx-Engels, Spisy*, sv. 4, str. 173.

³¹ K. Marx, *Kapitál* I., str. 380.

časná buržoazní sociologie stejně jako vulgární představa — na rozdíl od velkých hlav klasického buržoazního myšlení — je zcela v zajetí dávné Platónovy iluze, podle které společenská dělba práce vzniká z mnohostrannosti potřeb a jednostrannosti vloh individuů. Ve skutečnosti ovšem Platónovi šlo o něco zcela určitého: poukazem na mnohostrannost potřeb u pánů a jednostrannost vloh u otroků snažil se zachránit rozkládající se bezprostřední anticikou hierarchizaci. Platón měl nadto před sebou úžasné výsledky tehdy vznikající společenské dělby práce na podkladě rozpadu původní pospolitosti a rozvoje směny: podivuhodná díla řemeslné dovednosti, která by byla nemožná před vznikem profesí. Na rozdíl od Sparťanů, kteří si vyráběli své životní prostředky převážně sami, nerozvíjeli trh a tedy — jak se jim smál Perikles — nepoužívali peněz, působila už v Athénách Platónovy doby dělba práce v důsledku rozvoje směny a trhu s tak průraznou silou, že provozování několika povolání se stalo pro řemeslníky neúnosným. Platón si ovšem všiml, že v této nové dělbě povolání se přizpůsobuje *pracovník dílu*, kdežto dřív či ve Spartě u svobodného tvůrce se spíše dilo přizpůsobovalo pracovníkovi.³²

Lidské účinky této skutečnosti (zvláště v podmínkách třídního dělení) vynikly však plně teprve mnohem později. Ohlásili je světu klasičtí představitelé buržoazního myšlení, Smith, Hegel a ostatní. I když přísně rozeznáváme důsledky dělby práce vůbec a jejího kapitalistického uplatnění, přece je zřejmé, že určité „duševní a tělesné zmrzačení“ nese s sebou každá společenská dělba práce,³³ dokonce i tam, kde zapouští své kořeny do přirozených zvláštností pracovníků. To dobře věděl už Adam Smith: „velmi rozdílné nadání, které zdánlivě odlišuje dospělé lidi různého povolání, není v mnoha případech ani tak příčinou dělby práce, jako spíše jejím důsledkem... svým vzděláním a sklonem se filosof původně od pouličního nosiče ani zdaleka tak neliší, jako tarač od chrta nebo chrt od křepeláka nebo ten zase od psa ovčáckého.“³⁴

Přes hranice staletí a tisíciletí ustálilo každé povolání svůj zvláštní způsob práce i života, určitý omezený okruh pohybů a znalostí, potřeb a schopností, smyslů a vášní, rozumů a citů. Ale zároveň udělalo z lidí doživotní „*ekonomické odrůdy*“ (Engels), jako je rolník, švec, architekt, přídavač atd. z povolání. Postupem doby společenská dělba práce — i když ztrácí určité středověké insignie, erby, uniformy, obřady, tajemství a svaté orodovnický — zasahuje stále širší masy a podřizuje člověka stále beznadějněji abstraktním podmínkám povolání. Deformuje lidi pracující jak duševně tak fyzicky. Omezuje venkovského člověka stejně jako městského. Ponechává-li řemeslníka v poetických iluzích o jeho činnosti, rozbíjí naopak u dělníka u pásu jakékoli iluze o zvláštním lidském obsahu tohoto druhu práce. Kombinuje odbornický idiotismus se stejně širokou a tupou lhostejností ke všem oborům lidského pokroku. Koncentruje úžasné rozumové potence ve výlučných jednotlivcích a zbavuje celé skupiny lidí vůbec potřeby a možnosti přemýšlet nad svou činností. Rozvíjí umělecký talent v několika lidech za cenu potlačení uměleckého nadání, citění a porozumění, ba dokonce zplanění kulturních potřeb vůbec u celé řady druhých. Postupem doby to dochází tak daleko, že každé povolání má nejen své specifické pracovní nástroje, ale také životní formy, svůj kruh návyků a talentů, své způsoby zábavy a potěšení, svůj sport,³⁵ své nemoci³⁶ — a dokonce, jak se posmíval Balzac, i své vlastní nádvky.³⁷

Jestliže tedy vcelku přineslo rozkouskovaní společnosti dělbou práce obrovskou novou výrobní sílu, zpusťovalo či zplanělo zároveň dnes ještě nepřehledná kvanta výrobních sil a schopností jednotlivců a skupin, podřízených dělbě práce. Na tom nic nemění skutečnost, že lidé si zvykli považovat tyto meze vlastního života a životního obzoru za přirozené a nezničitelné, ba že je druhdy vůbec nepovažují za meze, nýbrž cítí se v nich jako doma.

Socialistická společnost, jež zpřetrhala nejpodstatnější třídní hranice, které dělaly

³² Platón, *O státu*, kniha 1, kap. 12.

³³ K. Marx, *Kapitál* I. str. 390.

³⁴ A. Smith, *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*, sv. 1, str. 39.

³⁵ Ve všech sociálních rozbořích různých druhů sportů, které byly provedeny v kapitalistických zemích, (viz např. „*Studium generale*“), se dochází

k závěru, že každé povolání tu má svůj druh sportu: úředníci tvoří tam většinou kádr cvičenců prostných, živnostníci mají absolutní převahu mezi zápasníky, „svobodná povolání“ nejvíce hrají tenis, atd.

³⁶ Viz K. Marx, *Kapitál* I. str. 390.

³⁷ H. de Balzac, *Bratranec Pons*.

z dosavadní dělby práce svátost a nedotknutelný princip společnosti,³⁸ která uskutečnila už značné přeměny v dělbě práce (odstranění vykořisťovatelských tříd apod.), je tedy postavena před dvojí, rozpornou skutečností: historicky dochovaná společenská dělba práce představuje v současné době stále ještě nevyčerpaný zdroj výrobní síly; ale zároveň si nelze zakrývat, že tato společenská dělba práce vytvořila také některé úmorné překážky pro rozvoj výrobních sil, jež nemohly být dosud revolucí nejen odstraněny, ale ani podstatně dotčeny. Sociální rozdíly mezi druhy práce, bariéry ve vzdělání a v kulturní úrovni, to vše představuje meze vzájemného porozumění i vztahů mezi lidmi, balast, který se bude ozývat stále citelněji na každém kroku cesty ke komunismu.

Osudy dělby práce v dílně

Od dělby práce uvnitř společnosti, vně dílny, jež přikovala lidi k rozličným skupinám povolání, Marx a Engels odlišovali „dělbu práce uvnitř dílny“ nebo také „jedinečnou dělbu práce“. Ačkoli ta vzniká rovněž na půdě společenské dělby práce, je to pochod, který má poněkud jinou povahu, hybné síly, formy a směr pohybu. Především pravidlo, které „působí při dělbě práce uvnitř společnosti jen a posteriori, jako vnitřní slepá přírodní nutnost“³⁹ – toto pravidlo „uplatňuje se při dělbě práce uvnitř dílny a priori a plánovitě“.

To je důležité rozlišení, které Marx provedl už v *Bídě filosofie*⁴⁰ a dále rozvedl v *Kapitálu*. Ve skutečnosti je totiž velký rozdíl, máme-li tu „anarchii společenské dělby práce“ anebo „despocii manufakturní dělby práce“.⁴¹ Oba tyto pochody se ovšem vzájemně doplňují, přičemž dělba práce uvnitř dílny, jakožto analýza zvláštní práce, která produkuje určité zboží, v sumu jednoduchých, mezi různé dělníky rozdělených a spoluúčinkujících operací

„předpokládá dělbu práce ve společnosti, vně dílny, jakožto dělbu povolání“.⁴²

Máme-li na zřeteli původní formy dělby práce uvnitř dílny, to jest *manufakturní* poměry, pak se tu pracující přizpůsobuje procesu jen tak, že proces byl už předtím uzpůsoben pracujícímu, totiž dovednosti jeho rukou, jež byla zase sama už dříve vynucena nástrojem. Jde tu o *kombinaci dílčích dělníků a nástrojů*, přičemž jednotu celého výrobního procesu spočívá na nástrojářské zručnosti.

Dělba práce už v manufaktuře dostává určité prvky vědomé „organizace společenské práce“,⁴³ i když se ještě uplatňuje vcelku za zády jednajících osob. Ve strojní velkovýrobě „ruší se technická základna, na níž spočívá dělba práce v manufaktuře“.⁴⁴ Vyvíjí se tu taková organizace společenské práce, která přiděluje dělníky ke strojům nikoliv podle jejich subjektivního pracovního zaměření, ale podle *objektivních potřeb strojové soustavy*. Přitom stále víc „práce jednoho dělníka se téměř ničím neliší od práce druhého dělníka“.⁴⁵ Dělba práce uvnitř dílny tu dostává „čistě technický charakter“,⁴⁶ vytrácí se z ní (abstrahuje se) původní společenský obsah. V tom smyslu mluví Engels⁴⁷ i Marx⁴⁸ o podkopání dělby práce stroji, které jako hoblík srovnávají práci dělníků v abstrakci, prakticky stejnou pro všechny. V manufaktuře převládá ještě dělba práce, uvnitř továrny už analýza a kombinace jakožto prvky organizace práce.⁴⁹ Základna, na níž kapitalismus reprodukuje dělbu práce, je jednoduchá činnost abstraktních dělníků – skutečnost, jež nejzřetelněji vystupuje v nejvyvinutější formě továrny – u pásu. Masa lidí tu získává profesi tím, že jejich práce ztrácí jakékoli pozitivní rysy profese. Oproti manufaktuře, sestávající z dílčích dělníků zvláštních profesí (praďláků, tkalců atd.) pracujících se svými nástroji, skládá se továrna ze strojů, obsluhovaných masou dělníků, jejichž povolání nakonec je nemít žádné zvláštní povolání. V nejvyspělejších kapi-

³⁸ Všechny společenské teorie vykořisťovatelských tříd od Platóna až po moderní sociologii ospravedlňují dělbu práce existencí tříd.

³⁹ K. Marx, *Kapitál I*, str. 383.

⁴⁰ „Autorita v dílně a autorita ve společnosti jsou si, pokud jde o dělbu práce, *neprimo úměrné*“ (Marx–Engels, *Spisy*, 4, str. 167).

⁴¹ K. Marx, *Kapitál I*, str. 392.

⁴² K. Marx, *Theorien über den Mehrwert III*, str. 320.

⁴³ K. Marx, *Kapitál I*, str. 390.

⁴⁴ K. Marx, *Kapitál I*, str. 448.

⁴⁵ K. Marx, *Bída filosofie*, *Sp.* sv. 4, str. 106–7.

⁴⁶ K. Marx, *Kapitál I*, str. 449.

⁴⁷ B. Engels, *Zásady komunismu*, *Sp.* sv. 4, str. 340–1.

⁴⁸ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 506.

⁴⁹ Tamtéž str. 480.

talistickém průmyslu nemá abstraktní dělník povolání, nýbrž jen zaměstnání, nemá „Beruf“, nýbrž „job“.⁵⁰

V přímém protikladu k dělbě práce uvnitř společnosti „dělbu práce v továrně“ charakterizuje to, že tu práce ztratila všechen ráz specializace. Jakmile však ustává všechen vývoj specializace, začíná se objevovat potřeba univerzálnosti, snaha po všestranném vývoji individua. *Továrna odstraňuje odborníky* a odbornický idiotismus.⁵¹

S dělbou práce je to jako s mnoha jinými společenskými kategoriemi: tam, kde je dovedena do abstraktní rigoróznosti (jedinečná dělba v dílně), ztrácí své kvality a rodí svůj vlastní opak.⁵² Jestliže rozvoj pracovních nástrojů rozšiřoval okruh profesí a specializací, pak na určitém stupni se vytrácí naopak z obrovské sumy profesí a specializací všechen obsah. Katalog povolání a specializací, které kdysi obnášely několik set termínů, rozrostly se v době mechanizace do desítek tisíců. V německé systematice povolání je uvedeno roku 1925 14.000 položek, v sovětském katalogu z padesátých let 10.000. Ale tyto soupisy zároveň prokazují nicotnost rozepsaných rozdílů a totožnost nej-různějších termínů. Už nový sovětský kodex práce z posledních let mohl tyto tisíce shrnout do pouhých 187 povolání a 127 speciálností.

Velký průmysl je počátkem konce profesí. Tuto věc považoval Marx za „revoluční stránku továrny“. Hovoříme-li ve vyspělé mechanizované továrně stále o dělbě práce, máme už na mysli ne tak rozdíly mezi prací jednotlivých dělníků u mechanizovaného pásu,⁵³ mezi nimiž je vlastně už společenská dělba práce v jistém smyslu, to jest negativně vzato, zrušena: dělba práce mezi nimi pozbyla svého vlastnického určení, často a snadno si navzájem vymění své funkce, přecházejí z jednoho odvětví do druhého atd. Máme spíše na mysli celkové postavení všech abstraktních dělníků ve společnosti, poměr

k ostatním povoláním, k dílčím dělníkům ruční práce, k řidičím kádrům atd. a spolu s tím všechny meze práce a života abstraktního dělníka vůbec.

Tou měrou, jak mechanizace rozčleňuje pracovní postup – a tedy roste dělba práce uvnitř dílny – zjednodušuje se práce stále většího počtu dělníků, zvláštní zručnosti pozbývají cenu, jednotlivec je měněn v jednotvárnou výrobní sílu, od níž se nevyžadují zvláštní schopnosti ani fyzické, ani duševní. Z jedné strany se ruší rozdíly povolání pro většinu společnosti, z druhé strany se reprodukuje dělba práce tak, že se proti celému světu povolání staví abstraktní existence pracovní síly jakožto povolání.

V dějinách se po sobě (a v dnešní skutečnosti vedle sebe) setkáváme s různými stupni a fázemi dělby práce uvnitř dílny – podle toho, kolik řemeslné kvality zbylo dělníkovu výkonu u stroje. Chceme-li se v této technické dělbě práce alespoň trochu vyznat, nemůžeme sledovat jen řadu skutečných a pak už jen zdánlivých profesí a specializací, nemůžeme zahltnout svou pozornost rozmanitostí empirického povrchu s jeho přechodnými články, nýbrž musíme vzít v úvahu *logiku* hlubokých procesů přeměny společenských výrobních sil vcelku, změny v technice, jež je nositelem dělby práce, a v povaze výroby vůbec.

Kritické dějiny technologie a obecná technologie vůbec dosud stále nepodaly rozbor moderního strojového průmyslu, neklasifikovaly uspokojivě různé typy práce. To má své důsledky ve zmatku, který leží kolem soudobého vývoje dělby práce v závodech. Vezmeme-li v úvahu Marxovy náčrtky k vývoji technologie, můžeme se pokusit o sledování alespoň základních kategorií dělby práce.

V hospodářském životě socialistických zemí dosud existují pozůstatky výroby, ustrnuvší pouze na úrovni elementární, obecné společenské dělby práce (jako jsou zbytky individuálních rolníků), anebo spe-

⁵⁰ Rozdíl mezi „Beruf“ (celoživotní povolání) a „job“ (zaměstnání, jehož svazek s pracujícím je jen vnější a dočasný) není slovní záležitostí, ale objektivním historickým rozdílem mezi společenskou dělbou práce a dělbou práce v kapitalistické továrně.

⁵¹ K. Marx, *Bída filosofie*, Sp. sv. 4, str. 173.

⁵² „Kvalitativní rozdíl dělníků, pokud není živelný, dosazený pohlavím, stářím, tělesností atd. – tedy au fond nevyjadřuje kvalitativní hodnotu

práce, nýbrž dělbu práce, její diferenciaci – je sám historickým rezultátem a je pro velkou masu práce opět překonaným tím, že se práce stává jednoduchou“ – K. Marx, *Grundrisse der Kritik der pol. Ökonomie*, str. 506.

⁵³ Můžeme mluvit o dělbě práce a různosti povolání např. ve škole, kde jeden učitel je latínář, druhý matematik atd.? A přece rozdíly jsou zde větší než mezi dělníky u pásu.

ciální (jako jsou individuální řemeslníci, ševci, krejčí atd.). Většina společnosti se však účastní hlubší, *jednotlivé* dělby práce (uvnitř dílny).⁵⁴

Některé výrobní úseky (poměrně ještě početné) vykazují jisté znaky *manufakturní* dělby práce (např. značná část činnosti v komunálech, některé procesy na stavbách, v mechanice, sklářství a zvláště velká řada prací s nástroji v zemědělských podnicích). Vcelku ovšem tyto profese rychle mizí.

Jistá část dělníků pracuje dosud u *pracovních strojů* (kde většinu vlastních pracovních operací provádí stroj, soubor nástrojů, ale na člověka zbývá pohon a vedení materiálu vůči stroji a dozírání na stroj) — jako jsou různé pletací stroje, šicí stroje, ruční lisy, stříhací stroje apod.; obsluha zvláštních *hnacích strojů* vstřebává nyní stále menší část sil. Připočteme-li k těmto převážně ručně pracujícím dělníkům ještě řadu pracujících, odkázaných na primitivní přístroje (nikoliv však pouhé nástroje), zvláště v manipulaci s materiálem, bude tato elementární skupina dělníků u jednoduchých strojů ještě poměrně početná. Výsledky sčítání profesí v SSSR ukázaly, že v kategorii ruční práce (do níž ovšem byli zahrnuti pracující s nástroji, jednoduchými stroji i složitějším mechanismem) je stále pohlceno kolem 50% pracujících oproti 20–25% vysloveně mechanizované práce (to je u strojů vyššího typu).⁵⁵

Většina strojů používaných v naší nynější produkci má patrně povahu *činných strojů*, to je spojení pracovního stroje s hybným strojem. Sem patří především soudobé obráběcí stroje, soustruhy, frézy apod. — řazené někdy také ne příliš podřízeně k „poloautomatům“. Podle odhadu sovětských autorů spotřebují pracovníci u takových strojů asi 20% času na pozorování a kontrolu, kdežto 70% času na vlastní práci, přičemž jde většinou o práci spojenou s přemísťováním a vedením materiálu, tedy s funkcí transmise, jež tu zbyla na člověka. Industrializace, zavádění

strojové výroby, se nejprve projevila (a zvlášť v Evropě) právě v početném vzrůstu těchto *dělníků-operatérů*, dělníků, obsluhujících složený činný stroj.

Pravda je, že tato skupina dělníků má poměrně vysokou kvalifikaci, avšak do značné míry ještě speciálního řemeslného typu (vyučení). Potíž dalšího vývoje těchto forem techniky bývá v tom, že tu není prostor pro rozložení celého procesu a využití třetího článku strojů, to je transmise. Jinými slovy běh produkce se tu dá těžko zhromadnit pro atomizaci činných strojů; zůstává tedy v slepé uličce malosériové výroby. Máme před sebou charakteristický obrys naší střední továrny, v níž ke každému stroji patří dělník a naopak.

Do jisté míry na roveň dělníku-operatéra u činných strojů možno postavit práci řidičů všeho druhu: šoférů, kombajnérů, traktoristů, jeřábníků, bagristů atd., i když svou povahou mnohem spíš patří k následující kategorii seřizovačů.

Když konečně značná část práce, jež ještě vyžaduje lidskou řemeslnou dovednost — to je práce spojené s přemísťováním, upevňováním a vedením suroviny ke stroji — je oddělena od činnosti operatéra a vložena do stroje (ve velkém množství případů pomocí pobočných strojů a přístrojů), dostáváme se k *práci na plně mechanizovaném stroji*.⁵⁶ Zde už je téměř všechna vlastní práce převzata pracovním a hybným strojem spolu s transmisními prvky.⁵⁷ Podle odhadů o práci *seřizovačů* — dělníků na takovém plně mechanizovaném stroji (někdy nepodařeně nazývaném *automatem*) — 53% času připadne na kontrolu a rozpočty, kdežto 47% na vlastní práci. Tady už vlastně prvky duševní práce (a s nimi vypětí nervů) převyšují obsah fyzické práce a tělesné námahy. Pravda, seřizovači nejsou ještě v socialistických zemích převládajícím typem dělnické profese. Teprve v posledních letech spolu s komplexní mechanizací začínají jejich počty růst poněkud rychleji než počty operatérů.

Přitom je pozoruhodné, že práce seřizo-

⁵⁴ Zároveň se tu však reprodukuje i specifická (oborová) a obecná (odvětvová) dělba práce.

⁵⁵ Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1960 godu.

⁵⁶ U individuálních strojů — oproti strojovému systému — se jen málokdy může podařit převést všechny transmisní pohyby na mechanismus, protože je právě není možno nejprve rozložit a zhromadnit.

⁵⁷ Příležitostně nazývá Marx také jednotlivé spojení pracovního stroje, hybného stroje a transmise automatickým systémem. Ale za času Marxových si každé takové spojení vyžádalo *obrovské „rozeznání obilud“*, ve které všechny tři prvky byly podle možnosti rozvinuty. Marx neznal univerzální hybatel (elektromotor), který umožňuje vytvoření malých činných strojů.

vačů obvykle nevyžadují víc řemeslné kvalifikace než u operátorů, nýbrž spíše méně. Zato se nemohou obejít bez určité znalosti celkové *technologie*. Dokonce tu práce bývá jednodušší než například u soustružníků; seřizovač platí nejednou za pouhou pomocnou sílu; mívá nižší plat než operátor, ačkoli z technického hlediska (z hlediska dělby práce uvnitř dílny) to může být činnost vyššího, pokročilejšího typu.

Tento klam vyplývá z toho, že kategorie seřizovače se teprve v poslední době vysoké mechanizace jen zvolna vyděluje. Vzhledem k tomu, že řízení a kontrola technologického procesu nevyčerpává možnosti seřizovače, bývají k jeho vlastní funkci přiřazovány (nebo v nich ponechávány) ještě různé operační úkoly (v rozsahu 15–20% pracovní doby, u individuálního stroje ještě víc) nebo zase bezprostřední ruční úkony pomocného dělníka (v rozmezí ještě větším). Tyto skutečnosti zatemňují citelně logiku moderní dělby práce: nejsou rozpoznávány výsledné tvary (práce seřizovače, orientovaná na kontrolu a regulaci) od pobočných a přechodných zplodin mechanizačního procesu. Nedokonalost nynějších mechanických soustav si vynucuje prudké rozšiřování kádrů opravářů, z nichž někteří pracují vlastně na úrovni seřizovačů, kdežto jiní zaskakují spíše jako dočasné pomocné síly v pórech nevyvinuté či nespolehlivé techniky. Nicméně po vyvinutých okrajích současné výroby vidíme už zřetelně ostré kontury: v pásové výrobě prudce klesá podíl operátorů asi z $\frac{2}{3}$ dřívějšího průměru pod 10%, kdežto počet seřizovačů vzrůstá z 5–6% na polovinu, v moderních automobilkách SSSR dosahuje 65%, u Fordových linek 70% dělníků.⁵⁸

Vedle toho vývoj strojů bývá často chápán jako lineární přírůstek, dodatečná *syntéza* strojových operací, zatímco skutečným předpokladem automatické syntézy a pravou cestou tovární techniky je naopak *analýza*, rozčlenění každé ruční operace, každé kvalifikované práce v jednoduché abstraktní prvky a nahrazení těchto prvků mechanismem: „zásadou vel-

kého průmyslu je rozložit každý výrobní proces sám o sobě na prvky, z nichž se skládá.“⁵⁹

Pokud probíhá a není skončen prvotní proces *mechanizace* (odpovídající kruhu průmyslové revoluce), nemůže být považován za výrobní pokrok rozhodujícího druhu přechod k pracím vysoké kvalifikace subjektivního, polořemeslného typu, i kdyby se zdálo, že jakkoli obohacuje jednotlivého pracovníka, nýbrž naopak rozčlenění každé kvalifikované práce racionalizací v *jednoduché*, objektivní prvky — a v souvislosti s tím zvětšování podílu abstraktních dělníků, kteří se obejdou bez specializované řemeslné kvalifikace, a jejichž vztah k práci je nijak zvlášť neobohacuje. V tom smyslu je posledním slovem mechanizace a nejvyšším typem plně mechanizovaného stroje u nás často podceňovaný *běžící pás*,⁶⁰ ve kterém je i transmisní soustava *plně* vyvinutá a zprostředkovatel se viditelně stává osou celého pohybu; tak jsou u pásu všechny práce rozloženy na jednoduché elementy a reprodukovány soustavou strojů, kdežto abstraktnímu dělníkovi zbývá buď jen zcela jednoduchý doplňující pohyb v pórech této soustavy, anebo čistý dozor a regulace chodu pásu. K těmto tvarům dospěla průmyslová revoluce zvláště v Americe.

Jestli už u operátorů a řidičů bylo patrné, jak překračují hranice dosavadní společenské dělby práce, jak táž specializace — jako kombajnér, šofér atd. působí ve všech odvětvích a oborech výroby, pak o seřizovačích a zvláště o abstraktních dělnících u pásu je možno říci, že vůbec nepřínáležejí k některému oboru odvětvové a oborové dělby práce, že pro ně tyto okolnosti nemají zvláštní význam, že vyrábějí v podstatě stejnou práci naprosto rozdílné výrobky v naprosto rozdílných odvětvích. Došli až na kraj společenské dělby práce. Další dělení funkcí už nijak nemění podstatu jejich činnosti. Zato naprostá abstraktnost jejich práce vyvolává okamžitě potřebu univerzality.

Teprve odtud, od plně *mechanizované strojní soustavy* (Maschinerie),⁶¹ od pásu, vede cesta ke skutečné komplexní *automa-*

⁵⁸ Podle údajů CSU při radě ministrů SSSR z roku 1959 a J. Brighta (*Automation and Management*, Boston, 1958).

⁵⁹ K. Marx, *Kapitál I*, str. 490.

⁶⁰ Charakter pásu jakožto mechanismu strojů mají ovšem právě tak některé vy-

spělé moderní hutní výroby, řada energetických celků a chemických závodů.

⁶¹ Marx hovoří v tomto smyslu o „System der Maschinerie“ či „Automatische Maschinerie“ (*Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 584 aj.)

tizaci, která teprve příkře obrací všechny dosavadní tendence v rozvoji techniky i lidské práce a její dělby. Přípravou pro tento proces je vydělování zvláštních kontrolních a regulačních operací, posledních, jež zbyly na dělníka v soustavě pásu, a jejich nahrazování technickými čidly a kybernetickými články, jež se opět ze zprostředkovatelů postupně převrací v osu celého automatického systému. Když tak byly i tyto kontrolní a regulační funkce dělníka převzaty automaty — a jen to je možno skutečně nazvat procesem automatizace — *vystupuje člověk vůbec z bezprostředního výrobního procesu*, jehož byl dosud hlavním činitelem. Dochází zde ke kvalitativnímu zvratu, jenž radikálně mění celý poměr člověka a techniky. Od úplné analýzy práce v abstraktní elementy, jež je podstatou mechanizace, se přechází k syntéze, jež tvoří nejvyšší článek a zároveň specifiku automatizace a přináší s sebou vyšší stupeň lidské činnosti. Oba tyto stupně mají — pokud jde o dělbu práce — opačné účinky.

Základní masa práce v automatické výrobě se tak převrací v *inženýrsko-technickou činnost*, výzkum, řízení a zdokonaňování celého automatického procesu. Teprve v tomto smyslu se opět mění poměr objektu a subjektu ve výrobě, a to pocho-pitelně podstatně zasahuje povahu dělby práce. Prakticky tento pochod automatizace dnes teprve začíná, ale zároveň už není hudbou budoucnosti. Některé elektrárny, zkušební automatizované závody v SSSR atd. dokazují, že je plně reálné počítat pro budoucnost s přechodem veškeré výroby k takové automatizaci, v níž se hlavní osobou stane pracovník inženýrsko-technického typu, který už nemusí zasahovat do běhu bezprostřední výroby, ale jehož těžiště práce leží v přípravě a přeměně výroby, ve vědeckém výzkumu atd. Je pravděpodobné, že praxe přinese řadu méně dokonalých a přechodných článků, ale vcelku je možno říci, že jedině na podkladě zásadní *proměny* lidské práce i výrobních sil společnosti je možno očekávat obrát i na půdě dělby práce: tím vlastně zmizí dělba práce uvnitř dílny, protože postupně zmizí bezprostřední prá-

ce uvnitř dílny a zbude tu nejvyšší cílevědomé technické členění v kolektivu inženýrsko-technického personálu, v němž základní masa účastníků pracuje v podstatě na stejné úrovni.

Jestliže nepochopíme tuto *dvojí* vnitřně rozpornou tendenci, jež se dnes uplatňuje na půdě dělby práce, bude nás dnešní skutečnost svými povrchovými projevy a průměrnými daty na každém kroku klamat: z jedné strany se nám budou skutečné pokroky v analýze lidské práce jevit jako důvod pro lámání hole nad myšlenkou překonání dělby práce, z druhé strany budeme marně hledat v dočasných stupních a bezvýhodných uličkách polořemeslné syntézy nejvyšší výdobytky současného výrobního pokroku.

Teorie o budoucnosti dělby práce

Pokusme se nyní stručně rekonstruovat, jaké byly skutečné představy klasiků marxismu-leninismu o budoucnosti dělby práce.

Poznámky o hranicích dělby práce nalézáme hned v prvních pracích Marxových.⁶² V „Německé ideologii“ však už zřetelně uzrálo Marxovo a Engelsovo přesvědčení o objektivní nutnosti *překonání společenské dělby práce* — jakožto živelného výrobního organismu, který se ustálil v podobě dělení na povolání, „ekonomické odrůdy“ s různou sociální, kulturní a psychologickou úrovní — v průběhu komunistické revoluce: společenská dělba práce rozvíjí schopnosti jednotlivce, ale zároveň je rozvíjí jednostranně, tj. mrzačí jej, když jej zařazuje do nějakého jednostranného povolání a vytváří překážky, které by znemožnily vznik komunistických poměrů, ve kterých „posláním, určením, úkolem každého člověka je rozvíjet se všestranně“.⁶³ Přeměnu osobních sil (vztahů) ve věcné síly, k níž došlo dělbou práce, není možno zrušit tím, že si vyženeme z hlavy povšechnou představu o tom, nýbrž jen tím, že si individua tyto věcné síly znovu podrobí a dělbu práce zruší... „Aby se poměry přestaly osamostatňovat vůči individuí, aby individua přestala být podrobena nahodilosti, aby osobní

⁶² „Dělba práce... z člověka dělá co možná abstraktní bytost, stroj (Drehmaschine) atd. a proměňuje jej až v duševní a fyzické nedochůdce

(Missgeburt)“ — K. Marx, *Aus den Exzerptheften*, MEGA I. 3, str. 540.

⁶³ Marx-Engels, *Německá ideologie*, Sp. sv. 3, str. 293.

vztahy individuí přestaly být subsumovány pod obecné třídní poměry atd., je konec konců podmíněno odstraněním dělby práce. ... Komunistická revoluce ... zruší dělbu práce“ atd.⁶⁴

Marx a Engels si to představovali tak, že v komunistické společnosti nikdo nebude mít „nějaký výlučný okruh činnosti, nýbrž každý se bude zdokonalovat v kterémkoliv oboru“. Společnost mi umožní, „abych dnes dělal to, zítra ono, abych ráno lovil, odpoledne rybařil, večer se zabýval chovem dobytka, abych po jídle kritizoval, podle toho, na co mám zrovna chuť, a přitom se ze mne nikdy nestane lovec, rybář, pastevec, ani kritik.“ „V komunistické společnosti nebudou malíři, nanejvýš tam budou lidé, kteří mimo jiné také malují.“ Čili co se v komunismu uplatní „v podobě nějakého povolání, určení, je právě popření povolání, prakticky dosud vytvářejícího dělbu práce, popření jediného skutečně existujícího povolání – tedy popření povolání vůbec. Všestranné uskutečňování individua přestane být v představě ideálem, povoláním atd. teprve tehdy, až individua budou moci kontrolovat vlivy světa, které naléhavě požadují od individuí, aby skutečně rozvíjela své vlohy; tak to chtějí komunisté...“ atd, atd.⁶⁵

Uvádím všechny tyto známé a přehnané vyhrocené citáty, aby byl vykreslen obraz představ o budoucnosti dělby práce, který v podstatě provází pak celé dílo Marxovo a Engelsovo, i když nabývá později mnohem určitějších kontur. O několik let později, v „Bídě filosofie“, vytýká například Marx Proudhonovi, že klade jen dělbu práce jedné historické epochy proti dělbě práce druhé historické epochy,⁶⁶ místo co by postavil otázku existence dělby práce vůbec.

V době práce na Manifestu odpovídá Engels na otázku o budoucnosti dělby práce již značně konkrétněji: „Společně provozovat výrobu nemohou lidé, jako jsou dnešní – lidé, z nichž každý je podřízen jednomu výrobnímu odvětví, je k němu připoután, je jím vykořisťován, může rozvíjet jen jednu svou vlohru na úkor všech ostatních a zná jen jedno od-

větví, nebo jen část jednoho odvětví z celé výroby. Už dnešní průmysl může takových lidí stále méně používat. A průmysl, provozovaný společně a plánovitě celou společností, předpokládá lidi, jejichž schopnosti jsou všestranně rozvinuty, kteří jsou s to vyznat se v celém systému výroby. Dělník práce, už dnes podřítý stroji, která z jednoho člověka dělá rolníka, z druhého ševce, z třetího továrního dělníka, z čtvrtého burziána, tedy úplně zmizí (wird also gänzlich verschwinden).“⁶⁷

V době práce na Kapitálu nalézá konečně Marx definitivní formuli. Popisuje komunistickou společnost, v níž se předpokládá „společenskost jakožto základna produkce“: „*Místo dělby práce*, která se plodí nezbytně ve směně směnných hodnot, *by tu existovala organizace práce*, která by měla svým důsledkem podíl jednotlivce na kolektivní spotřebě.“⁶⁸

Táž myšlenka zní v Kapitálu: „Povaha velkého průmyslu podmiňuje proto střídání práce, pohyb funkcí, všestrannou pohyblivost dělníka... jestliže se však nyní střídání práce prosazuje jen jako nepřekonatelný přírodní zákon a se slepě ničivou silou přírodního zákona, který všude naráží na překážky, činí naproti tomu sám velký průmysl svými katastrofami otázkou života a smrti, budou-li střídání práce a tedy co největší mnohostrannost dělníků uznány za všeobecný zákon společenské výroby, jehož normálnímu uskutečňování musí být přizpůsobeny poměry. Činí otázkou života a smrti, zda bude nestvůrnost nešťastného rezervního dělnického obyvatelstva, chovaného v záloze pro měnící se vykořisťovatelské potřeby kapitálu, nahrazena absolutní pohotovostí člověka pro měnící se potřeby práce; zda dílní dělník, pouhý nositel určité dílní společenské funkce, bude nahrazen všestranně vyvinutým individuem, pro něž jsou různé společenské funkce střídavými způsoby životní činnosti... Není pochyby..., že kapitalistická forma výroby a jí odpovídající ekonomické poměry dělníků jsou v naprostém rozporu s takovými převratnými fermenty a jejich cílem – *zrušením staré dělby práce*. Ne sutor ultra crepidam’.

⁶⁴ Tamtéž, str. 87, 387, 448–9 a j.; (v těchto citátech a v některých dalších jsem upravitel některé nepřesnosti překladu, které tu však pro nás nemají význam).

⁶⁵ Marx–Engels, *Německá ideologie*, Sp. sv. 3, str. 46, 47, 293, 402 a j.

⁶⁶ K. Marx, *Bída filosofie*, Sp. sv. 4, str. 164.

⁶⁷ B. Engels, *Zásady komunismu*, Sp. sv. 4, str. 340–1.

⁶⁸ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 89 (podtrženo mnou – R. R.).

Toto non plus ultra řemeslnické moudrosti se stalo hroznou pošetilstostí od chvíle, kdy hodinář Watt vynalezl parní stroj, holič Arkwright sprádací stroj, zlatnický dělník Fulton parník.⁶⁹

Neuvádím tyto dlouhé citace pro slovní uznání překonání dělby práce v budoucnu. To konečně není podstatné. Jde tu o to, co Marx na podkladě tendencí vývoje společenské výroby vidí jako obraz budoucnosti a klade na místo dosavadní dělby práce. Jeho myšlenka je zřejmá: bude to všestranný rozvoj (a střídání) práce, organizovaný společností jakožto „všeobecný zákon společenské výroby“, v níž tedy člověk není určen některým povoláním.

Engels v Anti-Dühringu cituje tato Marxova slova a dodává k nim: „Společnost, stávající se vládou všech výrobních prostředků, aby jich plánovitě používala, odstraňuje dosavadní porobení lidí jejich vlastními výrobními prostředky. Společnost se ovšem nemůže osvobodit, aniž je osvobozen každý jednotlivec. Starý výrobní způsob musí být od základu převrácen a zejména musí zmizet stará dělba práce. Místo ní musí nastoupit organizace výroby...“⁷⁰ Zase tu nejde o slova, zda tu Engels píše o překonání dělby práce či zrušení staré dělby práce atd.,⁷¹ nýbrž že proti tomu všemu staví pozitivní obraz, téměř doslova stejný jako Marx v Grun- drissech: to jest „organizaci práce“, „organizaci výroby“, spojenou s všestranným uplatněním a rozvinutím člověka. Oč jde, pochopíme dále z Engelsových poznámek, v nichž se vysmívá – podobně jako kdysi Marx Proudonomu i Dühringovu tvrzení, že zmrzačení lidí není „důsledkem principu dělby práce vůbec“, nýbrž zvláštního účinku, který „měla o sobě nevinná dělba práce ve spojení se společenskou nesvobodou“.⁷² Engels to označuje za „dětskou představu“... „jako by vše bylo odčiněno, jakmile jen ‚se bere zřetel na přírodní příležitosti a osobní schopnosti‘ – přičemž i nadále celé maso existencí budou porobováno vyráběním jediného druhu výro-

ků, celá ‚obytelstva‘ budou zaměstnána jediným výrobním odvětvím a lidstvo se bude i nadále dělit v množství různě zmrzačených ‚ekonomických odrůd‘, jako jsou ‚přidavači‘ a ‚architekti‘. Společnost se má stát vládou výrobních prostředků jako celek, aby každý jednatel zůstal otrokem svého výrobního prostředku a mohl si jen volit, kterého výrobního prostředku.“⁷³ Aby nebylo omylu, uveďme tu ještě Engelsovu rukopisnou poznámku: „... dělení na druhy povolání se už i tu stává mezi pro výrobu, ježto způsobuje zmrzačení a zkostnatění individuí, avšak v budoucnu zcela odpadne.“⁷⁴

Konečně, aby obraz byl úplný, i pokud jde o poslední práce Marxovy, stačí snad uvést známá slova z Kritiky gothajského programu, kde se podmínky komunistického života shrnují takto: „Ve vyšší fázi komunistické společnosti, až již jednotlivci nebudou v zotročujícím podruží dělby práce a tím zmizí také protiklad mezi duševní a tělesnou prací, až práce nebude jen prostředkem k životu, nýbrž sama se stane první životní potřebou, až s všestranným rozvojem jednotlivců vyrostou i výrobní síly...“⁷⁵

A tak bychom mohli pokračovat. Uveďme alespoň ještě citát z Lenina: „... přecházet k odstraňování (uničování) dělby práce mezi lidmi, k výchově, školení a přípravě všestranně vyspělých a všestranně vyškolených lidí, lidí, kteří dovedou všechno. K tomu spěje komunismus, k tomu musí spět a k tomu dospěje, ale teprve po dlouhé řadě let.“⁷⁶

Bez ohledu na slovní interpretaci máme tu tedy před sebou stále tutéž představu komunismu (jeho vyšší fáze), jakožto společnosti, ve které bude překonána stará společenská dělba práce – tento živelný výrobní organismus, sprádaný za zády lidí, s jejím rozdělením na lidi fyzické a duševní práce, na lidi měst a venkova, s jejími „relativně stabilními“ povoláními, která dominují člověku. Z dělby práce tu vůbec zbude jen onen nejvšeobecnější po-

⁶⁹ K. Marx, *Kapitál I*, str. 517–19.

⁷⁰ B. Engels, *Anti-Dühring* str. 251; MEGA, Sonderausgabe, str. 305–6.

⁷¹ Z uvedených i celé řady neuvedených citátů a poznámek soudím, že Marx a Engels myslili jedno a totéž pod zrušením „staré dělby práce“ či „dosavadní dělby práce“, či „překonáním dělby práce“ vůbec. Užívali přece často obratu „zrušení staré třídní společnosti“ – znamená to, že byli pro novou třídní společnost? V uvedeném textu píše Engels o odstranění „dosavadního porobení

lidí jejich vlastními výrobními prostředky“ – znamená to, že byl pro nové, jiné „porobení lidí jejich vlastními prostředky“?

⁷² B. Engels, poznámky k Anti-Dühringu, MEGA, Sonderausgabe, str. 443.

⁷³ B. Engels, *Anti-Dühring*, str. 254.

⁷⁴ B. Engels, *Anti-Dühring*, str. 321; MEGA, Sonderausgabe str. 442.

⁷⁵ Marx–Engels, *Kritiky programů*, str. 43.

⁷⁶ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 31, str. 43–4; rusky sv. 31, str. 32.

čáteční rys, který ovšem netvoří její specifickou podstatu a který postupně vyčihl v banální skutečnost, neschopnou už definovat změny v kvalitě — totiž současnost různých činností.

Každý, kdo zná Marxův způsob myšlení, pochopí, že tu v žádném případě nemůže jít o „odmítnutí“, „zničení“, či „zavržení“ dělby práce v tom smyslu, že se od dělby práce půjde zpět k nedělené, jednotné, pro všechny stejné činnosti či snad že se předepíše všem vystřídat v patřičném sledu všechna povolání. Celý vtíp této *negace* spočívá naopak v tom, že vývoj směřuje od *plně provedené* dělby práce v socialistické společnosti (a na tomto podkladě) k vyšší formě spolupráce lidí, která zahrnuje všechny vymoženosti dělby práce, ale zároveň překračuje její hranice. Aktuálním úkolem socialistické společnosti je tedy uplatnit, *rozvést* dělbu práce do všech důsledků, najít všechny její užitečné formy a tím připravit její překonání. Organizace spolupráce, jež může nastoupit na její místo, může být jenom něčím mnohem vyšším a hlubším, co odstraňuje bariéru poměrů, konstituovaných nad hlavami lidí ve formě povolání, určujících osud člověka — tedy systém vzájemného rozvoje lidí, ve kterém současnost různých prací (a vůbec výsledky dělby práce) jsou jen momentem, zahrnutým a aplikovaným v té či oné podobě a v tom či onom rozsahu.

Pak se ovšem místo dělby práce objevuje před námi obraz *společenské organizace práce*, ve které lidé jsou zároveň cílevědomým subjektem i objektem, ve které sami vědomě regulují rozličné úkoly, které jim připadají; ve které člověk není definován a omezen nějakým povoláním, nýbrž vyvíjí se přes jeho hranice; ve které všichni znají celý okruh výroby, procházejí jako školením jeho cyklem, volí a mění obor činnosti podle potřeb svého vlastního rozvoje, kde tedy už neexistují ani rolníci, dělníci a inteligenti, ani přídavači, ševci, soustružníci, architekti, malíři, o filosofech ani nemluvě, nýbrž lidé širokého profilu, kteří hned tu, hned onde vykonávají funkce, jež připadaly těmto povoláním, ale nejsou nijak vázáni jejich

hranicemi. Užívám-li pro takovou společnost — podle vzoru Marxe a Engelse — názvu *organizace společenské práce* namísto *dělby práce*, je to tedy proto, že tento termín je pro tuto skutečnost adekvátnější a přesnější, vyjadřuje aktivní vztah ke spolupráci, kdežto dělba práce vždy připomíná poměr, do něhož lidé (přes všechny iluze) vstupují nezávisle na své vůli; krom toho tento termín není vázán na rozdílnost a osamostatněnost prací, jako je to u dělby práce, zachycuje mnohem účinněji změny, které tu nastaly; a konečně odpovídá požadavku vědecké klasifikace, podle které „každé nové pojetí vědy zahrnuje v sobě i revoluci v odborných výrazech této vědy.“⁷⁷

Zdá-li se nám snad Marxův a Engelsův i Leninův obraz budoucnosti dělby práce dnes — kdy stará společenská dělba práce i se svými povoláními je povětšinou ještě železnou nezbytností, a kdy představy, jež plodí, nabyly podoby všeobecného přesvědčení — něčím přehnaným nebo fantastickým, sotva je to důvod pro to, abychom je prostě ignorovali.

Ostatně teoretické prognózy, pokud je vypracovalo komunistické hnutí, v podstatě vždy přijímaly za svůj Marxův, Engelsův a Leninův nástin budoucích změn dělby práce. Bylo by možno dokázat, že ve dvacátých a třicátých letech se o něj výslovně opírala také velká většina sovětských teoretických prací. Změna nastala až v podmínkách kultu osobnosti: z perspektiv vyšší fáze komunismu tu postupně vymizel zvrat v postavení dělby práce v budoucí společnosti a všechno se zredukovalo dokonce jen na kvantitativní změny uvnitř existující dělby práce. Původ tohoto zkreslení Marxových, Engelsových a Leninových názorů souvisel se Stalinovým podáním komunismu. Dnes poznáváme, že Stalin nepočítal s takovými kvalitativními převratnými změnami na půdě výrobních sil, jako je vědeckotechnická revoluce, jakožto s podmínkou dosažení komunismu. Jeho model budoucí společnosti se opíral spíše o lineární narůstání už existujících průmyslových výrobních sil. Vezmeme-li za základ Stalinovy údaje z XVIII. sjezdu VKS(b), později korigova-

⁷⁷ B. Engels, *Předmluva ke Kapitálu, Kapitál*, sv. I. str. 40. Přírodní věda používá s velkým úspěchem tohoto principu a mění dokonce během

každého desetiletí velkou část své terminologie; kde je důvod, aby se mu společenská věda v případě objektivních změn vyhýbala jako čert kříží?

né v řech k voličům roku 1946, mělo jít o materiální základnu, charakterizovanou asi trojnásobným převýšením předválečné průmyslové úrovně, 60 mil. tun oceli, 500 mil. tun uhlí a 50 mil. tun nafty atd. atd. Později, v „Ekonomických problémech socialismu“, doplnil Stalin tyto podmínky pozvednutím reálných mezd na víc než dvojnásobek oproti roku 1951, což mělo stačit k „možnosti provést přechod od první fáze komunismu k druhé jeho fázi“.⁷⁸ Srovnáme-li tyto údaje s dnešními perspektivami, stanovenými Programem KSSS, vynikne — dnes už překvapující — ubohost oné úrovně zdrojů, na níž měl být podle Stalina postaven komunistický život.

Produkce v průmyslu SSSR je dnes víc než 6krát větší než před válkou (Stalinova hranice byla překročena už roku 1955) a Program KSSS žádá ještě šestnásobné zvýšení. V SSSR se vyrábí ne 60, ale kolem 85 milionů tun oceli (Stalinův předpoklad byl splněn už v roce 1959), a program KSSS žádá ještě čtyřnásobné zvýšení. SSSR překročil už v roce 1959 hranici 500 mil. tun těžby uhlí, a přece to ještě sovětské společnosti nijak nestačí. 50 mil. tun nafty vyrobil SSSR již roku 1953, od té doby nechal za sebou Stalinův požadavek čtyřikrát a Program KSSS žádá ještě víc než čtyřnásobné zvýšení. V nejbližších letech dosáhne už SSSR úrovně reálných mezd 2krát vyšších než roku 1951, to jest bude splněna podstatná Stalinova podmínka komunistického života, ale Program KSSS žádá zvýšení reálných příjmů sovětského obyvatelstva ještě třiapůlkrát. Skutečnost tak prokázala, že úroveň výrobních sil a spotřeby, kterou Stalin považoval za dostatečnou, nejen nestačí pro vytvoření komunistických vztahů mezi lidmi, pro všeobecný rozvoj lidí atd., ale představuje jen zlomek potřebné materiální základny pro tyto vztahy (např. u nafty jen 7%, u objemu produkce 9%, u reálných mezd 18%, u oceli 24% atd.

toho, co považuje Program KSSS za minimální předpoklad).

Je pochopitelné, že model komunismu bez vědeckotechnické revoluce, třebaže se nám zdál kdysi velkolepý, musel snížit celý obsah komunistických přeměn, zkreslovat vztahy budoucí společnosti, omezovat a restringovat zásadní změny a vracet celé úseky komunistické revoluce do existenčních a nazíracích forem současného života. Tak byla citelně omezena myšlenka základní přeměny práce pro miliony lidí, tato nejpodstatnější proměna na cestě ke komunismu; tak se do budoucího života vyšší fáze komunismu převáděly některé prvky státně-politické struktury nynější společnosti atd. V této souvislosti si také vysvětlíme, proč Stalin změnil a fakticky znehodnotil Leninovu tezi o „úplném odstranění“ jak rozdílů mezi městem a venkovem, tak i rozdílů mezi duševní a fyzickou prací;⁷⁹ proč nahrazoval toto jasné určení tezí o udržení blíže nedefinovaných „nepodstatných rozdílů“ (jde právě o sociální, ekonomické a kulturní rozdíly, o nichž právem říká Program KSSS, že musí zaniknout⁸⁰) mezi městem a vesnicí a mezi lidmi duševní a fyzické práce, mezi „podmínkami vedoucího personálu podniků“ a „podmínkami dělníků“.⁸¹ Dnes víme, že Stalin prostě nezvládl celkový obraz komunistické společnosti a v některých směrech měl o velikosti a hloubce komunistické revoluce ploché, hubené představy. Petrifikoval toto omezování úkolů výstavby komunismu tezí o zachování „nepodstatných“ *sociálních rozdílů*, založených na dělbě práce.

V tomto ovzduší, pod tímto dojmem se pak rodila většina úvah o zachování a dalším rozvoji dělby práce v komunismu, které známe z poválečné literatury. Některé úvahy se dokonce snažily vyškrtnout z Marxe a Engelse i požadavek zrušení povolání⁸² anebo dokazovaly, že to vše je nejvýš bezvýznamný hřích revolučního mládí klasiků.

⁷⁸ J. V. Stalin, *Otázky leninismu*, 1948, str. 556; dále J. V. Stalin, Molotov, *K voličům*, 1950, str. 19–20; J. V. Stalin, *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*, 1952, str. 68.

⁷⁹ V. I. Lenin, *Velká iniciativa*, *Vybr. spisy* II., str. 468.

⁸⁰ Program KSSS, XXII. sjezd KSSS, Nová mysl, zvl. číslo, str. 453.

⁸¹ J. V. Stalin, *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*, str. 30.

⁸² Po pravdě je třeba říci, že Stalin slovně hájil marxistickou koncepci o překonávání hranic

povolání, aby pracovníci za komunismu „nebyli po celý život připoutáni existující dělbou práce k jednomu povolání“ (Ekonomické problémy socialismu v SSSR, str. 68) — ale omezoval tyto přeměny hranicí oněch „nepodstatných“ rozdílů, jež musela reprodukovat „ekonomické odrůdy“ na nové základně. Svou tezí o zachování nepodstatných rozdílů mezi lidmi různé práce Stalin zavrhoval své vlastní dřívější správné vývoody (např. v řeči ke Stachanovcům z roku 1935) o odstranění rozdílů mezi sociálními skupinami.

V Marxově díle existuje jen několik zmínek o zachování dělby práce *těsně* po odstranění kapitalistických výrobních vztahů; např. zmínka, která se zřetelně týká nižší fáze komunismu, totiž socialismu a má ještě podmíněný tvar: „ačkoliv dělba práce“ — píše tu Marx⁸³ — „by se tu nemohla historicky od počátku tak objevovat, spíše se může tak objevit teprve jakožto důsledek kapitalistické produkce, přece by dělba práce byla možná právě tak, kdyby výrobní prostředky náležely asociovaným dělníkům, a ti by se k nim chovali jako k něčemu, čím in natura jsou, svým vlastním produktům, a předmětným prvkům vlastní činnosti.“ Tento argument uplatňuje Marx v polemice s názory, že kapitál je jediný, kdo vůbec zavedl a udržuje dělbu práce. Rozhodně jej nelze považovat za důkaz, že by Marx opustil myšlenku překonání dělby práce ve vyšší fázi komunismu. Naopak, podmiňující způsob nasvědčuje přímo opaku.

V celém díle Marxe, Engelse a Lenina nelze skutečně nalézt zmínku, která by svědčila o tom, že si klasikové představovali vyšší fázi komunismu se zachováním společenské dělby práce (její podstaty) a dělení povolání. „Dokázat“ něco takového, k tomu by bylo nutno přímo zkreslit, falšovat text jejich děl. A to se skutečně stalo. Marx ve známém dopise Kugelmannovi z 11. 7. 1868 hovoří o formách *rozdělování* v různých společnostech⁸⁴ a dodává: „je samozřejmé, že určitá forma společenské výroby naprosto nemůže tuto *nutnost rozdělování* společenské práce v určitých proporcích zrušit, nýbrž že může změnit jen její jevovou formu.“⁸⁵ Ačkoli ještě v ruském překladu z roku 1934 je tento Marxův dopis uveden přesně a správně, ve vydání z roku 1947 byla náhle provedena změna a místo „rozdělování“ (Verteilung) byla dosazena „dělba práce“

(Teilung der Arbeit).⁸⁶ Tak byl vyroben jediný „doklad“, že Marx považoval dělbu práce za věcnou průvodkyni lidské společnosti i v nejvyšší fázi komunismu. Toto zkreslení bylo pak mnohokrát citováno, zavedeno do encyklopedie⁸⁷ a proniklo i do českého překladu Marxova dopisu.⁸⁸

Teprve nedávno akademik Strumilin, jeden z opravdových znalců ekonomického dědictví a komunistického programu klasiků, prokázal ve stati „Dělba práce a všestranný rozvoj osobnosti“,⁸⁹ že jde prostě o „falšování“; uvolnil tak jen půdu pro skutečné vědecké bádání v těchto otázkách.

Ostatně Strumilinova obhajoba Marxova, Engelsova a Leninova stanoviska v otázce budoucnosti dělby práce za komunismu byla jen výrazem úsilí, ve kterém se celá sovětská společnost zbavuje oněch úzkých představ o perspektivách komunismu, jež byly spojeny s posledními Stalinovými pracemi — a mnohdy maličerných předsudků, vyplývajících z dosavadních forem života; úsilí, ve kterém si ujasňuje — jak je vidět z Programu KSSS — náročnost, obrovitost svých vlastních cílů v této epoše.

Organizace společenské práce a vědeckotechnická revoluce

Srovnejme nakonec představu klasiků marxismu o budoucnosti dělby práce s praktickými tendencemi, jak se projevují v naší době, abychom mohli posoudit, které nové prvky či změny vnaší do problému soudobá technika.

Pohyby, jež nastávají v empirickém průmětu dělby práce do jednotlivých povolání a specializací, představují ovšem jen velmi povšechný obraz. Průměrný roční přírůstek či úbytek v SSSR byl v letech 1939–59 tento:⁹⁰

⁸³ K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* III, str. 326.

⁸⁴ Známy ekonomický termín „rozdělování“ (Verteilung) se týká kvantitativně určených proporcí, v nichž musí probíhat reprodukční proces úhrnné společenské práce, předpokládá právě abstrakci od kvalitativní povahy práce a nemá samozřejmě nic společného s dělbou práce (Teilung der Arbeit).

⁸⁵ Marx–Engels, *Dopisy o Kapitálu*, 1957, str. 198.

⁸⁶ Překladatel či redaktor tu využil blízkosti ruských slov „rozdělení“ a „raspredělení“, která mají zcela rozdílný obsah a změnil tak rozdělování v dělbu práce.

⁸⁷ *Boľšaja sovětskaja encyklopedija*, heslo *Dělba práce*, sv. 35, Moskva 1955, str. 612.

⁸⁸ V podstatě správně byl Marxův dopis pře-

ložen do češtiny ve *Vybraných spisech*, sv. II. z roku 1950, str. 483 a v publikaci *Dopisy o Kapitálu* z roku 1957, str. 198. Zato do vydání *Vybraných dopisů Marxe a Engelse* z roku 1952 přešlo už i v češtině falešné znění (str. 190) vzaté zřejmě nikoli z originálu, ale z ruského překladu z roku 1947 — ačkoli k tomu v češtině sotva může dojít záměnou.

⁸⁹ *Voprosy filosofii* 3/1963.

⁹⁰ „O rozdělení obyvatelstva v SSSR podle společenských skupin, odvětví národního hospodářství a zaměstnání a o úrovni vzdělání pracovníků fyzické a duševní práce“ (sdělení CSU při Radě ministrů SSSR, *Voprosy ekonomiky* 1/1961) Narodnoje chozjajstvo SSSR 1960 g., *Pravda* 9. 8. 1960, 22. 9. 1960 a j. prameny.

šoféři	+ 7,5%
radiotelegrafisté	+ 6,9%
vědci	+ 6,6%
inženýři	+ 6,3%
seřizovači a údržbáři	+ 5,9%
mistři	+ 5,3%
laboranti	+ 5,3%
kombajnéri	+ 5,2%
lékaři	+ 5,1%
traktoristé	+ 4,2%
soustružníci kovu	+ 4,1%
horníci	+ 3,3%
učitelé	+ 3,1%
průvodčí železnic	+ 3,1%
agronomové	+ 2,5%
prodáváci	+ 2,5%
pokladníci	+ 2,0%
uklizečky	+ 0,5%
pekaři	0,0%
rolníci (bez spec.)	- 0,3%
ševci	- 2,0%
kopáči	- 2,2%

Uvedme ještě pro korekci některá čísla ze statistiky povolání USA v letech 1950 až 1960.⁹¹

pracovníci u kancelářských strojů	+ 8,5%
pokladníci	+ 7,4%
laboranti	+ 6,0%
inženýři	+ 5,1%
sekretářky	+ 3,8%
mistři	+ 3,5%
číšníci	+ 2,6%
mechanici a opraváři	+ 2,5%
přírodovědci	+ 2,5%
šoféři	+ 2,5%
nástrojaři	+ 1,8%
prodáváci	+ 1,2%
lékaři	+ 0,8%
kovodělníci	0,0%
pomocní dělníci	- 0,1%
slévači	- 1,6%
individuální soukromí podnikatelé	- 1,7%
topiči	- 2,7%
zemědělníci dělníci	- 3,2%
farmáři	- 3,3%

Vyloučíme-li položky, které jsou v té či oné míře ovlivněny specifickými podmínkami a soustředíme-li se na obecné pohyby, pak především jsou na první pohled patrné dlouhodobé tendence, vyplývající z mizení některých kategorií obecné a zvláštní dělby práce (rolníci „vůbec“, řemeslníci atd.); nepochybný a všeobecný je také rychlý ústup dělníků ruční práce (kopáčů, topičů, pomocných dělníků atd.). Mírně se zvyšují (SSSR) nebo mírně klesají (USA) počty tradičních dělníků-operátorů u činných strojů. Prudce se však pohybují kupředu počty seřizovačů, opravářů (započítávaných též mezi montéry a

mechaniky) a příslušníků jim analogických povolání (šoféři, kombajnéri). Zvlášť markantní je růst nejvyšších kvalifikací na závodech, inženýrů, laborantů, techniků, agronomů, mistrů apod. — stejně jako analogických povolání mimo bezprostřední výrobu (vědci), případně některých kategorií „duševní práce“ v administrativě, službách a obchodu.

Vcelku pod empirickými čísly z tohoto období jsou agregovány rozdílné tendence: mechanizace (převážně) a automatizace (v počátcích); analýza tu objeví pohyby, jež náležejí různým vrstvám skutečnosti. Někdy jsou dokonce opačné pohyby skryty v jediné položce. Například v nejdynamičtější kategorii pracovníků u kancelářských strojů v USA jsou započítáni nejenom řadoví administrátoři, jejichž počet vzrůstá, ale jejichž perspektiva je patrně sestupná, nýbrž i obsluha moderních matematických počítacích strojů a informační služby, jejíž čísla se naopak perspektivně budou zvedat — ovšem zároveň bude nabývat technického charakteru. Ve velké většině intelektuálních oborů (ve vědeckých, ekonomických, výpočtových i zdravotních podnicích), které dřív stály mimo závody, byla někdejší pouze všeobecná dělba práce (svobodná povolání) vytlačena pokračující jednotlivou dělbou práce závodního typu. V socialismu pokračuje ovšem tato tendence mnohem rychleji a směřuje k všeobecné organizaci lidské součinnosti — jako v nějakém obrovském celospolečenském podniku.

Největší nesnáze jsou spojeny s analýzou důsledků automatizace. Je jisté, že prakticky nejvyspělejší formou strojové výroby, kterou mohli v době svého života Marx a Engels pozorovat, byl „automatický mechanismus“ či „mechanizovaný systém strojů“ — to je celek mechanismů, sestávajících z pracovních strojů, hybných strojů i transmise, jež přebraly — jednu za druhou — rozložené jednoduché operace lidské práce. Marx sám definuje tento organismus — který bychom dnes pravděpodobně nazvali systémem *komplexní mechanizace* — tak, že „stroj koná všechny pohyby, nutné k zpracování suroviny, bez přispění člověka a potřebuje jen být *kontrolován* dělníkem“,⁹² tj. seřizovačem.

⁹¹ Vypočteno podle údajů M. Rutzicka a S. Sverdlhoffa z úřadu pro statistiku práce USA v Monthly Labor Review 11/1962 (*The occupational*

structure of US employment 1940–1960) zpracovaných v informacích UTEINU.

⁹² K. Marx, *Kapitál I*, str. 407.

V Marxově době neexistoval univerzální hybný stroj, který do jisté míry umožnil vyřazení transmise a zkrácený svazek pracovního a hybného stroje. Ostatně Marx, který sledoval logiku vývoje technologie především podle postupu základního pravidla velkého průmyslu; to je podle rozčlenění pracovního procesu v jednotlivé objektivní prvky, nezastavoval se u typu činného stroje a dělníka-operátora (který pak převládá v evropském průmyslu na začátku našeho století), ale orientoval se naprosto správně na výroby, v nichž stroje a soustava vyplňovala celou dílnu⁹³ a vytvořila sama *technickou jednotu*, kostru celého výrobního procesu, kdežto masa dělníků zůstávala jen jako její doplněk, jako „vědomé údy v různých bodech mechanického systému.“⁹⁴ Ačkoli tedy Marx vlastně nikdy neviděl pásovou výrobu,⁹⁵ popsal do podrobností její logiku dávno před Fordem a Taylorem. Dokázal, že právě ona — a nikoli jednotlivé, ať už jakkoliv vybavené stroje, u nichž zůstává stále dvojice stroj-dělník — představuje *nejvyšší*, poslední slovo mechanizace, průmyslové revoluce. Vytušil dokonce v takových primitivních zařízeních strojové soustavy, jako jsou různé zarážky a signalizace, počátek zvláštních automatických „intelektuálních orgánů“ strojové soustavy.⁹⁶ To všechno mu umožnilo předpoklad, že v budoucnu bezprostřední práce uvnitř dílny *přestane být základem produkce*,⁹⁷ že člověk vystoupí z bezprostředního výrobního procesu a „postaví se vedle něj, zatímco dosud byl jeho hlavním činitelem“,⁹⁸ že lidská práce bude tu změněna v „dohlížející a regulující činnost“. Marx ovšem nemohl předpokládat takový masový rozvoj technických čidel, regulačních zařízení a kybernetických buněk, jaký známe z nynější doby. Musel počítat s tím, že v pórech mechanické soustavy zbude ještě dlouho mnoho dohlížetelské a regulační práce (typu seřizovačů a údržbářů). Nedělal si přitom iluze o tom, že s pokračující mechanizací může mít tento úsek práce — byť i ji bude ubývat — stále jednodušší a abstraktnější charakter.

Překonání dělby práce, jež by otevřelo volnou cestu masovému rozvoji lidí, všestrannému růstu talentů, nemohl si tedy Marx představit jinak, než:

1. jako překonání veškeré řemeslné dělby práce a všech povolání vzniklých osamostatněním pracovních úseků v podmínkách společenské dělby práce — tak, aby se každému otevřela možnost udělat z různých oborů činnosti nástroj vlastního rozvoje.

2. Jako odstranění abstraktní práce a přeměnu základní masy práce v činné sebeuplatnění na úrovni tvůrčí práce inženýrského, technického nebo vědeckého typu.

3. Společenské regulování veškeré zbylé práce (pokud nemá a nemůže mít tvůrčí charakter) tak, aby byla maximálně a pro všechny podřízena potřebám rozvoje člověka, tj. její omezení na minimum (zkrácení pracovní doby), střídání, převedení práce v jakýsi druh tělesného cvičení (v tom rozsahu a smyslu i překonání dělby práce uvnitř dílny).

Myslím, že tento Marxův pohled na budoucí organizaci společenské práce je velmi reálný a v *podstatě* stále aktuální. Co v něm nepochybně vyvolává a ještě vyvolá změny, to jsou některé výboje *vědeckotechnické revoluce*.

Především se ukázaly mnohem širší možnosti rozložit na elementy a pak převést na stroje značné části „dohlížející a regulační činnosti člověka“ — pomocí technických čidel, regulačních přístrojů a kybernetických zařízení. V tom smyslu opravdu přibývá nový rozměr strojové soustavy, nepřesně zvaný jejím „*čtvrtým stupněm*“. Spojení těchto nových elementů s komplexně mechanizovanou soustavou strojů (pásem, nikoli jednotlivým strojem), umožňuje počítat do budoucna s *komplexní automatizací*; automatické závody používají už dnes jen poměrně nepatrného kolektivu řídicího personálu (případně se obejdou vůbec bez provozního personálu) — a to nikoli na úrovni řemeslníka a abstraktního dělníka, nýbrž dělníka-inženýra a dělníka-vědce, který stojí vlastně mimo

⁹³ To je vidět zřetelně např. z Marxových technologiických výpisků (viz „*Bolševik*“, 1-2/1932), i ze známé pasáže o technice v *Grundrissech* (str. 584 a další).

⁹⁴ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 585.

⁹⁵ První pásy se objevily v 70 letech v Ame-

rice, ale jen jako velmi nedokonalé kuriozity (jako vzdušná linka na jatkách v Cincinnati r. 1870); teprve na konci století začaly ve výrobě něco znamenat.

⁹⁶ K. Marx, *Grundrisse*... str. 584.

⁹⁷ Tamtéž, str. 597.

⁹⁸ Tamtéž, str. 593.

bezprostřední výrobu automatického závodu.

K těmž důsledkům směřují i revoluční změny v předmětu práce, které se rovnají přechodu mnoha mechanických výrobních (opracování atd.) na půdu řízených chemických (a v budoucnu pravděpodobně i biologických) výrobních procesů, v nichž je automatizace mnohem snadnější a kde už dnes podíl inženýrsko-technického personálu je o celou třídu vyšší než v tradičních zpracovatelských oborech.

Tam, kde je důsledně rozvedena mechanizace a skloubena s prvky regulačními, zdvihá se očividně povolání seřizovače, očištěné od pomocných úkonů a operátorských příměsí, vysloveně v činnost technika. Totéž platí i o opraváři ve spolehlivých automatických provozech. Dokonce i výzkumy západních sociálních psychologů vedly v poslední době k překvapivě jednoznačným (v marxismu ovšem už dávno předvídaným) závěrům: jestliže tradiční mechanizovaná výroba nalézala svůj adekvátní protějšek v dělníkovi-robotovi, přizpůsobivém a úzce specializovaném, se železnou kázní a bez sklonů k „vlastním nápadům“, pak dnes pro povolání seřizovače je už málo vhodný „typ svalovce“ — zato čím užitečnější „typ pytláka“,⁹⁹ spojujícího řadu profesí, který se „vyzná v situaci“, může prý být třeba i „liný“, ale má pohotovost a samostatný úsudek a dovede si poradit nezávisle na předpisech. Zdokonalení automatizačních prvků, spolehlivost celého systému, opřené o orgány zpětné vazby, povede patrně k vyřazení jedné části práce seřizovače a k přeměně druhé části v typ technické činnosti širokého profilu.

Tyto nové výsledky techniky posilují očekávání, vkládaná do všeobecné *přeměny lidské práce*. Vzniká naděje, že *základní masa* výrobní práce — včetně abstraktního dohlížení a regulace — bude moci být v budoucnu svěřena automatům a lidé budou moci být uvolněni pro tvůrčí práci podobného druhu (ovšem nikoli stejného),

jaká už dnes existuje pro kolektivy výzkumníků, techniků, vědců.¹⁰⁰ Tak ovšem ustupuje — pokud jde o perspektivy — poněkud do pozadí význam oněch opatření, která měla v představách klasiků kompenzovat překážky a meze, stavěné do cesty všeobecného vzájemného rozvoje lidí tisíci-letými důsledky dělby práce a zvláště podmínkami abstraktní práce, která ještě nemohla být překonána. Ovšem tyto naděje se budou realizovat jen tou měrou, jak se rozvine technický pokrok a alespoň pro počátek jsme stále povinni počítat se značnou mírou práce, jež nemůže sloužit rozvoji člověka přímo, nýbrž jen prostřednictvím řízeného spojení s tvůrčí prací, střídání atd.

V každém případě ovšem dosavadní *protichůdné procesy* — pokud jde o dělbu práce uvnitř společnosti a uvnitř dílny — dostávají na svých nejzazších hranicích ve vyspělé organizaci společenské práce *toťožný* výraz.

V tom smyslu vyslovuje Program KSSS jednoznačně myšlenku o úplném odstranění rozdílu mezi lidmi v sociálním a kulturním postavení i v charakteru práce, o splynutí dělníků, rolníků a inteligence — o „*skoncování s dělením společnosti na třídy a společenské vrstvy*“,¹⁰¹ tedy samozřejmě i dělením na vrstvy, vzniklé na podkladě dělby práce a povolání. Pohyblivé, aktivně organizované *tvůrčí kolektivy* nahradí pak pravděpodobně stabilní skupiny, dané povoláním. Pro jednotlivce komunistické společnosti nebude určující žádné povolání, jemuž by byl podřízen, nýbrž naopak jeho vlastní rozvoj bude určovat obory činnosti, kterými projde ve svém vývoji. Takto jistě možno hovořit o *překonání profesí* vůbec.¹⁰² Co bude charakterizovat člověka budoucnosti, to nebude povolání, nýbrž spíše ustavičný *rozvoj* a tedy *přeměna* povolání — v nespočetných variantách, odpovídajících stupňům rozvoje techniky a potřebám rozvoje člověka.

K těmto závěrům nás ostatně dnes už

⁹⁹ Essenský průmyslový psycholog W. Lejeune a další účastníci seriálu v čas. „Spiegel“ 14/1964, str. 39–42.

¹⁰⁰ Program KSSS mluví v této souvislosti o „likvidaci veškeré nekvalifikované práce“ (str. 445).

¹⁰¹ Program KSSS, str. 446.

¹⁰² Vrátime-li se nyní k shora uvedeným definicím „povolání“, vidíme, jak nám všechna její určení v komunistické společnosti mizí pod rukama: není tu už žádná *skupina* lidí, která by byla dána sférou povolání; specifikou tu není relativní *stá-*

lost, ale naopak spíše ustavičný pohyb, slučování, rozlučování, přetváření — v nejrůznějších variantách — odrůd, čeledí a skupin lidské činnosti; pracovní činnost tu nadto není zdrojem materiální existence člověka, protože tu nevládně odměňování podle práce, ale podle potřeb; odpadá pak roztřísně „sociálně-psychologické“ vlastnosti mezi lidmi, pložené povoláním, protože ani vědomí není vázáno logikou nějakého povolání, nýbrž odpovídá logice *všestranného* rozvoje člověka.

tlačí i empirická čísla. Marx při rozboru klasické továrny v Kapitálu hovořil o povolání inženýrů a techniků (a dokonce i dnešních údržbářů) jako o „početně bezvýznamné“ skupině, stojící mimo okruh vlastní tehdejší výroby. Kdybychom dnes prostě jen prodloužili křivky růstu technických a vědeckých kádrů podle dlouhodobého tempa posledních desetiletí (v posledních deseti letech je světový průměr kolem + 8,0% ročně – v SSSR nad tímto číslem, v USA pod ním), museli bychom dojít k závěru, že v nejbližších desetiletích pohltí tato skupina masu činného obyvatelstva: v SSSR dosáhne 100% už za 50 let, v USA kolem r. 2060.

Mohlo by se namítnout, že tyto trendy naznačují reprodukci dělby práce alespoň na nějaké nové, užší základně mezi technickými specialisty. Avšak hovoříme-li o tom, že budoucí činnosti člověka je v dnešním světě nejbližší postavení výzkumníka, technika, vědce (a kolektivů tvůrčí práce), pak to platí jen s jistými výhradami: nemůžeme totiž přenášet normy *dnešní* vědecké a technické činnosti do budoucnosti a vztahovat dnešní systém specializací a skupin na budoucí výzkumné kolektivy. Dnešní hranice vědecké práce (u jednotlivce jako u skupiny) jsou fakticky vynuceny jednak zoufalým nedostatkem těchto kádrů (vzhledem k potřebám rychlého rozvoje vědeckotechnické revoluce), a tedy nutností jejich maximálního „vytížení“, jednak zavalením vědeckého a technického personálu funkcemi, operacemi atd., jež s podstatou jeho práce mají málo společného. Vědecká a technicko-výzkumná práce je sama ještě teprve ve svých začátcích, z velké části dnešní struktura této činnosti je barbarská a primitivní. V budoucnosti sotva bude nutné, aby technik spořádal haldy administrativy, aby byl odváděn podmínkami výdělečné činnosti, rozptylován úkoly administrativního řízení, aby si musel pořizovat výpočty a podklady na koleně, nejvýš s logaritmickým pravítkem, aby musel pracně shánět informace o úspěších techniky, aby musel zaskakovat nedostatky v kvalitě součástí a přístrojů, jež jej nutí k jakési řemeslné činnosti hluboko pod úrovní soudobé techniky, aby musel vynalézat vynalezené, aby neměl po ruce téměř žádné prostředky, nahrazující paměť, aby jeho zatížení prakticky redukovalo na minimum

možnosti dalšího vzdělávání atd. atd. A u vědců je toto – z hlediska budoucnosti neudržitelné – plýtvání talentů ještě horší: všeobecně se počítá, že u řadového vědeckého pracovníka z povolání jen asi 10–20% času zabírá vlastní tvůrčí činnost, kdežto velká většina času propadá na překonávání svízelných, spojených s „ruční“ přípravou předpokladů pro práci: nedostatků v objemu informací a v prostředcích sdělnosti, shánění literatury, pořizováním výpisků atd. atd. Je pochopitelné, že celé toto zatížení, které mění značnou část práce vědce a technika v jakýsi druh administrativy či rukodělné činnosti velmi zaostavěného typu, bude moci v podmínkách kybernetické techniky odpadnout – a bude muset odpadnout jako nesmyslné a škodlivé pro společnost, řídící se zákonem vzájemného rozvoje člověka člověkem.

Zároveň nepochybně vzroste úloha *tvůrčích kolektivů*; nebudou to však už sociální skupiny, založené na dělbě práce, nýbrž tvůrčí kolektivy, v nichž určité rozvinutí spolupráce a rozdělování úkolů nevytvoří žádné osamostatnění prací, žádné pevné rozdíly a hranice. Dělení úkolů tu bude vážit mnohem méně než společný přehled o celém předivu úkolů, společný záměr naopak víc než jednotlivé cesty. Kolektiv bude spíš hranice různých úkolů a oborů převažovat a vyvažovat, než by se jim podřizoval.

Je ovšem jasné, že pokud jsme zcela pohlaceni obrazem současné dělby práce ve vědě, která už dnes nesmírně brání mnoha našim odvětvím v cestě kupředu, která plýtvá výrobními silami, danými vědou a udržuje stále nejrůznější zplodiny odbornického idiotismu, pokud vezme v zajetí této tradice a tohoto myšlenkového okruhu, nemůžeme si představit při pohledu do budoucna nic víc – a pak i jednooborová specializace se musí zdát příliš mnoho na jeden život člověka. Necháme-li defilovat před svým duševním zrakem společnost, v níž všichni jsou vědci podle dnešní obecné normy – a pomyslíme-li na to, s jakými těžkostmi se musí v naší době vědecký pracovník znovu a znovu vyrovnávat – pak nás ovšem obejde hrůza. Ale za takové kousky platíme vždy metodě, jež absolutizuje současné formy života ve věčné nazírací kategorii.

Zkusme si představit technika, vědce, výzkumníka, který by nebyl zavalen zplo-

dinami a mezerami dosavadní dělby práce (jako je tomu už dnes u některých výjimečných špičkových badatelů), a pak můžeme zkusit odpovídat na otázku, zda je či není v lidských silách zvládnout i při dnešním rozsahu poznatků několik oborů, spojovat je, měnit, vytvářet nové obory atd., prostě rozvíjet se všestranně jako badatel, nevázaný žádnými škatulkami.

Je dávno známo, že specializace, pokud není vyváжена širokým profilem a svobodným prostorem pro změnu, je obvykle stejně neplodná jako abstraktní povšechnost a přelétavá libovůle. Ostatně nejgeniálnější hlavy i za dosavadních poměrů prorážely hranice oborů a povolání. Stačí snad připomenout Marxe, Engelse, Lenina — ale třeba i Einsteina, Russela, Bernala, Wienera, řadu žijících sovětských vědců atd. atd.: Jaké povolání měl Marx? Ale dokonce: jakou specializaci měl Wiener?¹⁰³

Sotva náhodou také už dlouhou dobu nejceněnější poznatky vycházejí právě z řad těch, kdo pracují na pomezí dvou nebo více oborů. Jistě všechny tyto okolnosti souvisí s mírou nadání. Ale zde je právě kořen otázky: bude třeba jistě ponechat pracovníkům budoucnosti, aby podle stupně svého rozvoje — a ničeho jiného — vyřešili otázku šířky svého zaměření; my jsme však povinni říci, že žádné hranice v tom pro ně nebudou závazné.

Dnes už je možno považovat za prokázané, že ustavičné a široce založené vzdělávání (a už s tím spojená stálá proměna práce) je nezbytnou podmínkou tvůrčí činnosti. Dokonce i instituce, které před 20–30 lety horlily pro úzkou specializaci ve vzdělání (hlavně inženýrů), žádají dnes naopak široký teoretický základ. „Při existenci dvou opačných tendencí“ — shrnul tyto zkušenosti K. Varšavskij — „specializaci a integraci — je druhá vedoucí“;¹⁰⁴ je pravděpodobné, že toto pravidlo bude pro budoucnost platit ještě výrazněji.

Neuvádím tyto skutečnosti, abych za každou cenu obhájil budoucí spojování a střídání oborů činnosti, nebo abych pošetile vyžadoval od komunistických lidí jakousi *vnější*, předmětnou encyklopedičnost v činnosti. Vždyť encyklopedické hlavy byly často velmi jednostranné. Je všeobecně známo, že Kant, jistě geniální člověk,

přednášel svého času nejméně 10 oborů od astronomie přes estetiku, dějiny až k vojenské technice, ale odbornické jednostrannosti, omezenosti filosofa přesto neunikl.

„Všestrannost“ lze tu, myslím, chápat jediné z hlediska *vnitřních* možností a logiky společenského rozvoje každého člověka jakožto *člověka* a nikoli jako příslušníka povolání. Jediným „povoláním“ komunistického člověka může být rozvíjet své *lidské* schopnosti, zvyšovat je, přibírat nové — nezávisle na jakémkoli jednotlivém povolání a oboru a dokonce jim navzdory. Podstata, *zákonitost* takové organizace společenské práce — a tedy i rozměrů a změn v činnosti budoucích individuí — nemohou být vázány na hranice žádného povolání, ať už širšího nebo užšího, musí vycházet jediné z bohatství lidské osobnosti a potřeb *jeho rozvoje*; mohou být vyvozeny jediné ze zákonů *vzájemného rozvoje člověka člověkem* — tohoto jediného absolutního zákona komunistického života.

Je potom druhořadou otázkou, zda se někdo pro určitou krátkou nebo delší dobu soustředí na to či ono — a jak bude kompenzovat každou jednostrannost — nebo zda bude postupovat zároveň v mnoha oborech, či zda je bude střídat podle toho, jak bude vyrůstat jeho kvalifikace a schopnosti. Právě kolektiv komunistické společnosti umožní nejen určité rozvrhování práce (a jeho změnu), ale zároveň i spojení širokého profilu s úzkým zaostřením pozornosti. Praxe patrně vytvoří v životě lidí jak „horizontální“ (současné), tak „vertikální“ (následné) kombinace: kdybychom chtěli vyčíst všechny varianty, jež tu vzniknou, museli bychom pravděpodobně pořídit soupis všech jednotlivců a měnit jej každým rokem. A v tom je právě celý vtip, celý rozdíl mezi starou strukturou dělby práce a organizováním součinnosti podle zákona všestranného rozvoje lidí: nikde nejsou *meze* těchto možností.

Jistě není možno zapomenout na to, že některé stránky lidské činnosti zůstanou po poměrně dlouhou dobu do značné míry nevědné, namáhavé či spíše lidsky málo povznášející. Zde a potud bude jediná možnost: co nejrychlejší střídání činností

¹⁰³ Zde jde jen o dělení vědců, nikoli mezi vědci a ostatními.

¹⁰⁴ „Socialističeskij trud“ 8/1962.

a zkrácení pracovní doby tak, aby se člověk mohl využít ještě mimo tuto práci, v jiné oblasti. Takže tyto prvky staré práce budou pravděpodobně začleňovány do celkové lidské činnosti jen do té míry, aby ji nepohltily, naopak, aby se staly jen momentem celkové tvůrčí práce – tak jako je dnes např. málo povznášející někdy i úmorná laboratorní práce jen momentem celkové práce výzkumníka. Čili, jak si to představoval Marx: ve vztahu „k utvářejícímu se člověku“ budou školením, ve vztahu k „utvořenému člověku“, rozvíjejícímu se, budou experimentem – a potud, „pokud vyžadují praktické přiložení ruky k dílu a volný pohyb, jako v zemědělství“, „budou zároveň tělesným cvičením“.¹⁰⁵

Naopak některé jiné – lidsky velmi citlivé činnosti (jako je práce učitele, umělce, filosofa) budou pravděpodobně, i když ne v dnešní podobě – zahrnuty do činnosti každého člověka – tu více, tu méně; mohli bychom k tomu dodat střídání v řídicích funkcích, které v nepolitické organizaci

společenského života bude nezbytně zákonem. A řekněme hned i to, že proměna lidského života v cílevědomý proces vlastního rozvoje, před jejíž nutnost staví člověka soudobá revoluce ve společnosti a v technice, bude patrně nejpesnadnějším a nejsvízelnějším problémem lidských dějin.

A tak, pokusíme-li se shrnout povahu budoucí činnosti lidí, pokud na ni můžeme dnes soudit, jak se jeví na základě *logiky* společenského vývoje a zvláště vědeckotechnické revoluce, vidíme před sebou individua, mezi nimiž nepanuje zákon dělby povolání. Naopak, nad všemi obory činnosti vládne zákon *lidského rozvoje*. Bohatství lidských vztahů v práci není tu vtěsnáno do mezí dělby práce. Naopak, organizace společenské práce je tu prostředkem vzájemného rozvoje člověka člověkem.

Tento *pohyb* je vůbec jediný „pevný bod“, o který můžeme opřít své úvahy o komunistické budoucnosti.

¹⁰⁵ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 600.

(Z výsledků sociologického výzkumu v pražském strojírenském závodě.)

1. Cíl výzkumu

Jednou ze základních otázek společenských vztahů naší doby je problém působení těch či jiných druhů práce a skupin povolání na poměr k práci, na tvořivost pracovní, technickou i organizační, na různé formy společenské aktivity, na rozvoj osobnosti pracujícího člověka vůbec. Výzkum sovětských sociologů, provedený na řadě průmyslových závodů gorkovské oblasti, zjišťoval podstatné rozdíly v technické tvořivosti u dělníků různých skupin diferencovaných podle charakteru práce (určeného především stupněm technické vybavenosti). Zlepšovatelskou činností se v jednotlivých skupinách zabývají tyto podíly dělníků (v %):¹

I. automatáři	8,5
II. dělníci mechanizované práce	1,8
III. dělníci ruční práce u strojů	2
IV. dělníci ruční práce mimo stroje	5
V. opraváři a seřizovači	24

Jiný výzkum provedený v Leningradě zjistil u velkých profesionálních skupin dělníků značné rozdíly ve vztahu k práci, v porozumění pro společenský význam práce, v uspokojení prací i povoláním.² Zde byly nejméně příznivé ukazatele u skupiny povolání nekvalifikované ruční práce, nepříznivější opět u automatářů, opravářů a seřizovačů.

Tyto výsledky staví řadu podnětů pro směr dalších výzkumů, prováděných v průmyslových závodech. Zjištěné difference je třeba jednak detailněji ověřovat, jednak doplňovat výzkumy dalších stránek pracovní a společenské aktivity pracujících. V souvislosti s tím jedním z cílů výzkumu

aktivity pracujících při účasti pracujících na hospodářském řízení, jež jsme na jaře 1963 provedli v pražském strojírenském závodě ZPA-Křižik, bylo zjistit vliv charakteru a technické vybavenosti práce na danou aktivitu.

V přítomnosti se v hospodářství uplatňuje dělba na činnost výkonnou a řídicí. Soudobé výrobní síly tuto dělbu stále v základě vyžadují, ale současně v perspektivě předpokládají její překonání. Různé formy iniciativy bezprostředních výrobců ve sféře řízení představují pro ně cesty, jimiž se k jejich každodenní pracovní výkonné činnosti postupně organicky připojuje i činnost řídicí. Práce je ovšem základní činností člověka, je smyslem řízení. To však neznamená ve jménu práce ztotožňovat výkonnou a řídicí činnost. Zaměření iniciativy pracujících jen na účast na řízení by tuto iniciativu učinilo bezobsažnou a formální, ta by ztratila svůj smysl, který jistě spočívá ve zvyšování produktivity práce. Avšak v zájmu tohoto zvyšování je právě třeba stále dokonalejšího zaměření na řešení specifických problémů iniciativy ve sféře řízení, neboť jen ta umožní vidět vlastní pracovní výkony z hlediska historické perspektivy, a tedy s náležitou společenskou uvědomělostí.

K účelu výzkumu bylo třeba učlenit vzorek dotázaných dělníků podle charakteru jejich práce, zejména podle stupně její mechanizovanosti, do několika skupin. Ty představovaly vlastně široké profesionální skupiny, shrnující celou řadu příbuzných povolání více méně stejného typu a pracovního charakteru. Autor provedl rozbor tarifních katalogů strojírenských a průběžných povolání.³ Aby mohla být beze zbytku zařaděna do relativně ucelených skupin, bylo vyděleno sedm těchto skupin.

¹ Údaje uvádějí G. Osipov, J. Kozyrev, V. Kolbanovskij, M. Ajvazjan ve sborníku *Otázky organizace a metodiky konkrétní sociologických výzkumů*, Rosvuzizdat 1963, str. 32–33.

² Údaje A. Zdravomyslova a V. Jadova, viz *Otázky filosofie* 1964, č. 4, str. 77 an.

³ Podrobněji o tomtéž ve srovnání se sovětskými klasifikacemi viz *Filosofický časopis* 1964, č. 5, str. 727–729.

Nejsou mezi nimi pracovníci na pásu, a to pouze z toho důvodu, že v katalozích jako zvláštní povolání nefigurují. Pro výzkum je však správné vydělovat je zvláště. Na druhé straně byla vydělena skupina dělníků, kteří charakterem svého povolání mohou, ale nemusí pracovat u automatu (jsou to zejména soustružníci a frézáři). V průzkumu je možno buď je ponechat jako zvláštní skupinu, anebo je rozdělit mezi dělníky mechanizované práce a dělníky pracující u automatů — a to podle toho, kde v přítomnosti pracují. Naše třídění obsáhlo těchto sedm skupin:

1. dělníci rukodělné práce
2. dělníci částečně mechanizované práce anebo pracující se složitějším nářadím
3. dělníci zabývající se jemnými, převážně ručními pracemi montážními a příbuznými
4. dělníci mechanizované práce bez možnosti pracovat u automatů
5. dělníci mechanizované práce s možností pracovat u automatu
6. dělníci pracující u automatů, pultů (k nim byli zařaděni i dělníci z laboratoří)
7. dělníci, pečující o technická zařízení.

K těmto skupinám pak při výzkumu přibyla skupina pracujících na pásu.

Zařazování jednotlivých povolání do takto předběžně ustálených skupin činí značné potíže. Domníváme se, že přesněji by bylo sestavit kontinuální a nepřetržitou stupnici, ve které by míra mechanizovanosti, různorodosti a oduševnělosti práce byla vystižena detailněji určitými indexy. Pro účely sociologického výzkumu by pak bylo možné takovou stupnici v určitých bodech přerušit, aby mohly být vytvořeny skupiny pro srovnání a pro korelace s rozmanitými zjišťovanými okolnostmi a vztahy.

Při zpracování výsledků výzkumu v ZPA-Křižik jsme ještě neuplatnili takovou kontinuální stupnici. Ani uvedené členění 7, případně 8 skupin nebylo uplatněno důsledně. Pátá skupina měla jen nepatrné zastoupení a proto byla rozdělena mezi skupiny čtvrtou a šestou (podle toho, zda dělník konkrétně pracoval u standardního stroje nebo u automatu či pultu).

Ahi druhá skupina nebyla vydělena. Zůstalo tedy 6 skupin, vyčleněných podle charakteru práce. Bylo zjišťováno, jak se liší co do své aktivity při účasti na řízení.

2. K metodě výzkumu v terénu

Aktivita pracujících při účasti na řízení byla zjišťována metodou individuálního standardizovaného rozhovoru, při němž tázaný jednak podával informace o své aktivitě (jakého druhu, jak často a při jaké příležitosti podává návrhy a připomínky, jak byly vyřízeny), jednak se přímo vyslovoval k některým otázkám organizace, řízení a plánování na závodě.

Zvláštní význam byl přikládán motivačním otázkám, které měly vysvětlit pohnutky nebo překážky aktivity pracujících při vystupování na schůzích a poradách.⁴

Hovořilo se se stem komunistů a stem nestraníků (tento výběr byl volen, protože jedním z cílů výzkumu bylo porovnání aktivity obou skupin), vybraných nahodile podle pořadí v abecedních kartotékách. Srovnání s celozávodními údaji o osazenstvu ukázalo, že difference vzorků podle rozhodujících kritérií nepřesahuje 1,8%, což je zcela přípustné. Všechny rozhovory byly uskutečněny na pracovišti.

Jak atmosféra rozhovorů, tak i ráz odpovědí, ve kterých nebyla nouze o ostré kritické poznámky na adresu představených nebo zase o upřímná přiznání k vlastním nedostatkům a omylům, potvrzují spolehlivost získaných údajů.

3. Kategorizace stupňů aktivity

Pro zpracování výsledků bylo třeba skupiny dělníků, vydělené podle charakteru práce, konfrontovat s kategoriemi aktivity při účasti na řízení.

Osvětlení zákonitostí aktivity a iniciativy socialistických lidí a kolektivů je jedním z ústředních úkolů sociologických konkrétních výzkumů našich společenských vztahů. Je však otázka: Jak zajistit srovnávací rozbor aktivity pracujících, bez kterého není možno vysledovat zákonitou vývojovou linii? Takový srovnávací rozbor není možný bez určitého měření aktivity lidí. Aby bylo takové měření možné, je třeba vyplněné referentské archy podle

⁴ Tato část výsledků byla již publikována. Viz článek D. Slejšky *Podněty a překážky aktivity*

pracujících při účasti na hospodářském řízení, Přehled 1963, č. 6.

obsahu odpovědi na podkladě určitých kritérií rozdělit do relativně vyhraněných kategorií tak, aby tázaní mohli vytvořit skupiny, z nichž každá se vyznačuje jinou úrovní aktivity při účasti na hospodářském řízení.

Základem tohoto utřídění byly údaje, které tázaní v rozhovorech uvedli o sobě samých. Především je třeba odlišit pasivní a aktivní soudruhy. Příslušné otázky nebyly záměrně formulovány přímo a dichotomicky (např.: „Vystupoval jste na výrobní poradě?“, ano — ne), ale kladly důraz na časový zřetel. („Kdy jste naposledy vystoupil...?“) Takto formulovaná otázka jednak umožnila odhadnout frekvenci aktivity, tj., zda tázaný vystupuje vždy, často, výjimečně nebo nevystupuje, popřípadě vystupoval někdy v minulosti a nyní již tak nečiní. Zní také delikátněji, přičemž zajišťovala dostatečnou jasnost v tom, na co jsme se nepřímou ptali (tj., zda tázaný je nebo není aktivním v účasti na řízení) a rovněž možnost korekce v těch případech, kdy aktivita byla jen formální.

Američtí sociologové A. Tannenbaum a R. Kahn při výzkumu účasti dělníků-odborářů na činnosti odborových organizací ve 4 průmyslových závodech USA⁵ se spokojili s rozdělením účastníků na podobně vydělené dvě široké kategorie aktivních a neaktivních. Jejich výzkum přinesl řadu zajímavých výsledků, zejména tím, že srovnával aktivitu odborářů na závodech různé velikosti a s různými vztahy mezi odbory a správou. Avšak skutečnost, že rozlišovali pouze uvedené dvě kategorie, zjevně ochuzovala zpracování získaných údajů. Navíc se rozdělení neopíralo o jasnější a objektivnější kritéria, ale pouze o informace, získané od vedoucích pracovníků odborových organizací, které se často týkaly pouze docházky na schůze.⁶ Bylo to tedy kritérium značně formální, i když jeho význam v podmínkách odborové činnosti v USA podceňovat nelze. V našich podmínkách jsme ho nemohli použít vůbec, protože by pak mezi „neaktivními“ zůstal jen zcela nepatrný počet lidí. Nikoliv účast na schůzích, ale aktivní vystupování na nich bylo pro nás základním diferenciačním kritériem.

Jako u řady dalších společenských vztahů a ukazatelů, ani u aktivity uplatňované při různých druzích veřejné činnosti se nelze omezovat na protiklad dvou krajností. Skutečnost je značně mnohotvárnější. Mezi krajními póly jsou přechody. Proto místo o aktivitě — neaktivitě (respektive pasivitě) je adekvátnější pojednávat o stupních aktivity. A to znamená provést detailnější diferenciaci na užší skupiny, představující diapazon přechodů od neaktivity k maximální aktivitě.

Základní kategorizace skupin aktivity, jak byla uplatněna při zpracování výsledků výzkumu, měla dva rysy. Především byla komplexní v tom smyslu, že se neopírala o jediný příznak uvedený v jediné odpovědi, ale že se pokoušela zobecnit řadu jednotlivých příznaků, které se týkaly aktivity v odborech, ve straně, v ČSM, na výrobních poradách. A za druhé kombinovala dvě základní kritéria: reálné veřejné vystupování, jak probíhalo nezávisle na rozhovorech při výzkumu (rozhovor o nich poskytl pouze informaci) a zjištění o názorech a postojích, které byly projeveny pouze v rozhovoru (po této stránce se rozhovor blížil psychologickému experimentu). Použití obou kritérií nevznášelo zmatek, obě se organicky doplňovala a umožnila vytvořit vcelku plynulou stupnici aktivity, kterou přehledně uvádíme:

I. Soudruzi, kteří jsou při účasti na řízení zcela pasivní. Nevystupují s návrhy, připomínkami, ani s dotazy, a přitom, jak svědčí odpovědi na otázky po jejich názorech, nemají k účasti na řízení ani osobní poměr, nikdy o něm nepřemýšlejí, nechápou její význam.

II. Soudruzi, kteří rovněž aktivně nevystupovali na výrobních poradách a při jiných příležitostech. Mají však k účasti na řízení určitý osobní poměr, přemýšlejí o této otázce, znají plán své dílny nebo i celého provozu, chápou některé jeho problémy, mají svůj názor na kolektivní smlouvu atd. Při osobních besedách s výzkumníky vyslovovali své připomínky. Veřejně se však k tomu neodhodlávají. Mnozí z nich byli mladými soudruhy. Převažně jde o pracovníky, kteří se právě vybavují z pasivity.

⁵ A. Tannenbaum a R. Kahn, *Participation in Union Locals* Evanston 1958, str. 44 an.

⁶ „Pravidelná docházka na schůze je jedinou složkou indexu, která nejjasněji odlišuje aktivní členy od neaktivních.“ (Tamtéž, str. 68.)

III. Soudruzi již aktivně vystupují, avšak pouze k drobným technickým a organizačním záležitostem svého úseku (např. osvětlení, úprava součástí na stroji atd.). Jejich návrhy mohou být pro výrobní provoz důležité, avšak nejsou provázeny hlubokým pochopením tohoto provozu. Proto lze u těchto soudruhů hovořit o průměrné aktivitě.

IV. Soudruzi, jejichž aktivita je zaměřena již ke hlubším ekonomickým a organizačním otázkám (plánování, mzdová politika, organizace práce v celé dílně aj.), též k otázkám technického rozvoje, avšak zatím ještě v rámci provozu. Tito soudruzi představují přechod od průměrné aktivity k úrovni celozávodního aktivu.

V. Soudruzi, kteří se bezprostředně účastní řízení celozávodních záležitostí, podávají návrhy, které mají význam pro řízení celého závodu a někdy i podniku. Vystupují na celozávodních konferencích anebo na výrobních poradách svých úseků, stranických a odborových schůzích, jejich návrhy mohou být použity při komplexním rozboru závodu, v kolektivní smlouvě aj. Tuto skupinu nazýváme celozávodním aktivem. Na rozdíl od závodu ČKD Sokolovo, kde byly mezi oběma posledními kategoriemi značné rozdíly, u Křižíka se obě dosti sblížovaly. Bylo tomu tak jistě proto, že šlo o menší závod, ve kterém jsou celozávodní otázky snadněji postižitelné pro ty, kteří mají předpoklady hlubšího přístupu k ekonomickým a organizačním otázkám.

Může vyvstat otázka, zda námi uplatněné členění je dosti jasné, zda lze konkrétně dosti vyhraněně odlišit dané stupně. Odpověď poskytl sám průběh výzkumu. Především tím, že se podařilo zařadit vyplněné archy do daných kategorií beze zbytku. Pouze o 3 arších jsme byli z počátku na vázkách, ale nakonec důkladnou srovnávací analýzou celého obsahu archů byly i ty zařazeny podle převažujících příznaků. Utríděné skupiny archů byly pak dány k prověrce pracovníku závodu i vědeckému pracovníku. Ta potvrdila, že každá kategorie má jednotypový charakter, v každé byli zařazeni soudruzi, kteří si úrovni účasti na řízení odpovídali.

Již problematika vyčlenění stupňů aktivity ukazuje, že daný výzkum se pohyboval na pomezí sociologie a sociální psychologie a svým způsobem potvrdil, že

tyto dvě disciplíny velice těsně na sebe navazují a prolínají se. I dále uvidíme, že byl kladen značný důraz na postoje, pocity a jiné stránky subjektivních prožitků, které doprovázejí účast pracujících na řízení. Aktivita sama, jsouc funkcí určitých sociálních kontextů, vztahů a vývojových zákonitostí, je vysloveně sociálně psychologickou kategorií. Mnoho pro ni znamenají takové psychické faktory, jako je ostýchavost, výbojnost, cit sounáležitosti atd. Nicméně při zpracování výsledků jsme kladli primární důraz na sociální podmíněnost této aktivity. Proto stál v popředí výzkumu sociologický aspekt (výzkumu se, žel, nezúčastnil psycholog).

4. Metoda měření

Vycházejíce z uvedeného rozdělení na 5 stupňů, mohli jsme měřit a srovnávat aktivitu různých jinak utvářených skupin, jako např. věkových skupin, různých skupin kvalifikace, mužů a žen, komunistů a nestraníků atd. Zde se vycházelo ze životních okolností, které byly v referentském archu vyjádřeny v osobních údajích.

Abychom mohli posoudit, které z těchto životních okolností jsou příznivější aktivitě při účasti na řízení a které naopak méně příznivé, bylo nutno příslušnost k jednotlivým skupinám aktivity různě číselně zhodnotit a výsledek vyjádřit určitým indexem. Srovnání aktivity různých skupin pracovníků se provádělo tak, že byla nejprve zjištěna jejich početnost na jednotlivých stupních aktivity.

Početní zastoupení bylo hodnoceno tak, že ti, kteří náleželi ke stupni s vyšší aktivitou, znamenali kvantitativně vyšší přínos. Počet v I. kategorii byl vzat jednou (a), ve II. kategorii dvakrát (2b), ve III. kategorii třikrát (3c), ve IV. kategorii čtyřikrát (4d) a v V. pětkrát (5e). Tím způsobem je každá kategorie vyšší aktivity zhodnocena vždy o jeden násobek výše ve srovnání s kategorií aktivity o stupeň nižší. Získané násobky byly sečteny a výsledek dělen celkovým počtem příslušníků srovnávané skupiny (žen, mužů, kvalifikačních skupin atd.). Tak byl získán index aktivity podle vzorce:

$$I_a = \frac{a + 2b + 3c + 4d + 5e}{a + b + c + d + e}$$

Tento index představuje vlastně hodnotu, vyjadřující průměr aktivity dané sku-

piny v účasti na řízení. Mohla se pohybovat od 1 jako minima (v případě plné pasivity všech členů skupiny) až k 5 jako maximu (v případě, kdyby snad všichni členové dané skupiny náleželi k celozávodnímu aktivu).

Vzhledem k tomu, že jde o průměrnou hodnotu, není na závadu to, jsou-li srovnávané skupiny zastoupeny v celkovém úhrnu tázaných různě. Záleží jen na vnitřní diferenciaci těchto skupin co do příslušnosti ke kategoriím aktivity. Proto daný postup umožňuje širokou a velmi přehlednou srovnatelnost.

U komunistů, nestraníků a celého souhrnu dotázaných ze závodu Křižík vyhlíželo příslušné rozdělení do kategorií a získaná průměrná hodnota takto:

	I.	II.	III.	IV.	V.	Souhrn	Index Ia
Komunisté	10	14	27	20	29	100	3,44
Nestraníci	33	29	19	10	9	100	2,33
Všichni dotázaní	43	43	46	30	38	200	2,89

K údajům o průměrné hodnotě u všech ze dvou set dotázaných třeba ovšem říci, že na závodě je nestraníků více než komunistů. Jejich číselný poměr je 100 : 44. Provede-li se příslušná oprava, získáme jako průměrnou hodnotu, vyjadřující aktivitu reprezentativního vzorku celého osazenstva při účasti na řízení cifru 2,68.

Třeba dodat, že při rajónovaném vzorku (kdy bylo dotázáno 100 komunistů a 100 nestraníků) se neobyčejně komplikují výpočty reprezentativního vzorku celé skupiny, který respektuje všechny číselné poměry. Bylo by lépe vybrat přímo reprezentativní vzorek a nelitovat navíc vynaloženého času v tom případě, kdybychom chtěli zachovat počet 100 komunistů ve vzorku.⁷

Je to zatím první pokus o takové odstínění, vážené měření aktivity jednotlivých skupin pracujících při účasti na řízení. Je možné, že na něm bude nalezeno nemálo nedostatků. Je jisté, že tato metoda musí být zpřesňována, že budou k tomuto měření uplatněny složitější matematické postupy s prvky vyšší matematiky. Při na-

ších výpočtech oddělujeme jednotlivé skupiny aktivity vždy stejným násobkem. Lze postavit otázku, zda i ve skutečnosti jsou rozdíly rovné, nejsou-li si navzájem třeba skupiny III. a IV. blíže než skupiny IV. a V. Citlivější metody měření s použitím vyšší matematiky a vydělení případně ještě většího počtu skupin budou moci pravděpodobně lépe vystihnout příslušné difference. Ovšem již námi uplatněný postup vystihuje to hlavní, o čem nám jde, tj. kvalitativní rozdíly mezi jednotlivými stupni aktivity. Navíc je třeba spíše vítat poměrnou jednoduchost propočtů, které lze provádět s použitím běžných počítačích strojů.

Kromě toho je jisto, že žádné kvalitativní vztahy a tím méně společenské vztahy

hy tohoto typu, nemohou být změřeny kvantitativně beze zbytku. Použití čísel má zde do určité míry význam symbolického vyjádření, čímž se nikterak nesnižuje úloha matematiky jakožto nástroje přesného vyjádření proporcí ve společenských vztazích.

5. Aktivita dělníků podle profesionálních skupin

Uvedeným způsobem byly propočteny počty dělníků, představujících uvedených pět kategorií aktivity v širokých profesionálních skupinách. Výsledek je uveden v tabulce a též znázorněn grafem I. Indexy, uvedené v posledních čtyřech sloupcích, jsou vypočteny pro souhrn všech dotázaných, pro komunisty (A), nestraníky (B) i pro vzorek.

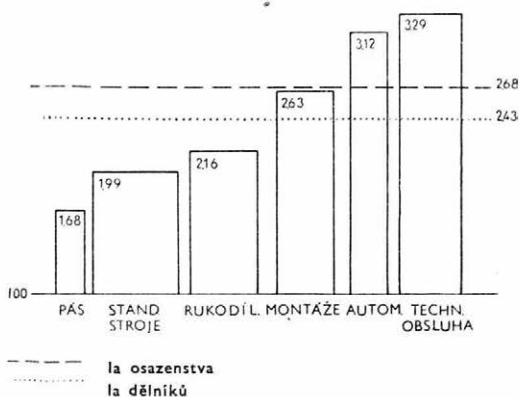
Podle výsledné hodnoty účasti na řízení jsou mezi danými druhy práce dvě výrazně odlišné skupiny. V první jsou druhy práce, u kterých aktivita je hluboce pod celkovým průměrem aktivity dělníků. Do té skupiny patří pracovníci na běžícím pásu, standartních strojích a na ručních

⁷ Tato kategorizace byla vyložena již v uvedeném článku v Přehledu (1963, č. 6, str. 5-7).

	I.	II.	III.	IV.	V.	Souhrn	Indexy			
							souhrnu	A	B	vzorku
Pracovníci pásu	4	4	2	1	0	11	2,00	2,17	1,40	1,68
Pracovníci mecha- nizované práce	14	9	7	2	3	35	2,17	2,85	1,77	1,99
Pracovníci ruko- dělné práce	9	9	7	0	3	28	2,25	2,60	2,06	2,16
Pracovníci jemných montáží	3	9	5	4	2	23	2,70	2,83	2,55	2,63
Pracovníci u automatů a pultů	2	1	4	5	3	15	3,40	4,11	2,33	3,12
Pracovníci technické obsluhy	1	1	11	9	3	25	3,48	3,81	2,89	3,29
Souhrn	33	33	36	21	14	137	2,84	3,20	2,10	2,43

pracích. Naproti tomu skupinu s výrazně nadprůměrnou aktivitou tvoří pracovníci na automatech a u pultů a ti, kteří obsluhují mechanizmy. Uprostřed mezi nimi je blízká průměru skupina pracovníků ruko-dělných montáží.

Graf I.

6. Dělnice na běžících pásích

Relativně nejnižší úroveň aktivity na řízení se projevila u dělnic pracujících na běžících pásích (pás pro montáž elektroměrů a lakovací pás). Tabulka ukazuje, že z 11 jich 8 náleží mezi pasivní a 2 do skupiny s průměrnou aktivitou.

Práce na neautomatizovaném pásu vzhledem k unavující jednotvárnosti stále se opakujících úkonů a dosti silnému pohlcování pozornosti ztěžuje aktivní zamě-

ření zájmu na otázky organizace, plánování a řízení.

Každá pracovnice výborně ovládá svůj pracovní úsek, ale málo ostatní práce. Ke střídání dochází většinou jen v případě nemoci. Častější střídání by znesnadňovalo náležitou rychlost pohybů a také odpovědnost za defekty. Technicky lze velmi těžko docílit absolutně rovnoměrné zatížení všech pracovníků. Proto má některá možnost přibližně po 3 prošlých kusech 20–30 vteřin si oddechnout, jiná však ani to ne. Práci ulehčuje to, že za směnu je pět několikaminutových přestávek. To však nemění její charakter. Tato práce jen slabě podněcuje úsilí o zvyšování kvalifikace – pouze některé mladší soudružky chodí do Závodní školy práce. I když je jednotvárná, neumožňuje tato práce příliš přemýšlet o jiných věcech, neboť je zde rychlé pracovní tempo, které vyžaduje vypětí veškerých sil. Působí také silný pocit odpovědnosti za to, že vlastní zdržení může zabrzdit práci ostatních, což znamená určité nervové rozechvění. Soudružky uváděly, že tempu je možné si přivyknout, zvládnout je, avšak ani potom nezbyvá dostatek klidu pro soustředění na otázky, bližší řízení.

Odpovědi na otázku: „Co soudíte o plánu vaší dílny?“ ukázaly, že plán znají jen útržkovitě. Většina si uvědomuje, že rytmus práce na pásu si vynucuje rovnoměrný plán. Z toho rostou některé styčné body, které i při tomto druhu práce na-

vozují zájem o otázky řízení. Pokud některé soudružky vyslovují kritické stanovisko, týká se to občasných nedostatků v zásobování, které by mohly rovnoměrné plnění plánu narušit. Poukazují na vadné součástky, na pozdní dodávky, které mohou práci na pásu dezorganizovat a kterým musí brigády předcházet úsilovným sháněním. Na druhé straně soudružky kvitují, že rovnoměrný plán zajišťuje stálý dostatek práce. „Máme potíže, když přijde špatný materiál. Když někdy něco chybělo, obětavý parťák to nosí třeba po 10 kusech z galvaniky. Pak je zajištěno, že pás pracuje rovnoměrně a že nešturmujeme.“ Tyto styčné body napojují na pracovní úsilí pouze takový zájem o některé otázky řízení, který je zcela omezen bezprostředně vlastní pracovní potřebou.

Dané výsledky jsou v souladu s výzkumy sovětských sociologů, které ukázaly, že u pracovníků na pásu vzhledem k nízké úrovni tvořivosti jejich práce je i relativně nejnížší stupeň uspokojení pracovníka touto prací. Zavedení pásu na montáži elektroměrů bylo značným technickým pokrokem, znamenalo podstatný růst produktivity práce. Na mnohých úsecích naší výroby bude muset být teprve v budoucnosti uskutečňováno. Ale je to vývoj rozporný. Z hlediska lidského faktoru je práce na takovém pásu vlastně dočasným krokem zpět. Je to práce, která je v hlubokém rozporu s hodnotami společnosti, kladoucí důraz na to, aby práce byla co možná zajímavá, pracovník měl k ní tvořivý vztah, měl zájem o její organizaci a širší podmíněnost a tak, aby se postupně práce stávala první životní potřebou.

Soudružky na pásu vzhledem k bezprostřední řetězové návaznosti a vzájemné závislosti svých pracovních úkonů mají dobré pochopení pro kolektivní sounáležitost. Obě směny na pásu pro montáž elektroměrů a také lakovací pás soutěží v hnutí brigád socialistické práce. Soutěž přispívá dobrým vztahům mezi pracovníci, ke sporům vůbec nedochází. Kolektivní návštěvy společně kulturní akce, konaly exkurze do jiných závodů. Tyto prvky zájmu o kolektivní záležitosti jen velmi slabě paralyzují záporné vlivy charakteru práce. U práce na pásu může být uvedený rozpor překonán pouze stále širší automatizací těch úkonů, které na něm jsou prováděny.

7. Pracovníci na standardních strojích a mechanismech

Práce na standardních, tj. neautomatických strojích a také práce prováděné ručně bez použití mechanizačních prostředků jsou technicky pod úrovní práce na pásu. Přesto však zde je index aktivity při účasti na řízení poměrně vyšší než u dělníků na pásu. I pro pracovníky na standardních strojích, mezi nimiž v Křižiku převládají ženy-lisařky, naviječky a mechaničky, je většinou příznačná jednotvárnost úkonů. Je však o něco méně vyčerpávající než při práci na pásu. Práce na standardních strojích nevyžaduje tak soustředěné pozornosti všech stránek psychiky pracovníka. Po získání určitých stereotypních návyků může při práci přemýšlet o jiných věcech, přičemž není tak enervován pocitem odpovědnosti vzhledem k závislosti dalších pracovníků, jako je tomu na pásu. Mohou to však být zpravidla jen myšlenky týkající se běžných denních starostí a radostí, u žen domácnosti. Těžko čekat zamyšlení nad hlubšími souvislostmi výrobního procesu. To stejně jako u pásu vyplývá z jednotvárného rázu pracovních úkonů.

Sledujeme práci dívky z lisovny. Každý den odcházela unavena právě v důsledku jednotvárné práce u dírkovače. Neustále, 14 600krát za směnu se opakuje stejný sled těchto pohybů: jedním prstem vyrazí hotovou součástku, dvěma nasadí novou, druhou rukou přisune ochrannou sítku, nohou zaklapne. Tento cyklus trvá 2 vteřiny.

Soudružky se ovšem zamýšlejí nad svou vlastní prací a z jejího hlediska se snaží posuzovat organizaci výroby a plán. Nekvalifikovaná vrtačka říká: „Svou práci zvládnou, hlavní je, aby práce byla – jinak na co by byl plán.“ Někteří dokonce uvádějí, že se jim práce líbí. Dávají jí přednost před kusovou výrobou. Naviječka říká: „Jsem zde 6 let a práci mám velmi ráda, i když na ženy je trochu tvrdá.“ Přitom ale zdůrazňují její monotónnost („pracuji jako mašina“), méně často i časovou přetíženost.

Styčné body, jimiž tato práce vyvolává zájem o účast na řízení, jsou vzbuzovány i zde většinou potřebou dobrého přísunu („aby vše bylo po ruce“) a zajištěnosti práce. Soudruzi chválí plán tehdy, když jim zajišťuje plynulost práce, vytýkají nedostatky, dojde-li k tomu, že je těžké plán

zvládnout, je-li práce špatně zúkolovaná, nerovnoměrně rozdělena mezi pracovníky anebo vyskytne-li se někdy nedostatek práce. Zvláště citliví jsou na časové výkyvy pracovní intenzity. Mnozí přiznávají, že si nedovedou vysvětlit, s čím takové nedostatky souvisí.

Velký význam i pro tuto skupinu mají vnitrokollektivní vztahy. Sem patří odpověď soudružky, která dříve pracovala v kanceláři a protože se jí tam nelíbilo prostředí („sedí se nad papíry, donáší se, není kolektivní duch“), přešla dobrovolně do lisovny: „Zde je práce sice jednotvárná, ale když si člověk na ni zvykne, tak ho to docela těší. Zvláště v kolektivu dělníků, který je srdečnější a kde panuje větší vzájemné porozumění.“ Spontánní tlak na upevňování kolektivní soudružnosti je zde však menší než u pásu.

Ridiči aut, zařazení rovněž do této skupiny, byli s plánem dobře seznámeni, ale nebyla jim jasná jeho tvorba. Uváděli, že se denně musí prát s časem, se stavem vozidla a s počasím, jejich práce nemůže být přesně naplánovaná a proto je hodně nárazová, někdy pracují dlouho přesčas. Objevitelné podmínky práce jsou tedy na závadu systematickému rázu jejich účasti na řízení, i když jinak z hlediska kvalifikace, politické úrovně a jiných předpokladů jsou u nich dobré možnosti.

Většina pracovníků, zařazených do této skupiny, neví nic o plánu svého provozu, neřkuli celého závodu. Daná skupina ve svém souhrnu prokázala nižší úroveň aktivity než skupina rukodělných pracovníků. Vyplývá to ze zvláštního charakteru závodu, kde je zcela málo vysoce kvalifikovaných soustružníků nebo frézařů a většinu skupiny tvoří pracovnice na strojích, nevyžadujících vyšší kvalifikace.

U uvědomělých, politicky aktivnějších (a zpravidla i kvalifikovanějších) soudruhů strojní práce stimuluje aktivitu při účasti na řízení daleko více než u ostatních. Svědčí o tom skutečnost, že je tu zvláště vysoký rozdíl mezi komunisty a nestraníky. Index komunistů z této skupiny překračuje příslušné ukazatele komunistů nejen ze skupiny rukodělných pracovníků, ale i ze skupiny jemných montáží.

Téměř všechny práce na standardních strojích mají v budoucnosti naději na automatizování, které překoná jednotvárnost. Ale již nyní lze mnohé udělat pro zvýšení

aktivity v účasti na řízení. Pozoruhodný je návrh seřizovače z lisovny, která má téměř výlučně ženské osazenstvo, pracující na standardních strojích: „Hlavní je na výrobních poradách seznamovat ženy s problémy na dílně, aby věděly, proč dělají tu či onu součástku a čemu to slouží. Tím by se v závodě zvedl rozhled ženy, mohly by od ní vycházet nějaké nápady. Tomu by pomohlo zvat na výrobní porady soudruhy z vedení, spojovat jednání s exkurzemi, protože většinou soudružky ještě nebyly na dílnách, kde se naše součástky montují.“ O nemalých vyhlídkách v tomto směru svědčí také okolnost, že v této skupině jsou již soudruzi vysoce aktivní v účasti na řízení.

8. Ruční pracovníci

Index reprezentativního vzorku pracovníků, kteří konají vysloveně ruční práce bez použití mechanických prostředků, je jen o málo vyšší. Byli sem zařazení závozníci, baličky, připravovačky materiálu, různí pomocní pracovníci, uklízečky, dělníci ze skladů a z OTK. Jejich práce není tak jednotvárná jako práce na pásu nebo na standardních strojích, není ani obzvlášť náročná na vypjatou pozornost. Zato je nepoměrně náročnější na vynakládání fyzických sil. Soudruzi hovořili o tom, že mají hodně ruční práce, že se mají co ohánět, někdy se i nadřou, musí zvedat těžké součástky, nakládat lopatou, prostě „tužit se“. Práce baliček v porovnání s ostatními není tak fyzicky obtížná, zato považují za důležité, aby byla zvládnuta časově.

Tyto práce samy o sobě málo podněcují k zamyšlení nad otázkami řízení. Nejčastěji se styčné body vyskytnou tehdy, když soudruzi projevují obavy před zpevňováním norem, které by činilo jejich práci ještě namáhavější. Tyto obavy mohou hrát kladně podněcující úlohu, neboť se v nich pravdivě odráží rozpor mezi pozůstatky těžké fyzické práce a pokrokovou nutností dalšího zvyšování produktivity práce. Tento rozpor si vynucuje řešení, které by těžkou fyzickou práci stále více omezovalo a nakonec zcela odstranilo. K tomu směřují i některé zdánlivě drobné požadavky, jejichž splnění by mohlo práci současně urychlit i ulehčit. Např. uklízečky žádají o položení linolea. Závozníci, baličky a další zdůrazňují nutnost plynulé práce a

rovnoměrného plnění plánu těmi, na jejichž práci navazují. Tento podnět k zájmu o otázky řízení mají ovšem společný se všemi ostatními skupinami. Zde je však posilován obavou z toho, aby se příliš těžké práce nehromadily do kratšího časového úseku. Jeden z balíčů o tom řekl: „Musím pracovat s velkým vypětím, když přijde hodně materiálu. Ovšem práce balíče se musí přizpůsobovat přísunu materiálu.“ Na druhé straně si někteří soudruzi přejí, aby plán počítal se střídáním snadnějších a namáhavějších úkolů, tak aby si čas od času mohli ulevit.

Pokud jde o dělníky ze skladu, ti vidí otázky řízení a plánování přirozeně ještě více z hlediska zásobování materiálem, jeho rovnoměrnosti anebo častěji nerovnoměrnosti. Ženy-dělnice ve skladech zdůrazňovaly nutnost nových zařízení, která by umožnila vyhnout se zde dosavadní těžší tělesné práci.

Poměrně nízká úroveň účasti na řízení je u dělníků, pracujících na technické kontrole. Zde je velký rozdíl mezi aktivitou dělníků a technických pracovníků. To se vysvětluje tím, že jejich práce je značně oddělena od samotné výroby. Nemají své vlastní výrobní porady a dílenské porady si otázek jejich práce téměř nevšimají. O plánech nejsou náležitě informováni. Úlohu v tom hraje ovšem i jejich vlastní malý zájem.

I v rámci těchto prací je do určité míry možné překonávat překážky, které jsou jejich charakterem stavěny do cesty zájmu pracujících o účast na řízení. Avšak zásah nejde příliš hluboko, středem pozornosti je ulehčit si vlastní práci. Konečné řešení problémů, které u této kategorie při zvyšování účasti na řízení vyvstávají, je možné pouze takovým technickým rozvojem, jenž překonává potřebu namáhavých fyzických prací vůbec.

9. Pracovníci rukodělných montáží

Nejblíže k průměru má aktivita v účasti na řízení u skupiny rukodělných montáží (z níž byly předem vyděleny pracovníce na montážním pásu elektroměrů). Práce při jemných montážích vyžaduje obratnosti a hbitosti prstů i zraku, není však, pokud není prováděna na pásu, tak jednoznačnou jako práce na standardních strojích. Naopak často spíše vyvolává prohloubený zájem o technické zařízení montova-

ných přístrojů. Je tu také o něco vyšší průměrná kvalifikace.

Soudruzi z této skupiny vyjadřovali péči o kvalitu vlastní práce. Kritizují plán, pokud není zajištěn plynulý provoz, anebo pokud zase zvyšuje tempo v takové míře, že může být splněn pouze na úkor kvalitního provedení.

„Plán naší dílny se zvyšuje, ale na úkor kvality. Čím větší je pracovní vypětí a tempo, tím méně jistoty, že budeme pracovat kvalitně.“

„Celoroční plán je nyní vyšší, stále se zvyšuje tempo. Zvýšení tempa vede ke špatné práci, odbývá se to na úkor provedení. Kdo chce plán splnit a vydělat si, musí to odhazovat od ruky. A pak je to nepřesné, dochází ke zmetkům. Je třeba dělat pomaleji, ale odpovědně a přesně a pak to nebude tak drahé. Právě opravy nejvíce prodražují výrobu.“

Kritika se také týká kvality součástek, jichž soudruzi na montáži používají. Zde probíhají konečné etapy výroby a pracovníci dobře cítí důsledky nedostatků z předcházejících etap. Zájem o dodávky součástek přivádí i k zájmu o celý plán. I u jiných skupin jsme konstatovali značný zájem o řádné zásobování materiálem. V této skupině je však tento zájem nejintenzivnější. Devět desetin soudruhů ve své odpovědi na otázku, co soudí o plánu, uvedli buď kritiku nedostatků při dodávkách, anebo (v menším počtu případů) chválili jejich dobrý průběh.

„Jsme vázáni na prvovýrobu. Když dodají, tak to dáme také dohromady.“

„Plníme dobře s výjimkou těch případů, kdy není zajištěn materiál.“

„Plnění plánu není plynulé, někdy dostanu práci na určitou dobu, ale bez dvou – tří součástek. Je to rozkouskované, dochází ke ztrátovým časům a těžko se dá vydělat. Hlavním problémem jsou dodávky materiálu. Chtěla bych vědět, kdo na tom má vinu. Zda techničtí pracovníci na závodě nebo na ministerstvu. Je to všeobecný jev, ale někdo za to musí odpovídat. Při takových dodávkách nelze pracovat.“

„Největším nedostatkem je zásobování materiálem. Plán je veliký, ale počátkem měsíce, kdy už není materiál, je tempo volnější. Pak materiál přichází v půli měsíce anebo v posledních dnech. Dojde ke zmetkům, nestačíme, trpí kvalita, někdy

se montáž odbude ne naší vinou, ale spěchem.“

Vytýkají-li dělníci na montážích podobné nedostatky plánu jako dělníci na standardních strojích, činí tak zpravidla s hlubším proniknutím k jejich příčinám, snaží se postihnout širší souvislosti.

10. Pracovníci u automatů a pultů

Aktivitu při účasti na řízení v nejvyšší míře projevují dělníci ze dvou skupin s nejvyšší kvalifikací. Především je to skupina dělníků pracujících na automatických a poloautomatických strojích. Vzhledem k perspektivám dalšího technického rozvoje je to skupina nesmírně významná. Automatárna, ve které bylo dotázáno 5 dělníků, představuje velmi vyspělý pracovní kolektiv, jehož členové sami pečují o údržbu svých strojů (čímž se přibližují k další skupině). Všichni bez výjimky projevují zájem o hlubší otázky hospodaření. Právě odtud 3 soudruzi patří co do účasti na řízení k celozávodnímu aktivu.

Při odpovědích na otázku, co soudí o plánu, vycházejí ovšem i tito soudruzi ze své vlastní práce. Přitom se snaží podrobně analyzovat předpoklady jejího správného plánování a řízení:

„Známe přesný plán, všechny normy jsou přesně stanoveny, časy a postupy propočteny až na vteřiny, a to se převede na koruny. Ovšem stává se, že není materiál, anebo jen z části. Pak se musí nadělat, to nám přiděluje práci a zdržuje výrobu. Zakázky je třeba plně zajistit materiálově. Z pohledu dílny je však těžko říci, jak dalece je reálný plán celého závodu.“

Takový detailní analytický přístup přímo odpovídá myšlenkově tvořivému charakteru práce u automatů, pokud je to práce vysoce kvalifikovaná.

Z pracovníků u pultů (mezi které jsme zařadili dělníky cejchoven, zkušeben a laboratoří) žádný sice není zastoupen v celozávodním aktivu, ale také mezi skupinami pasivních se vyskytnou zcela sporadicky. Nejvíce jich je ve skupině IV. I tito soudruzi mají pro účast na řízení velmi příznivé objektivní podmínky. Mezi překážkami, které brání využít těchto podmínek plně, uváděli okolnost, že úkoly

nejdou pevně termínovány, někdy jsou nárazové, takže nejsou podrobně s plánem seznámeni. Ti soudruzi, kteří zachycují vady, uvádějí, že nemohou plán ovlivnit. Jinak byli všichni s plánem spokojeni, někteří si stěžovali na nedostatky v dodávkách, anebo na to, že příliš často se mění objednávky.

V běžných názorech bývá působení automatizace na oduševnělost a různorodost práce považováno za jednoznačně příznivé. Některé závěry sovětských výzkumů – stejně jako některé naše údaje – se zdají je potvrzovat. Bylo zjišťováno mnoho příznivých důsledků spojování pracovních funkcí automatáře a seřizovače. Automatizace stimuluje rozvoj osobnosti.⁸

Je to však jen jedna linie procesů, které se v poměru k práci uskučejí v důsledku současné automatizace. Na druhé straně bylo zjištěno, že mezi pracovníky na automatech jsou i dělníci s nevysokým vzděláním a malou profesionální přípravou, vykonávající jednoduché funkce při pozorování, regulaci, podávání materiálů a skládání hotové produkce. Proces automatizace u nich neobohacuje obsah pracovní činnosti, nevyžaduje, aby do pracovního procesu byly zapojeny základní kvality člověka, jeho duševní schopnosti, dokonce naopak spoutává tyto schopnosti a omezuje možnosti, jak projevit iniciativu.

V našem výzkumu to potvrzuje okolnost, že pětina pracovníků od automatů a pultů se ukázala být pasivní v ohledu účasti na řízení. Byla mezi nimi např. pracovnice z cejchovny a soudružka, která pracuje na automatickém světlotiskovém stroji a je dosti izolována od výrobních kolektivů.

U této skupiny se opět objevuje vysoká polarita mezi komunisty a nestraníky. Je dokonce vyšší než u skupiny pracovníků na standardních strojích. Zatímco úroveň aktivity komunistů je u této skupiny nejvyšší vůbec, u nestraníků klesá pod úroveň aktivity nestraníků ze skupiny pracovníků jemných montáží. Tuto shodu ve skupinách mechanizované a automatizované práce nelze považovat za náhodnou. Ani automatizace za současného stavu, kdy je stále jen částečnou, není s to překonat diferenciací tendence, ke kterým vede industriální technika, a naopak je do ur-

⁸ Marxistická a buržoazní sociologie dnes, Moskva 1964, str. 323, Podrobnější materiály ze sově-

ských výzkumů viz Filosofický časopis 1964, č. 5, str. 732–733.

číté míry prohlubuje. Aktivitu dělnického předvoje ještě více stimuluje (vzniká vrstva dělníků-inženýrů), pasivnější pracovníky jen málo podněcuje k přechodu k aktivitě. Je to rozpor, jehož konečné řešení vidíme právě tak jako sovětští sociologové v komplexní, nikoliv částečné automatizaci. V současnosti je třeba klást důraz na pružnější formy organizace práce, odkrývající dělníkovi perspektivu spojování profesí, a změn v charakteru činnosti během pracovního dne, a také na úroveň vztahů v pracovních skupinách. Totéž platí na relativně nižší úrovni pro řešení problémů práce na pásu.

11. Pracovníci technické obsluhy

Nejvyšší úroveň dosáhl index aktivity u skupiny dělníků, kteří obsluhují technické zařízení (údržbáři, nástrojaři a seřizovači). Pracují z valné části ručně nebo používají ručních nástrojů, ale v případě potřeby i rozmanitých složitých strojů. To vše kombinují. Podstata jejich práce však spočívá v tvůrčím ovládnutí těch technických zařízení, jež udržují v provozu nebo rekonstruují.

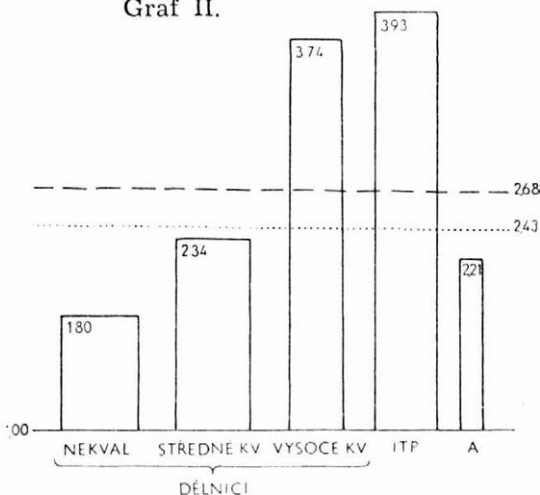
Jsou to téměř vesměs muži s vysokou kvalifikací. Jejich práce má po technické stránce nejtvořivější ráz a je přitom nejmnohostrannější. Tito dělníci zajišťují technické předpoklady úspěšné práce svých soudruhů a již tím jsou vedeni ke stálému zájmu o organizaci práce a o plánování v dílně i na celém závodě. Proto jejich práce celou svou povahou vede k zamýšlení nad hlubšími souvislostmi výrobního procesu.

Ve svých odpovědích se soudruzi zabývají rozvržením prací, nedostatky v její organizaci, v přípravách nástrojů. Vyjadřují se k tomu, zda vedoucí dobře zajišťují provoz nebo ne, zda je práce správně rozvržena na všechny stroje a pracovníky. Podávají návrhy na rovnoměrnější předávání strojů do opravy. Zvláště se zabývají otázkami vztahů mezi kusovou a sériovou výrobou, zdůrazňují, že kusová výroba, která na závodě v poslední době vystoupila do popředí, vede ke značným technickým i organizačním komplikacím, k vyšším nárokům na řízení a případně i k nutnosti vyměnit hospodářské vedoucí. Jen zcela výjimečně u nejmladších z nich se vyskytla nedostatečná znalost plánu.

I zde je hodně kritiky nedostatků v zásobování, ale již více se na ně nahlíží z hlediska širších souvislostí celkového provozu závodu, anebo někdy i celého národního hospodářství. Opraváři však uvádějí, že otázky plánu jim nejsou vždy blízké, neboť jejich vlastní práce plánována není, oni prostě odpovídají za řádné fungování techniky na určitém úseku. Je v tom nárazovost, která však může být vyvážena tím, že mají možnost poměrně volného pohybu po dílnách, což jim umožňuje seznamovat se s významnými problémy organizace práce.

Daná skupina nejvýrazněji dokumentuje, že aktivita při účasti na řízení úzce souvisí se stupněm odborné kvalifikace. Úplněji to ukázal speciální rozbor úrovně této aktivity u jednotlivých kvalifikačních stupňů. Výsledky jsou vyjádřeny v grafu II.

Graf II.

Mezi nekvalifikované jsme zařadili dělníky s II. a III. kvalifikační třídou, mezi středně kvalifikované dělníky se IV. a V. třídou a mezi vysoce kvalifikované dělníky s VI., VII. a VIII. třídou. Bylo provedeno srovnání s inženýrsko-technickými a administrativními pracovníky. Z grafu je zřejmé, že úroveň aktivity vysoce kvalifikovaných dělníků při účasti na řízení je prakticky stejná jako úroveň aktivity ITP a ostře vyniká nad příslušnou úrovní ostatních dvou kvalifikačních skupin, a také administrativních pracovníků. (Šířka sloupců v obou grafech znázorňuje podíl představitelů příslušných skupin ve vzorku i v osazenstvu.)

12. Několik závěrů

Monografický výzkum jediného závodu nemůže samozřejmě přinést ani definitivní ani obecně platné výsledky. Zvláštnosti daného objektu spočívaly v tom, že jde o strojírenský závod střední velikosti, umístěný ve velkoměstě a vyrábějící elektroměry, regulátory, různé elektronické přístroje. Tyto zvláštnosti ovlivnily výsledky (např. pokud se týká dělníků na standardních strojích). Ale i toto zvláštní je určitým způsobem spojené s obecným. Nemůžeme ovšem hovořit o tom, co obecného z monografického výzkumu *vyplývá*, nýbrž o tom, čím takový výzkum k poznání obecného *přispívá*, ve prospěch kterých obecnějších předpokladů hovoří spíše a ve prospěch kterých jiných méně. V každém monografickém výzkumu je ostatně třeba vidět pouze částku složitého historického procesu poznání, kterou je třeba konfrontovat s celým množstvím jiných částek. V našem případě jde zejména o konfrontaci s výsledky zmíněných výzkumů v SSSR.

S uvedenými výhradami lze vyznačit několik závěrů:

1. Výzkum z hlediska účasti na řízení potvrdil teoretickou výstižnost a metodologickou plodnost členění dělníků do širokých profesionálních skupin, odlišených charakterem technické vybavenosti a práce. Úroveň aktivity v jednotlivých skupinách se značně odlišuje.

2. Hlavní příčiny těchto rozdílů je třeba hledat v rozdílnosti předpokladů pracovní tvořivosti a nároků na kvalifikaci.

3. Stejně jako v poměru k práci a v technické tvořivosti (v sovětských výzkumech) ani v aktivitě při účasti na řízení se neukázala lineární závislost na úrovni technické vybavenosti. Standardní mechanizace, zejména běžící pás vzhledem k monotónnímu, málo tvořivému charakteru práce, ve srovnání s rukodílem spíše brzdí aktivitu, prohlubuje rozpor mezi produktivitou a tvůrčí aktivitou.

4. Stejně jako v poměru k práci a v technické tvořivosti (v sovětských výzkumech), i v aktivitě při účasti na řízení, nejprůzračnější ukazatelé se vyskytli u dělníků, spjatých tvořivě s technickým pokrokem: buď pracujících s nejvyspělejší automatizovanou technikou nebo obsluhujících a regulujících standardní techni-

ku. I když automatizace na prvních stupních přináší nové rozpory, skýtá vyhlídky překonávání těch rozporů mezi produktivitou a tvůrčí aktivitou, které se prohloubily na nižším stupni mechanizace.

5. Výsledky výzkumu hovoří ve prospěch toho, aby pracovníci jemných montáží (zde většinou v profesi elektromechaniků) spolu s představiteli jiných jemných, převážně ručních prací (cizeléři, modeláři atd.) byli vydělováni ve zvláštní širokou profesionální skupinu (což sovětské členění nečiní). Její ukazatelé se na podkladě kvalifikace podstatně liší od ukazatelů ostatních rukodilných pracovníků, v našem případě jsou přibližně uprostřed mezi nimi a ukazateli automatářů.

6. Účast na hospodářském řízení sjednocuje ekonomický a politický zřetel. Proto ve všech profesionálních skupinách je u komunistů daleko vyšší než u nestraníků. Tato okolnost však nijak nepřekonává difference profesionálních skupin. Jestliže jsme viděli, že u mechanizované a automatizované práce jsou daleko nejvyšší rozdíly mezi aktivitou komunistů a nestraníků při účasti na řízení, tedy ve shodě s tím tabulka ukazuje, že u komunistů je ve srovnání s nestraníky vyšší rozpětí mezi skupinami. Nejnižší průměrná hodnota je 2,17 na pásu, nejvyšší 4,11 na automatech. Rozpětí je tedy 1,94. U nestraníků činí pouze 1,49, přičemž jde o vyrovnanost na mnohem nižší úrovni (mezi 1,40 na pásu a 2,89 u pracovníků, obsluhujících mechanismy). Znamená to, že za dnešní situace členství ve straně, pozvedající aktivitu v účasti na řízení u všech skupin pracovníků, mnohem rychleji tak činí u vyspělejších skupin, pomaleji u méně vyspělých, takže rozdíly se na vyšší úrovni ještě zvyšují. Proces diferenciací mezi aktivnějšími, tvořivějšími a uvědomělejšími dělníky na jedné straně a ostatními na straně druhé tím není odstraněn. Řešení může jít jen po linii vědecko-technické revoluce, které politická aktivita napomáhá, nemůže ji však substituuat.

7. Srovnání profesionálních skupin ukazuje, že zájem o práci nevyvolává automaticky u každého dělníka stejný zájem o způsob řízení a plánování jeho práce. Vztah mezi pracovní činností a účastí pracujících na řízení rozhodně není jednoznačný. Jde o velmi složitý proces, a to jak v důsledku tradice, tak i vzhledem ke

společenským rozporům, k utváření vztahů mezi podřízenými a nadřízenými a na-
koniec i psychologicky. Mnozí dobří pra-
covníci ve svých odpovědích uváděli, že
pracovní úsilí je zaměřuje jednostranně
na to, aby dobře a kvalitně splnili uložené
výrobní úkoly. U velké části bezprostřed-
ních výrobců je tedy způsob myšlení a
celá mentalita zaměřena jen na vlastní
uloženou práci. Činí jim značné potíže,
mají-li svou pozornost a myšlení přepo-
jovat ještě na odlišné problémy řízení a
organizace. Zamyšlení nad těmito problé-
my nezbytně komplikuje myšlenkové za-
měření, vyžaduje dlouhodobějšího návyku,
myšlenkového cviku. Znamená také širší
kulturní rozhled, stálé prohlubování úrov-
ně vzdělanosti. To samo však zase před-
pokládá dostatečnou délku volného času,
kdy by se pracující mohli tomuto vzdělá-
vání věnovat. Především však na druhu
práce, na její vybavenosti a na spojení
specializace s mnohostranností úkonů vy-
konávaných pracovníkem záleží, jak ú-
spěšně budou překonávány rozpory složi-
tého přechodu od pracovního procesu
k účasti na řízení.

8. Výsledky výzkumu odrážejí potřebu
přiblížit problematiku řízení pracovnímu
zájmu každého dělníka. Jeden z dotáza-
ných techniků to ve své odpovědi vyjádřil
dostí přesně: „Někdy pracující nemají zá-

jem o jednání výrobních porad. Každý
sleduje hlavně svou vlastní práci a ta mu
z výrobní porady nevyplyne. Jsou tam
často obtížné organizační otázky. Výrobní
porady by se měly více zabývat konkré-
tními problémy, vztahujícími se ke každé-
mu jednotlivci.“ Tedy těsnější vzájemná
vazba mezi otázkami práce a otázkami ří-
zení, která nepopře, ale postupně umožní
intenzivnější účast i na řešení složitějších
otázek širších kolektivů.

9. Výsledky jsou v zásadě příznivé opti-
mistickým závěrům posuzování perspektiv
dalšího utváření účasti pracujících na ří-
zení. Údaje ukázaly, že — i když ne bez
rozporů — je pro tuto účast příznivá vy-
spělá technika. Největší úroveň vykazují
v průměru právě automatáři, nástrojáři a
představitelé dalších povolání, nejtěsněji
spjatých s novou technikou. Práce, tvořivá
technicky, vytváří předpoklady i pro tvo-
řivost organizační, plánovací, řídicí vůbec.
Řízení automatů se stále více přibližuje
k celkovému řízení výroby. Skutečnost
postupně vyvrací mylné názory o tom, že
ve světě automatů nebude člověk zname-
nat nic. Naopak, teprve v tomto světě za
komunistických společenských vztahů se
bezprostřední výrobce stane současně
vládcem techniky a kolektivním řídicím
činitelem výrobního procesu.

Společenské vědy dostávají z vědních oborů, které s nimi hraničí, čím dále tím více impulsů k prohloubení svého vlastního zaměření. Vzniká situace, kdy se celá řada různých disciplín prolíná, vzájemně prostupuje, obohacuje nebo dokonce se z nich v hraničních oblastech vytvářejí nové vědní disciplíny. Jednou z takových „oplodňujících“ věd se stala bezesporu kybernetika.¹ Tato ovlivnila celou řadu přístupů, východisek i výzkumů zvláště v sociologii, a to jak v obecné teorii, tak v odvětvových sociologiích. Např. k otázkám informace a zpětné vazby musí přihlídnout sociologie komunikací, kultury, politiky, průmyslu apod. Tyto problémy umožňují z nových hledisek zkoumat otázky vztahů uvnitř a mezi kolektivy, nadřízený – podřízený, aktivní účasti na řízení, demokratických a autoritativních metod řízení apod. V tomto článku, který je částí větší stati, jež se zabývá otázkami stability kolektivů, principu sebeřízení a otázkami vedení a řízení (tedy vnitřní strukturou formální stránky, formální a neformální organizace), chtěl bych se pokusit řešit některé otázky tvorby a průběhu informace především ve výrobních kolektivech.

Řídící centrum,² informace, příjemce

Informace v našem pojetí obsahuje vždy výpověď o stavu, situaci (charakteristiku, analýzu nebo prostý popis) nějakého předmětu, jevu, vztahu, námětu, návrhu apod. Mimo to může obsahovat závěry, zevšeobecnění, příkaz, doporučení apod., které je určením cíle, popřípadě i stanovení cest a prostředků k dosažení cíle. Pro informaci, ať se již vztahuje k minulému, současnému nebo budoucímu, je typické její

přijetí podmíněné makroprocesy a mikroprocesy a jejich klimatem a její přímý nebo zprostředkovaný vliv na budoucí myšlení, děje a činnosti.

Z hlediska řízení výrobních kolektivů, a o to nám jde, má rozhodující význam správná tvorba informace, zabezpečení jejího nerušeného průtoku, likvidace všech deformací signálu; zabezpečení správného přijetí a pochopení informace je alfa a omega řízení. Bez zabezpečení tohoto vůbec řídit nelze.

Uvažujeme o řízení výroby prostřednictvím řízení lidí. A lidé na různém stupni řízení neustále vědomě i nevědomě signál informace zesilují nebo porušují, přetvářejí a někdy docela mění nebo přehluší a utlumí.

Bude dobré alespoň k částečné ilustraci uvést následující příklad. U nového výrobku je předepsán technologický postup. Výrobek byl konstruován a technologie vypracována na základě soudobé úrovně vědy a techniky. Výkres a výrobní příkaz jde jako závazná norma – informace – do výroby (pracovního kolektivu – soustavy).

Je-li informace na výši a pracovní kolektiv (jednotlivec) ne, pak přes všechnu snahu řídicího centra bude informace nesprávně přijata – nepochopena a v realizaci více nebo méně deformována. Ke stejnému narušení a k stejnému výsledku dojde i tehdy, když moderní vědecká informace bude narušena starou – sice kvalitní – řemeslnickou, ale vědecké úrovni neodpovídající zkušeností a praxí. *Informace je tedy narušena, zeslabována a v realizaci deformována, když kvalita a kvalifikace příjemce nebo zprostředkovatele nedosahuje kvality informace.*

¹ Kybernetika i teorie strategických her vznikaly nebo se rozvíjely ve druhé světové válce. Je objektivním paradoxem zkázy milionů, že tato je impulsem rozvoje věd. Zdá se, že teorie strategických her zatím nespínila všechna očekávání, která v prvním okamžiku vzbudila.

² Termín „řídící centrum“ (nadále jen ŘC), kterým je míněn jak bezprostřední vedoucí, tak celé vedení a termín „řízený objekt“ (nadále jen RO), kterým je míněn jak výrobní kolektiv, tak jedinec. Oba termíny byly zvoleny pro nedostatek přesné terminologie jako zatímni východisko přesto, že mohou zkreslovat.

V tomto případě má **ŘC** následující možnosti. Zvýšit úroveň příjemce (ať je jím podřízený, vedoucí nebo konečný vykonavatel). Je nutno úroveň příjemce pozvednout na úroveň kvality jemu předávaných informací. Vysílaná informace a příjemce musí být ve stejném kvalitativním pásmu. Nejsou-li, je nutno v určitém časovém rozpětí zvýšit kvalifikaci a tím dosáhnout potřebného vzdělanostního a pracovního základu, kvalitativní jednoty mezi vysílajícím centrem – informací a příjemcem. K tomu musí být ovšem celá soustava dostatečně vybavena.³ Nemůže-li z jakýchkoliv příčin (např. pro neschopnost) být zvýšena úroveň příjemce, pak je nutno jej vyměnit. I k tomu má mít **ŘC** plnou pravomoc a nesmí mu být stavěny v cestu jakékoliv překážky. (V této souvislosti je zvláštním problémem ochrana zájmů pracujících a úloha ROH.) Tedy nesmí se provedení výměny ani zpomalovat, natož znemožnit.

Není-li možno zvýšit úroveň nebo provést výměnu, pak nezbyvá než buď se smířit s deformací informace (nebo ji plánovat) nebo přejít k řízenému zaostávání. To je k snížení vědecko-společenské nebo vědecko-technologické úrovně informace, a tím i výrobu, výroby nebo společenskokulturní a politické úrovně.

Tak vyspělá socialistická země jako ČSSR by měla být s to tomuto zabránit (jestliže řízené a plánované zaostávání je dosti běžná věc u nás, pak je to důsledek toho, že jsou porušovány základní principy, mimo jiné i teorie řízení).

My jsme zde ovšem abstrahovali od celé řady dalších spolupůsobících faktorů, jako jsou např. objektivní podmínky apod., které umožní schopným uplatnit svou schopnost. Totiž vybrat schopné a kvalifikované bez možnosti, aby tyto schopnosti a kvalifikaci uplatnili, je v podstatě totéž, jako ponechat neschopné a nekvalifikované a umožnit jim, aby tuto neschopnost a nízkou úroveň uplatnili.

Formulovali jsme zásadu, že vysílající

informace a příjemce musí být na jedné kvalitativně – kvalifikační úrovni (samozřejmě, že vysílající, pokud je **ŘC**, by měl být nejméně o jedno kvalitativně-kvalifikační pásmo výše). Jsou-li zabezpečeny všechny ostatní podmínky, pak jsou dány předpoklady pro správné přijetí a realizaci informace. Jsou to ovšem jen základní předpoklady.

Zvláštností průtoku informace ve společenské soustavě je, že se *může její signál zesílovat*, a to dokonce bez ohledu na původní úmysl vysílajícího. Tím chceme vyjádřit tu skutečnost, že následující a finální stupeň jsou s to původní informaci umocnit, zlepšit a rozvinout. Nebo nedokonalou informaci opravit. Nebo nesprávnou včas zarazit nebo přetvořit. Aby se něco takového nejen mohlo stát, ale pravidelně stávalo, tak je nutno zabezpečit alespoň dvě věci: a) vytvořit podmínky, zavést stimuly a odpovídající soustavu řízení a souhrn norem a předpisů vedoucích k rozvíjení tvůrčí iniciativy a nastolit správné vztahy mezi nadřízenými a podřízenými, uvnitř kolektivů a mezi kolektivy; b) shromáždit vždy co nejvzdělanější a nejschopnější, výkonný a pro věc zaujatý kolektiv.

Čím jsou lepší podmínky pro revoluční uplatnění tvůrčí svobody a čím schopnější a vzdělanější kolektiv, tím snazší řízení. Čím horší podmínky a nižší úroveň kolektivu, tím více (ovšem schopné!) **ŘC** ztrácí kapacitu pro řízení a koncepční předstih a vyplývá své síly na nekonečné korekce a odstraňování šumu, přehlušování a deformace signálu informace.

Čím vyšší úroveň a lepší podmínky, tím více může **ŘC** vysílat informace velkorysejší, oproštěné od sešňerovávajících maličkostí a předpisů. **ŘC** právem může vyslat takovou informaci, která má dostatečný vnitřní prostor pro rozpracování. Informaci, kterou by bylo lze charakterizovat jako méně předpisů a více operační svobody pro tvůrčí rozmach nižších útvarů, kolektivů a jedinců.

³ Problém práv, odpovědnosti a vybavenosti je v této souvislosti základní otázkou. Všechny tyto prvky musí být v souladu. Snad by to bylo lze vyjádřit vzorcem $O_1 = P^{1/2} + V^{1/2}$, v němž O = odpovědnost, P = právo, V = vybavení. V případě menších práv a menšího vybavení by tedy měla být i menší odpovědnost. Vyjádřeno vzorcem $P^{1/4} + V^{1/4} = O^{1/2}$. Nedodržíme-li toto a při zmenšeném vybavení a právech ponecháváme plnou odpovědnost ($P^{1/4} + V^{1/4} = O_1$), pak dojdeme více

méně k nulové odpovědnosti, k direktivně vedené a administrativně vnucené nezodpovědnosti. V určitých případech jsou možnosti přesunu např. $V^{1/4} + P^{3/4} = O_1$. V daném případě se soustavě nebo **ŘC** zvýší natolik práva, že má možnost z vnitřních nebo vnějších zdrojů si obstarat – dosadit scházející vybavení. Vzhledem k tomu, že nám často schází vybavení, mělo by se snad podle tohoto pravidla častěji postupovat nebo je alespoň prověřit v širší praxi.

Deformaci informace se všemi důsledky si může způsobit **ŘC** samo. A to tehdy, když vyšle vylučující se nebo nesprávné informace a trvá na nich (není schopno i po upozornění je uvést v soulad se skutečností a potřebami). V tom případě řízená soustava buď se snaží o kompromis, tj. deformují se vylučující nebo nesprávné informace a snaží se z každé uskutečnit alespoň něco. Nebo jednu (více) informací umlčí („zahraje do autu“) a vyplní jen jednu (nebo jen několik).

Trvalé vysílání protichůdných nebo nesprávných informací vede k chaosu a otupění soustavy. K neustálému snižování její iniciativnosti, tvůrčích schopností a úrovně.

Ke stejnému zjevu dochází tehdy, vysílá-li **ŘC** přemíru informací, které řízená soustava není s to přijmout, zpracovat a realizovat. Vše je zachráněno, jestliže soustava do určité míry vyřadí **ŘC** a začne na základě principu sebeřízení přijímané informace sama filtrovat a vylučovat nadpočetné, nesprávné a přebytké. V tom případě se změni v sebeřídící soustavu, která se do určité míry vymanila z řízení a může záplavu informací přetrvat. Jestli toho není schopna, pak je uvedena v chaos a zmatek. „Rozkmitá se“. Opět dochází k otupění a únavě soustavy. V obou případech dochází k narušení vazeb mezi **ŘC** a soustavou. Ku vzdalování se obou od sebe a k úplné nebo částečné ztrátě **ŘC**. Řečeno sociologickou terminologií, vede to k roztržce a narušení jak formální organizace, tak vytváření protikladu mezi ní a neformální.

Nechceme zde vypočítávat všechny varianty (těch je tolik, že by je ani vypočítat nebylo lze), ale jedna jistě stojí za zmínku. A sice jde o stav, při němž je **ŘC** na nižší kvalitativní a kvalifikační úrovni než řízená soustava. Přijímací kapacita soustavy je vyšší a širší než úroveň a počet signálů, které **ŘC** vysílá. A to proto, že úroveň **ŘC** je nižší než úroveň **ŘS**. V daném případě (je-li **ŘC** rozumné, že s tím souhlasí nebo natolik slabé, že tomu nemůže zabránit) buď řízená soustava převezme i funkce **ŘC** a stane se fakticky sebeřídící. To je do určité míry a na určitou dobu východiskem. Nebo **ŘC** pomocí administrativně mocenských opatření donutí řízenou soustavu, aby nechala část své kapacity (kvalifikaci) ležet ladem.

Pak dochází k stagnaci, ztrátě kvalifikace i kapacit, k celkové únavě a skepsi. Navíc k vzájemnému napětí, despektu, nepřátelství, podceňování. A samozřejmě dochází k oslabení nebo ztrátě stability a tempa vývoje a k ztrátě autority **ŘC**.

Při vytvoření objektivních podmínek, které umožňují jejich plné prosazení, je tedy schopnost, kvalifikace a vztahy mezi lidmi rozhodující. Čím vyšší je kvalifikace a kvalita zúčastněných činitelů, tím větší stabilita a prudší tempo rozvoje soustavy. Na základě výše uvedeného je nutno řešit otázku účasti na správě a řízení a vlivu kvalifikace a úrovně na tuto. V tomto případě nám jde o podíl na správě a řízení výroby. Výroba a její vedení je vždy oborová. Je to specializovaná činnost vysoce náročná na odbornost, na kvalifikaci. Podíl na řízení – demokratická účast vyžaduje obdobně specializované, odborné znalosti. Z toho lze vyvodit: čím je vyšší úroveň pracujících, tím více se mohou podílet na tvorbě, průběhu i kontrole řízení sebe samotných. Tím méně může být různého zprostředkování, omezování a zastupitelství, tím více může být přímé nezprostředkované a zasvěcené účasti na řízení. Při vytvoření objektivních podmínek je otázka všeobecné úrovně, odbornosti a kvalifikace rozhodující i pro realizaci socialistické demokracie přímo ve výrobním procesu při správě výroby. Jedině tehdy může vzniknout následující model socialistické demokracie ve výrobě.

Úkoly a metody se vytvářejí za spolupráce řídicích a řízených. Řídící určují a kontrolují práci řízených. Řízení kontrolují práci řídicích a při plnění ji rozvíjejí a obohacují. V tomto procesu roste autorita a plně se rozvíjí jak direktivní akceschopná činnost řídicích, tak demokratické sebeřízení řízených a vzájemná odpovědnost a kontrola obou. Socialistická demokracie ve výrobě se uskutečňuje v neustálé výměně rolí. Při této permanentní výměně úloh, aniž by se změnilo vzájemné postavení a pravomoci, nadřízený neustále skládá účty ze své činnosti a podřízený neustále plní příkazy nadřízeného. Úlohy a postavení ve výrobní oblasti se přeměňují ve svůj opak v politické oblasti.

K otázkám tvorby a struktury informace

Pokusme se nyní vytvořit logický vzorec informace, který by mohl mít (alespoň do

určité míry a na určitou dobu) všeobecnou platnost. K tomu bude však nutno řešit otázky tvorby informace a pak budeme musit určit vnitřní složky informace.

Napřed k prvnímu problému. Řídící centrum vytváří příkaz buď individuálním rozhodnutím nebo tento příkaz vytváří po kolektivní dohodě. Individuální rozhodnutí znamená, že **RC** vydá příkaz (informaci) bez dohody a porady s nižšími útvary. Dohoda znamená také příkaz a je také vytvořena na základě samostatného rozhodnutí, ale toto se učiní po poradě, diskusi a výměně názorů s nižšími útvary nebo jinými partnery. V celé řadě případů lze postupovat jen prvním způsobem (zvláště v operativě). V celé další oblasti by se mělo postupovat druhým způsobem. To platí zvláště pro koncepční činnost i pro část operativy. Dohoda má několikery význam. Za prvé se přímo využívají zkušenosti a znalosti kolektivu. Za druhé příkaz je správně pochopen (přijat) již při tvorbě, tedy ještě před vysláním informace. Za třetí dochází k zvláštní formě účasti pracujících – socialistické demokracii – při řízení, v tomto případě při určování úkolů, cílů a postupů formulovaných v rozhodnutí – příkazu. Za čtvrté tímto se přispívá k překonávání odcizení pracujících ve výrobě. Právě vztah nadřízený – podřízený vytváří možnosti chápat pracovní vztah jako odcizení socialistického vlastnictví od socialistických vlastníků. A také mnohokrát takto působí. (Vztah nadřízený – podřízený nelze řešit bez řešení problémů odcizení a zprostředkování.) Výše uvedená účast na řízení je jedna z forem překonávání zprostředkovaného vlastnického vztahu.

I v tomto případě, dochází-li k nesprávné tvorbě informace – k porušení vztahů v přípravě, pak již samotná tvorba informace přispívá k pocitům a náladám odcizení.

Správná tvorba informací si vyžaduje přesnou volbu jedné z obou variant tak, aby byla použita tam, kde to odpovídá podmínkám. Tam, kde bychom měli uplatnit formu dohody, nelze bez vážných následků na aktivitu a účast pracujících použít individuální rozhodnutí bez dohody. Tam, kde je nutno použít bezprostředního individuálního rozhodnutí (bez dohody), nelze použít druhého způsobu bez vážných následků pro autoritu řídicího centra. A

naopak v prvním případě vzniká nebezpečí vyřazení mas z účasti na řízení a nastolení autokratických forem řízení.

V našich podmínkách při vší nutnosti zachovat formu individuálního rozhodnutí zřejmě mají zásadní a rozhodující význam příkazy vytvářené formou dohody, tj. za maximální účasti všech zainteresovaných. Jejich váha, počet, význam i prostor působení pravděpodobně poroste. Tvorba a růst příkazů (ovšem jen tam, kde je to správné) formou dohod při tvorbě informací je patrně charakteristický znak socialistického řízení.

V průběhu toku informace je nutno zabezpečit (podle počtu mezistupňů) vždy správné přijetí signálu. Jeho rozpracování v daných podmínkách a vyslání dál až do závěrečného přijetí a realizaci. To již souvisí se strukturou informace.

Strukturu – skladbu informace by bylo lze vyjádřit následujícím vzorcem: $I = P + V + Z$, v němž **I** = informace, **P** = příkaz, **V** = vysvětlení příkazu, **Z** = zainteresování, získání výkonného kolektivu – realizátorů informace pro aktivní přijetí a tvůrčí plnění úkolu.

Takto zhruba vypadá struktura výrobní informace v socialistických podmínkách.

To platí jen obecně, protože zdaleka ne každá informace musí mít všechny uvedené části. Některé příkazy operativního typu (díleč úkoly nebo úkoly běžného „zaběhaného“ typu) mohou mít zkrácené znění $I = P$ nebo rozšířené znění $I = P + V$, přičemž **V** (zdůvodnění) může mít jen stručný informativní, tedy omezený a ne plně rozvinutý charakter.

Informace zásadního a rozhodujícího typu musí mít plné znění $I = P + V + Z$. I zde jsou možná a nutná výjimky. Vysvětlení a získávání pro obecnější výrobní úkoly probíhá průběžně a vztahuje se někdy i na daný úkol. Všeobecné uvědomění (jeho růst) a vzdělání nahrazuje někdy i **V + Z** k některým úkolům. To znamená, že omezená formule vzorce platí všude tam, kde **V + Z** je zajištěno celkovou vzdělávací a vysvětlovací činností soustavy k širším otázkám než k právě vytvořené a vysílané informaci. Nebo je zabezpečeno uvědomovací a vzdělávací činností širšího typu kromě soustav (celospolečenskou činností).

Nyní se pokusme naznačit některé varianty vzorce. Jednou z nich je $I = P_N + V_N + Z$, v němž **P_N** je příkaz nesprávný

ný, V_N vysvětlení neúčinné a Z_N k získání a zainteresování nedošlo — je nulové. Jedna nebo několik málo vedlejších I takového typu zůstanou bez důsledku. Zřejmě i zde existuje přípustná úchylka od normy — určité „povolené procento zmetků“. Opakující se informace takového typu a navíc závažného významu vedou jak ke ztrátě autority řídicího centra, tak ke pasivitě a krizovým jevům v řízené soustavě. A nebo k nepřátelství mezi touto a řídicím centrem. Tedy k negativně působícím konfliktům (konflikt může mít pozitivní i negativní vyústění; zde nejde o to, že každý konflikt má vždy „koneckonců pozitivní vyústění“, nám nejde o to „koneckonců“, ale o bezprostřední působení). Pokud $\dot{R}C$ není s to prosadit plně nesprávnou informaci, tak se soustava přirozeně brání. Nemá-li možnost bránit se otevřeně, to znamená byla-li socialistická skutečnost a práva deformována a formalizována a pracující se nemohou přímo kriticky vyslovit (příkladů z praxe je více než dost), pak může dojít k zajímavému úkazu. Vnitřní síly soustavy, její homeostázní prvky postupně umrtví nesprávnou informaci tak, že tato sice projde všemi stupni, je jakoby přijata, ale nedojde k jejímu uskutečnění, k realizaci. Soustava česky řečeno „zahrála“ informaci „do autu“. Takovéto „zahrání do autu“ je zvláštní forma kritiky $\dot{R}C$ řízenou soustavou.⁴

Další variantou tohoto vzorce je $I = P_N + V_S + Z_S$, v němž jednotlivé hodnoty znamenají V_S = vysvětlení, které je přijatelné a Z_S = získání pracujících pro příkaz, který je viz P_N nesprávný. V daném případě dochází k zvrácenému chodu celku. Nesprávný škodlivý příkaz se uskutečňuje nadšením a silami celého nebo většiny kolektivu. Iniciativa pracujících se rozvíjí a vkládá do uskutečnění příkazu, jehož realizace se neprodleně nebo s postupem doby obrací proti těm, kteří ho s nadšením uskutečňují. I zde platí, že každá soustava unese určité množství těchto informací. Ovšem vzrostl-li jejich počet nad přijatelné procento únosné pro soustavu, má to vážné důsledky pro stabilitu soustavy, pro její strukturu i přijatý systém.⁵ Při delším údobí takové praxe

$\dot{R}C$ dochází při nejmenším k deformaci alespoň části soustavy. Je pravděpodobné, že taková činnost může vést k pseudostabilitě se všemi důsledky jejími, zvláště pro aktivitu mas, pro jejich účast na řízení.

Snad bude správné uvést ještě jednu variantu. A to $I = P_S + V_N + Z_N$, tedy správný příkaz je doprovázen nesprávným, tj. neúčinným vysvětlením a v důsledku toho nedojde k získání, tj. k iniciativní účasti mas. Podobně by vzorec mohl znít $I = P_S + V_S + Z_N$, tj. informace deformovaná, jelikož nedošlo k účinnému pochopení a zainteresování členů řízené soustavy. V tomto případě správný příkaz (usnesení) zásadního významu, jehož pochopení a účast na něm by pozvedlo jak úroveň realizace, tak úroveň členů soustavy, prochází pouze administrativní cestou za neúčasti pracujících. Důsledek toho je, že průběh a realizace takové informace nepozvedly soustavu na vyšší úroveň. Zároveň byla realizace ochuzena o aktivní účast mas. To znamená, že v průběhu uskutečnění informace nebyla v důsledku Z_N rozvinuta iniciativní účast pracujících, která se může projevit úsporami nebo zdokonalením, zvýšením kvality apod.

K obdobným výsledkům vedou i vzorce $I = P_S - V - Z$ (v horším vydání $I = P_N - V - Z$), tedy k vysvětlovací a získávací činnosti vůbec nedošlo. V tomto případě $\dot{R}C$ pravděpodobně pracuje nesocialistickými, autoritativními, nedemokratickými metodami. To znamená, že porušuje základní prvky homeostáze, tj. prvky, které udržují celistvost a účelnost existence a vývoje soustavy. Nejsem si jist, to by se muselo ještě zkoumat, ale domnívám se, že zvláště v případě $I = P_N - V - Z$ při takové činnosti $\dot{R}C$ může dojít k postupné apatii až odumírání soustavy.

V uvedeném nám nešlo o vypočítávání všech variant vzorců. To si může učinit každý sám. Šlo o některé typické varianty, které měly přiblížit možnosti obměn a význam vzorce pro praktickou činnost.

Shrnutí by bylo asi následující. Vzorec, jehož správné znění $I_S = P_S + V_S + Z_S$ (tedy vše je správné a vše v pořádku) je základem pro činnost řídicího centra ve

⁴ Ovšem že „zahrání do autu“ může mít i jiné negativní příčiny a na rozdíl od výše uvedeného může být i negativním zjevem.

⁵ Bylo by velmi zajímavé zkoumat na základě tohoto vzorce některé procesy v údobí kuitu osobnosti.

všech případech, kde neplatí zúžený vzorec $I_S = P_S$ (tento ve značné části platí pro běžné informace nebo pro případy, kdy dočasně z různých důvodů není možno použít plný vzorec a je nutno použít tento zúžený).

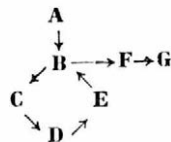
Snad bude správné uvést ještě jednu variantu. Představme si, že dojde k situaci, v níž $I = -P + V_S + Z_S$, to znamená, že řídicí centrum (hospodářské vedení) nevádá příkaz, ale vysvětlení a získání k předpokládanému příkazu – nebo k příkazu, který vydalo vyšší $\dot{R}C$, ale nikoliv již vlastní $\dot{R}C$ – běží naplno. Přičemž příslušné instituce a složky, které provádějí toto $V+Z$ se snaží nahradit P (tedy věci jdou, a to bez příkazu a obvykle i bez odborného kvalitního řízení a kontroly, dochází obvykle k chaotické situaci).

Při úplném a správném vzorci je nutno rozlišovat, kdy $V_S + Z_S$ je ve značné části nebo plně zabezpečeno předcházející činností soustavy nebo vyššího celku. Vzorec $I_S = P_S + V_S + Z_S$ si vyžaduje všestrannou a harmonickou činnost $\dot{R}C$, která se vztahuje jak na tvorbu správného příkazu, tak jeho zabezpečení, realizaci socialistickými metodami, které rozvíjejí demokratický centralismus, uvědomění a podíl na řízení a vedou k celkovému zvyšování úrovně kolektivu. Tento vzorec má význam pro určení požadavků na úroveň, odbornost a všestrannost pracovníků řídicího centra. Vzhledem k tomu, že $V+Z$ nezajišťuje jen řídicí centrum, ale i vedoucí centrum (strana) a zastupitelská centra (odborní apod.), tak uplatnění a prosazení vzorce správné informace závisí na spolupráci všech těchto vedoucích a řídicích složek.

Některé otázky zpětné vazby

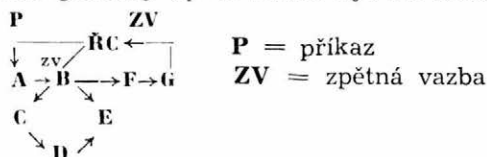
Zpětná vazba má v podstatě dvě varianty. První je toho druhu, při níž je zpětná vazba vytvořena přímo činností nějakého organismu, soustavy nebo její části a ovlivňující bezprostředně a přímo opět činnost nějakého dalšího organismu soustavy nebo její části. Znázornit graficky by to šlo následovně $\overset{zv}{A} \rightarrow B$. Část A působí na B a tato působí zpět na A . Vysvětlení označení: p = popud, zv = zpětná vazba. To

je jednoduchý případ. Složitější může vypadat následovně:

atd.

Za G by např. mohla následovat obdobná smyčka jako v případě $B - C - D - E$. V každém případě k přehledu o stavu a výsledku činnosti celé soustavy A, B, C, D, E stačí sledovat funkci a činnost B . Stav B tedy vypovídá o procesech v A, C, D, E . Řídicímu centru stačí sledovat činnost B a tak dosáhnout dostatečného přehledu o činnosti celé výše uvedené soustavy. Ovšem v tomto případě $\dot{R}C$ musí pravidelně sledovat, měřit, kontrolovat, evidovat, vyhodnocovat činnost B . Znázorněno graficky by to mohlo být asi takto:

Tedy i v tomto případě ZV daná přímo činností části soustavy a vlivy jednotlivých článků na sebe vyžaduje nějakou formu měření této činnosti a podávání zpráv o výsledku měření činnosti. Výsledek měření činnosti nelze – bohužel – ztotožňovat se samotnou činností. Výsledek měření může zkreslovat činnost ať již tím, že ji neobjeví a nepopíše správně (uškodí činnosti) nebo ji popíše lépe než jaká je ve skutečnosti (vylepší, přibarví činnost). To se může stát neúmyslně (nedostatečná úroveň buď kontrolních prostředků nebo metod měření nebo těch, kteří měření provádějí) nebo úmyslně záměrnou snahou příslušných orgánů a jedinců zkreslit věc, něco zahladit, zastřít.

Druhý způsob je totožný s druhou částí prvního. To je zpětná vazba, zpráva řídicímu centru o činnosti nebo o jejích výsledcích na základě měření, zjišťování stavu. Domnívám se, že na rozdíl od prvního způsobu tento druhý je typický pro výrobní kolektivy.

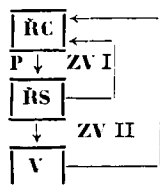
Tedy ZV je ta stránka činnosti, při níž si $\dot{R}C$ zajišťuje přehled buď o činnosti jí svěřené soustavy nebo o výsledku této činnosti anebo o obojím.

V daném případě nám nejde o popis těchto různých forem zpětných vazeb,

i když rozbor konkrétních forem používaných ve společnosti a na základě rozborů vyvozené závěry by pro řízení společnosti byly jistě více než záslužné a zajímavé. V tomto případě půjde o pokus charakterizovat některé problémy z tohoto vyplývající.

Zabezpečení maximálně správné a přehledné vazby, přehledu o výsledcích a činnosti je rozhodující součástí řídicí práce. Čím exaktněji, správněji a vědecktěji je činnost této vazby organizována, tím lépe může **ŘC** vykonávat svou práci. Přehled – a to maximálně přesný – o průběhu a výsledku činnosti svěřené soustavy a určeného úkolu je pro každé **ŘC** materiálovým východiskem pro vědeckou analýzu, která pak umožňuje učinit jak opatření operativního charakteru, tak i k stanovení perspektivních cílů a cest k nim. Je tedy základem cílevědomého vývoje a optimality v činnosti.

Znázornit by se mohla **ZV** následovně:

ŘC = řídicí centrum

P = příkaz

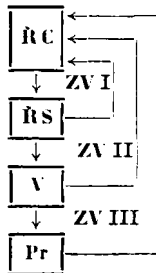
ŘS = řízená soustava

V = výsledek činnosti

ZV I = zpráva zpětnou vazbou o činnosti soustavy

ZV II = zpráva zpětnou vazbou o výsledku.

Bez zabezpečení takového koloběhu nelze vědecky řídit. Ovšemže takový koloběh informací ještě zdaleka není ukončen. Chybí jeden článek, a to přehled o uplatnění výsledku (ať výrobku nebo jednání lidí, např. organizace, skupin, jedince) v tom prostředí, pro které byla činnost nebo výrobek určeny. Pokud není i toto zahrnuto do **ZV** a není východiskem analýzy, pak je řízení polovičaté a v mnoha případech slepé. V takovém případě může si stanovit buď jen částečně správné nebo naprosto falešné cíle, obsah činnosti i metody a prostředky zabezpečující dosažení takových nesprávných, přesněji řečeno ne cílů, ale pseudo nebo rádobý cílů. Tedy úplný koloběh je následující:

Označení nových částí náčrtu

Pr = praxe

ZV III = zpráva zpětnou vazbou o výsledcích a jejich uplatnění, přijetí a průběhu v prostředí praxe, pro kterou byly určeny.

Teprve takový kompletní a komplexní materiál dodaný **ZV** umožňuje skutečně vědecky a na úrovni provést vyhodnocení, odstraňovat nedostatky, rozvíjet progresivní a určovat další reálné a správné cíle a postupy. Taková úplná **ZV** je základem vědeckosti a nástrojem proti subjektivismu. Mimochodem řečeno **ZV** až do úrovně **ZV II** (bez **ZV III**) umožňuje zdání vědeckosti, ale protože vylučuje buď vůbec nebo do značné míry kritérión praxe anebo omezí toto kritérión na praxi vlastního chodu a výsledku bez ohledu na osvědčení a určení, na kritiku příjemce, bez prověření v činnosti institucí, společnosti nebo jedince či společenské skupiny, v nichž je výsledek uskutečňován, a nakonec vede k subjektivismu a nevědeckosti v řízení. Zdá se, že používání **ZV** jen až do úrovně **ZV II** se zrodilo v našem systému v době kultu osobnosti a je metodou dnešních dogmatiků.

Podstatnou otázkou je omezení zkreslení měřením a hlášením. V tom hraje významnou úlohu několik momentů. Je to jak výběr a množství informací, tak také četnost hlášení. Výběr základních podstatných a (tím) všestranných informací je rozhodující. Zároveň i způsob podávání zpráv a četnost (časový interval podávání hlášení). K tomu přistupuje i otázka pravidelnosti. Rozhodující význam má vztah podávajícího hlášení k této činnosti (přesvědčení o správnosti, nutnosti i významu jak pro chod věci, tak pro něho samotného), a zabezpečení sepjetí správného hlášení s individuálním zájmem na něm (zainteresování na správnosti) i vy-

tvoreni podmínek vedoucích k správnému, včasnému a preciznímu podávání přehledů a zpráv. Konečně posledním, ale ne nejmeně důležitým faktorem je úroveň kádrů, jejich znalostí, schopností a odpovědnost především ve vztahu k vlastní práci. Domnívám se, že tyto problémy u nás v komplexu ještě řešeny nebyly. Naopak v etapě kultu osobnosti a v administrativně centralizovaném modelu řízení bylo mnoho objektivních i subjektivních činitelů, které přímo vedly k narušení základních principů exaktnosti, správnosti a pravdivosti zpráv, i k tomu, že se vytvářely ve vztahu subjektů k těmto principům i v objektivních podmínkách brzdy a negativní zkreslující vlivy, které narušovaly nutnou **ZV**.

Zprávy probíhající formou zpětné vazby musí být podstatné, všestranné, v rozsahu, obsahu a početnosti úsporné a optimální, evidovatelné a srovnatelné. Jen tak se **ZV** v procesu činnosti jevu nebo instituce může stát základem, spoluvýchodiskem analýzy a opatření, tj. pohybu vpřed a vývoje. Samozřejmě, že to musí být **ZV**, která vychází z uzlových bodů celého procesu a zabezpečuje zprávu o výsledku přijetí a působení v okolí a podmínkách, pro které byla činnost určena.

Zvláštní součástí **ZV** je kontrola a bezprostřední styk. Tyto nejsou běžným evidovaným zpravodajstvím o průběhu činnosti a výsledcích. Jsou mimořádným, ale pravidelným sejetím **ŘC** s řízeným objektem, s řízenou činností a jejími výsledky. Přímý styk prověřuje jak samu činnost, tak i **ZV**.

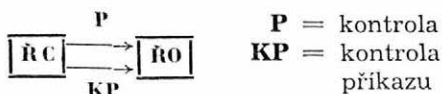
Podívejme se na několik stupňů kontroly a přímého styku, a to od nejnižšího a nejjednoduššího až po nejvyšší a nejsložitější. Před tím by bylo snad správné říci, že kontrola a bezprostřední styk je podstatnou a nedílnou činností každého skutečného a skutečně řídicího centra. A dále. Je to jedna z forem poznávání, pronikání od povrchu k podstatě jevu. Navíc je přímou organizující činností.

Pokusme se tedy znázornit některé stupně této činnosti.

Stupeň 1.

Řídicí centrum v tomto případě (ať již přímo příslušný vedoucí nebo některý pracovník vedení nebo specializovaný útvar kontroly a jeho pracovník) uskutečňuje zesílení informace (příkazu — usnesení

apod.). Graficky znázorněno by to mohlo vypadat následovně:

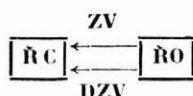

Řídicí centrum vlastně jen opakuje a prohlubuje informaci, o níž se domnívá (nebo ví), že nebyla pochopena nebo že nebyla dostatečná a proto nemohla vést k správnému postupu a k správné realizaci.

Tímto způsobem **ŘC** běžný neosobní způsob (kanál) informace nahrazuje přesnou osobní instruktážní činností. Používá se tehdy, je-li informace složitá, náročná a zvláště důležitá. Tak se zesílí (nebo nahradí) původní informace (nebo způsob její přepravy). Zároveň poznává úroveň a schopnost těch, kteří informace přijímají. Mělo by to zároveň vést ke zvyšování úrovně a schopnosti přijímání informací.

Stupeň 2.

V tomto případě jde o zesílenou zpětnou vazbu. Graficky znázorněno:

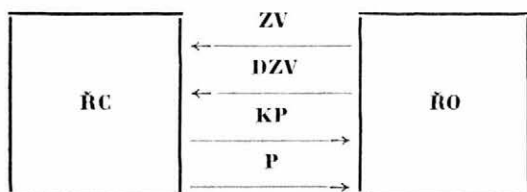

ZV = průběžné zpravodajství, **DZV** = dodatečná zpětná vazba

ŘC má buď nedostatečnou průběžnou zprávu o určitém jevu nebo průběhu činnosti. Normální cestou není s to si zabezpečit buď včas nebo dostatečně kvalitní zprávu. Proto si vlastními silami zajišťuje včasné a kvalitní zpravodajství.

Toto zesílení **ZV** by mělo zároveň vést jak k prověřování, tak k zvyšování úrovně **ZV**.

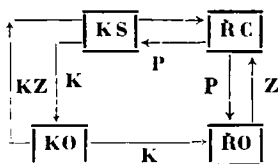
Oba stupně se někdy kombinují a spojují.

Zesílení je buď mimořádnou osobní instrukcí nebo zpětnou zprávou. Nebo plní funkci kontroly průběhu a přijetí informace — správnosti, pravdivosti a včasnosti **ZV**.

Stupeň 3.

Zprostředkované poznání pomocí speciálního kontrolního aparátu.

KS = kontr. složka

Ko = kontr. orgán

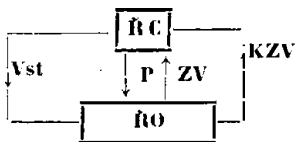
K = kontrola

KZ = kontr. zpráva

Kontrolní orgán zkoumá stav, klady a nedostatky, analyzuje, hodnotí a navrhuje opatření ke zlepšení. Tuto souhrnnou analýzu a návrh nerealizuje na místě, ale předává **ŘC**, které pak po konfrontaci s těmi, o kterých zpráva byla vypracována, rozhodne o realizaci návrhů. Podstatou je (na rozdíl od mnoha praktik předcházejícího dogmatismu), že kontrolní zpráva není pro kontrolované tajemstvím. Naopak v otevřené výměně názorů a ohni vzájemné kritiky je tato posouzena všemi účastněnými činiteli. To je příslušným vedoucím (nebo vedoucími), který rozhoduje, příslušným kontrolorem, který zprávu vypracoval a těmi, o kterých se kontrolní zpráva podává. Možnost otevřené výměny názorů bez následků pro každého a pro cokoliv řečeného a zastávaného je nezbytná pro zdravý postup a vzájemné socialistické vztahy. Původní nebo změněná zpráva se realizuje buď dohodou a na základě této příkazem **ŘC** nebo (což je ale oslabením) příkazem bez dohody zúčastněných.

Stupeň 4.

Vedoucí sám a přímo se snaží poznat a žít s pracovním kolektivem. Snaží se proniknout do celé činnosti, celého procesu, tedy od vyslání informace přes její realizaci až do podávání zprávy, nebo jen do určité části procesu.

Vst = vstupem **ŘC** do **ŘO** se mění vztah obou na **ŘC+ŘO** = řídicí centrum + řízený objekt. To znamená, že po dobu přítomnosti je přeskočena zeď a příkop běžné

komunikace a vytvořena mimořádná a přímá jednota a všestrannost spojení, která by se měla transformovat v jednotu činnosti. **KZV** jsou materiály k vyhodnocení po návratu do **ŘC**.

Tento stupeň je nejvyšší a nejúčinnější a přináší pro obě strany nejvíce užitku. Ovšem jen v tom případě, když obsahuje analytickou hodnotící část a vypracování opatření, která se demokraticky projednávají a přijímají na místě a bezprostředně se realizují nebo se zpracují později již po bezprostředním vztahu. V tomto případě by se mělo postupovat jako v případě 3. stupně. Smyslem tohoto způsobu je jak prohloubení a upevnění vztahů nadřízený – podřízený, tak prověření úrovně vlastní řídicí činnosti – zvýšení úrovně obou komunikačních vazeb. Zvýšení úrovně přijímání informace a procesu realizace. Objevování nového, které vzniká v průběhu činnosti. Zvyšování úrovně sebeřízení, tvůrčí samostatnosti kolektivu a jedince.

V závěru by bylo lze říci, že na rozdíl od běžného zpravodajství a evidence kontrola představuje následující:

- Osobní prověření a seznámení se se stavem.
- Prověření vlastní činnosti, tj. činnosti řídicího centra – odstranění vlastních nedostatků.
- Prověření úrovně podřízených, jejich schopností přijímat a realizovat informace.
- Prověření zpětné vazby úrovně a správnosti hlášení.
- Prověření průběhu realizačního procesu, jeho výsledku a ověření výsledku v praxi, pro kterou jsou určeny.
- Objevování nových tvůrčích podnětů a postupů, které vznikly mimo řídicí centrum v pracovním kolektivu a které by mělo řídicí centrum podchytit, rozšířit – uplatnit v činnosti podřízených částí i ve vlastní činnosti. Podstatou je objeveným novým kritizovat a měnit dosavadní staré a překonané.
- Ve svých závěrech je tento způsob vždy určitou školou a výchovou, a to jak podřízených, tak vedoucích.
- Je podstatnou součástí poznávání a hodnocení kádrů a zároveň vytváření správných vztahů jak mezi nadřízenými a podřízenými, tak mezi spolupracujícími. Smyslem je vytvořit jak

ovzduší důvěry a jistoty, tak soudružské spolupráce a otevřené kritiky. Přispívá k překlenutí rozporů mezi formální a neformální organizací a vzniklými vztahy a pomáhá ke sblížení obou.

ch) Nejvyšší stupeň znamená specifické dočasné splnutí řídicího centra s vlastní realizací, s přímým uskutečňováním, pracovním kolektivem.

i) Běžná zpětná vazba je na jedné straně základní a často jedinou formou sepjetí **ŘC** s řízeným objektem. Zároveň tato forma sepjetí a zpravodajství je omezením poznávací činnosti **RC**. Je omezena např. nízkou nebo nedostatečnou úrovní, nepravdivým a zkresleným zpravodajstvím. Tedy běžná **ZV**, která je základem činnosti **RC**, je zároveň i určitou zdí mezi **RC** a **RO**, ve které je proražena jedna nebo jen několik průchozích branek nebo vodním příkopem, přes který je jeden nebo několik mostů nebo přivozů. Účelem zprostředkovaného nebo přímého vztahu je umožnit vedoucímu rozbít toto omezení, přeskočit tuto zeď nebo překlenout tento myšlený příkop a navázat přímé a plnokrevné spojení.

j) Je předpokladem analytické činnosti i nových rozhodnutí.

Zprostředkovaný i bezprostřední vztah může být úspěšný jen tehdy, když je sám tvůrčí. Jestliže např. má byrokratický ráz a počítá + a - stavu bez ohledu na podmínky a okolnosti a situaci, tak nepřináší užitek a navíc může vytvořit protiklad nebo prohloubit rozpor mezi vedením a podřízenými nebo vést k podkopání autority vedení. Negativní výsledek může mít i kontrola, která úzce a omezeně bez poznání celé řady vlivů a okolností se zabývá plněním lityry vyslané informace. Taková kontrola nemůže např. zjistit takovou skutečnost jako to, že sama vyslaná informace (nebo její část) nebyla správná a proto celá nebo v části buď nerealizovatelná nebo v realizaci škodlivá. Nebo nezjistí, jak např. příjemce takovou informací nebo její nesprávnou část sám tvůrčím způsobem opravil a umožnil efektivní realizaci. V případě správné informace — jak tuto prohloubil, nebo rozpracoval a rozšířil. Mechanická a byrokratická kontrola je nejen zbytečná a nevede k pro-

hloubení poznání, ale navíc, uplatňuje-li své nesprávné závěry, ubíjí iniciativu, samostatnost a vznikající nové. Proto je přijatelný jedině tvůrčí přístup, který umí pozitivní a nové objevit a prosadit, i když tím odhalí určité zaostávání, nedostatky nebo neschopnosti sebe samého, vedoucích nebo celého **RC**. Podstatnou částí kontroly tedy je schopnost objektivitu až do vědeckého rázu, vysoká odbornost, schopnost poznávat souvislosti a bolševický přístup jak k novému, tak i k nedostatkům. Ve zprostředkovaném nebo bezprostředním vztahu převažuje lidský moment, tj. poznávání lidí v jejich hlavní činnosti, v jejich schopnostech a předpokladech, objektivní hodnocení, zabezpečení jejich rozvoje ať výchovou, kritikou, pochvalou nebo odměnou. Kontrola a sekýrářství jsou neslučitelné. Tam, kde mezi řídicím a řízeným nejsou žádné mezistupně, kontrola jako zvláštní činnost řízení mizí, stává se jako zvláštní, oddělená a krátkodobá činnost zbytečnou. Vedoucí (např. mistr) řídí a má bezprostřední přehled. Komunikace mezi řídicím a řízeným je bezprostřední. Řízení je v daném případě neustálým vzájemným ovlivňováním se, řešením rozporů a překážek.

Bezprostřední a trvalý vztah — neustálé poznávání a ovlivňování, rozvoj kolektivu — sebekorektura vedoucího je základním rysem vedení.

Problém precizní zpětné vazby, neustálý tok informací, umožňující poznání stavu, je při zajištění technické stránky věci, ekonomických stimulů a dobré organizace podmíněn: a) správným výběrem lidí; b) situací — platnými hodnotami, klimatem a vztahy mezi lidmi v pracovním kolektivu, závodu apod.; c) vztahy mezi nadřízenými a podřízenými. Samozřejmě neuvažujeme problém abstraktně vytržený z kontextu celé společnosti. Mikroprocesy ve společnosti jsou podmíněny a do značné míry vymezeny makroprocesy. A naopak mikroprocesy jsou jedním z podstatných momentů působících na vývoj a charakter makrojevů.

Z hlediska vedení a řízení, při zajištění technické, ekonomické (tím myslíme i spravedlivou odměnu) a organizační stránky věci rozhodují lidé, jejich úroveň, poměr k práci a jejich vzájemné vztahy. Konec konců to umožňuje i rozvinutí a zabezpečení technické, ekonomické a orga-

nizační stránky. Vysoká úroveň lidí — hodnot, které jsou východiskem postojů i motivací činnosti, dobré vztahy uvnitř kolektivů a mezi sebou i k nadřízeným, zabezpečují jak progresivní formu, tak i vysokou úroveň tvorby, průběhu a realizace informací. Dosavadní způsob kontroly (a nejen této) v sobě zahrnuje několik prvků. Je to jak moment analýzy, poznání lidí, objevování nového, moment vzájemného poznání a společného postupu rozvíjení věci, tak také moment dozoru, dohledu, prověřování, chyb, nedostatků, ale i podvodů, krádeží apod., tedy nedůvěry. Zatím a na dlouhou dobu jsou oba momenty nutnou objektivní součástí kontroly. Někteří jedinci i orgány a instituce mají tendenci zveličovat druhou část a

tím potlačovat prvou. Lze říci, že tento přístup je nesprávný a vede k byrokraticko-administrativním metodám řízení. Čím vyšší všestranná úroveň lidí a odpovídající podmínky, čím vyšší úroveň společnosti a socialističtější vztahy mezi lidmi, tím méně nedůvěry, podvodů i kontroly ve smyslu dozoru.

Chce-li vedoucí v socialistické společnosti skutečně vést, tak alfou a omegou je výběr, růst kvalifikace a všestranný rozvoj jím vedeného kolektivu a vytvoření socialistického klimatu, socialistických humanitních vztahů mezi lidmi a vztahu k práci. V opačném případě vedení a řízení je na nízké odborné úrovni a má nejen před-socialistický charakter, ale dokonce zůstává za úrovní soudobého kapitalismu.

Posledních 15 let znamenalo pro náboženství prudký sestup. Už fakt, že přestalo být ideologií, o níž se společnost opírá, že bylo důsledně zatlačeno do soukromé sféry, znamená velmi mnoho. Zhroutila se všechna vnější moc a uměle udržovaná prestiž, padlo přesvědčení, že ctihodnost člověka je nerozlučně spojena s nějakou církví a že neobjevit se v neděli v kostele je společenským prohřeškem. To však postihuje náboženství jen zdánlivě – odpadlo to, co se za náboženství vydávalo, co na sebe bralo vnější slupku víry, ale vírou nebylo. Pokud by se proces zastavil na tomto stupni, šlo by „očistění“ náboženství jenom k duhu.

Náboženství však bylo zasaženo hlouběji, ve své podstatě. Započal proces likvidace všech společenských podmínek, které náboženství produkuje jako svoji nezbytnou zplodinu. Padla poslední sociálně ekonomická formace, která se bez něho nemohla obejít. Daly se do pohybu masy, dobyly zásadního úspěchu vítěznou socialistickou revolucí. Nabyly sebedůvěry a vytkly si další cíle. Náboženství v nich nebylo obsaženo, nemělo zde místo. Když se lidé s náboženstvím setkávali, bylo obvykle praporem na druhé straně barikády. Stávalo se tak lidem stále cizější a zbytečnější.

Tyto skutečnosti jsou tak zřejmé, změna váhy náboženství v našem životě tak nápadná, že mnozí je počali považovat za definitivně vyřízenou záležitost. Skutečnost však zdaleka není tak růžová. Náboženství je dosud jak u nás, tak i v ostatních socialistických zemích faktorem, s nímž se musí počítat.

Po náporu, který pro náboženství znamenala první porevoluční léta, se situace relativně stabilizovala, církve se zorientovaly a pokoušejí se najít své místo v nové situaci. To, o co se v minulosti náboženství opíralo, padlo. S tím také padlo v náboženství to, co se bezprostředně opíralo o minulost. Chceme-li proti

němu vést dál účinný boj, nemůžeme již útočit jen poukazem na to, čím bylo. Musíme se soustředit na to, čím je. Je tím, co odráží, na co odpovídá.

Prakticky každá studie, která byla věnována existenci náboženství v socialistické společnosti, vycházela z charakteristiky náboženství jako přežitku ve vědomí lidí. Téměř stejně všeobecný však byl i nedostatek teoretické analýzy toho, co si pod tímto pojmem máme představovat. Jako přežitek je obvykle označováno něco, co přetrvává ve vědomí a postojích lidí z minulých dob, co odráží výhradně minulou skutečnost a nemá oprávnění své existence v současném světě.

V posledních letech se častěji objevily pokusy hledat příčiny přežívání náboženství i mimo osudové působení zákona o zaostávajícím vědomí. Bylo poukázáno na význam válečného napětí pro udržování náboženství a uvnitř socialistické společnosti na některé skutečnosti, které zpomalují jeho ústup a umožňují, že se v jistých mezích udržuje. Jsou spojovány se stupněm vývoje socialismu (existence zbytků malovýroby, existence dvou forem společenského vlastnictví, stavem hmotné a kulturní úrovně). Zůstává však jako základní přístup přesvědčení, že po pádu kapitalismu ztratilo náboženství jakýkoliv *raison d'être*, je anomálií, že sem nepatří.

Je nesporné, že dnem, kdy proletariát převzal do svých rukou moc, historicky končí epocha vlády nadpřirozených sil nad lidskou duší, počíná proces odumírání náboženství. Tento proces byl připravován již dlouho s teoretickou kritikou náboženství, která byla dovršena poznáním jeho společensko-lidské podstaty v díle Marxe a Engelse. V oblasti teorie marxismus začíná kritikou náboženství, náboženství kritikou marxismu končí. V rovině společenské skutečnosti je bodem zvratu socialistická revoluce.

Historický smysl událostí se však nekryje s plnou realizací všech významů,

kteřé jsou v něm obsaženy. Záměna těchto věcí znamená neoprávněný posun, který rodí nebezpečné iluze i deziluze, zaměňuje přítomnost za budoucnost, úkol za výsledek, proces za stav a znesnadňuje tak uskutečnění toho, co pokládá za dosažené.

Chápeme-li odumírání náboženství jako proces, který je prakticky zahájen socialistickou revolucí, musíme si teoreticky ujasnit, jaké podmínky vyžaduje jeho završení. Precizně je vyjádřil Marx v I. díle Kapitálu. „Náboženský odraz skutečného světa může vůbec zmizet teprve tehdy, až vztahy praktického všedního života se lidem začnou jevit jako průhledné a rozumné svazky lidí mezi sebou a přírodou. Podobá společenského životního procesu, to jest materiálního výrobního procesu života, shazuje ze sebe mystický mlžný závoj teprve tehdy, až se stane produktem svobodného společenského sdružení lidí a bude pod jejich vědomou plánovitou kontrolou. K tomu je však nezbytně nutný určitý materiální základ společnosti, čili řada určitých materiálních existenčních podmínek, které jsou opět samostatným produktem dlouhého a bolestného vývojového procesu.“ (Kapitál I, str. 97.) Dosáhli jsme již toho stupně vývoje nebo ještě v té či oné formě mohou do našeho života zasahovat „cizí síly“?

Je nesporné, že vztah mezi člověkem a přírodou — aspoň v naší kulturní oblasti — je v *podstatě* vyřešen. Přírodní faktory zasahují do procesu výroby nepatrnou měrou, a to ještě zprostředkovaně. Jedině biologický fakt smrti individua můžeme pokládat za přírodní zákonitost, která zasahuje do životních osudů lidí právě tak drasticky jako v dávnověku.

Poněkud rozdílně vyhlíží situace, zamyslíme-li se nad složitým souhrnem vztahů lidí mezi sebou, stupněm zvládnutí společenského životního procesu, o němž hovoří Marx.

Čeho jsme již bezpečně dosáhli na cestě k tomu, aby náš socialistický stát byl svobodným společenským sdružením lidí, majících pod vědomou plánovitou kontrolou materiální výrobní proces života? Bylo toho učiněno hodně a jen slepý by to mohl popírat. Podařilo se nám zlikvidovat třídní antagonismus, zbavit vykořisťovatele moci; vyvlastnili jsme jim výrobní prostředky; rozbili jsme kapitalistický stát a nastolili vládu dělnické třídy; odňali jsme

bývalým pánům prostředky masového ideologického působení na občany této země. Zespolečenštili jsme výrobní prostředky a odevzdali je do rukou státu nebo družstevních kolektivů. Plánujeme národní hospodářství, určujeme dlouhodobé trendy jeho vývoje. Na základě toho se rodí nový vztah k práci, nová socialistická morálka. Prakticky jsme překonali kapitalistické formy odcizení.

Jsou tím splněny podmínky, kdy podle Marxe může vůbec zmizet náboženský odraz skutečného světa? Bezpodmínečně kladně by bylo třeba odpovědět na tuto otázku tehdy, kdyby:

- provedené vyvlastnění kapitalistických výrobních prostředků socialistickým státem a združstevnění výrobních prostředků malovýrobců automaticky znamenalo ovládnutí výrobních prostředků společností;

- existující plánování výroby znamenalo bezpečné dosahování všech chtěných výsledků;

- likvidace antagonistických tříd znamenala vytvoření průzračných vztahů mezi lidmi;

- ustavení socialistického státu znamenalo vytvoření svobodného společenského sdružení lidí;

- nový socialistický vztah k práci značil proměnu práce samé v tvůrčí akt sebeuskutečňování člověka;

- odstranění jedné historické formy odcizení bylo naprostou a dovršenou likvidací odcizení ve všech možných podobách;

- likvidace podstatné funkce náboženství znamenala likvidaci jeho podstaty. Ždá se, že podobné ztotožnění by bylo v rozporu s leninskou strízlivostí, že by znamenalo záměnu přítomnosti za budoucnost, ideálu za skutečnost, normy za reálnou praxi, zvláštního za obecné, funkce za podstatu, podmínky za realizaci. Není-li mezi těmito korespondujícími dvojicemi totožnost, musíme buď provést důkaz, že se Marx mýlil, nebo připustit, že společenské podmínky pro vymizení náboženství nejsou plně dosud realizovány.

Jako by bylo ukvapené ztotožňovat, bylo by i nesprávné absolutizovat rozdílnost. Uvedené dvojice jsou výchozí a konečné stavy v procesu, který počíná socialistickou revolucí a ústí do rozvinuté komunistické společnosti. Nacházíme se uvnitř

tohoto pohybu. Každým dnem se mění vzdálenost od obou pólů. Je to proces vznikání nových vztahů a nových kvalit a současně i proces odumírání řady institucí a forem vědomí, proces, v němž pozbývá oprávněnosti většina kategorií, jimiž jsme postihovali pohyb oddělených sfér třídní společnosti.

Termínem odumírání označujeme různé diametrálně odlišné procesy. (Jiné jsou například zákonitosti odumírání socialistického státu a jiné zákonitosti odumírání náboženství.) Společné, co termín vyjadřuje, je skutečnost, že se tento proces nedá zaměnit aktem likvidace, že se nedá uskutečnit, kdy se komu zlíbí, že do něho nemůžeme násilně zasahovat, nemá-li se narušit. Nedá se uspišit tlakem na tu oblast, v níž probíhá, ale jen soustavným rovnoměrným rozvíjením všech stránek společenského života. To samozřejmě neznamená, že bychom jej měli ponechat samovolnému vývoji, nevšímát si jej a čekat, až se to poddá samo. Jakákoli možnost ovlivňovat skutečnost je však podmíněna její znalostí. Proto sociologický výzkum nemá jen teoretický význam a není také jen zajímavou historickou dokumentací své doby (ačkoliv kdyby plnil „jen“ tyto funkce, měl by plné oprávnění na svoji existenci), ale je současně předpokladem účinného úsilí o přetváření společnosti. Jeho výsledky jsou cenné nejen tehdy, když nám odhalí nové skutečnosti, o nichž jsme dříve neměli tušení, ale i tenkrát, když nám prosvětlí poznatky, které jsme až dosud vyvozovali buď dedukcí z teorie socialismu, nebo evidovali zkušeností z každodenní praxe.

Podtrháváme-li teoretický i praktický význam sociologických výzkumů, bylo by současně nebezpečné vzbuzovat iluze o sociologii jako všeléku. Žádný jednotlivý výzkum není s to odpovědět na všechny stránky problematiky, kterou zkoumá a tím méně dát okamžitý neomylný recept na odstranění neduhů, které odhalil. Chce-li být seriózní, musí si přesně vymezit co chce a co je s to zjistit. Jinak se rozplizne a neukáže nic, nanejvýš ilustračně podloží apriorní teze náhodně sebranými čísly. Není tedy možno každý konkrétní výzkum soudit podle toho, co všechno bychom potřebovali a chtěli o dané věci vědět, ale podle toho, jestli splnil ty úkoly, které si kladl, obohatil něčím naše znalosti

a jestli vytvořil předpoklady k dalšímu hlubšímu zkoumání dané otázky.

Pro hlubší analýzu problémů náboženství v naší společnosti byla prvním — ale dosud nesplněným předpokladem znalost jeho vlivu na masy, jeho rozšíření v různých skupinách a vrstvách společnosti. Snažili jsme se tedy pořídit si určitý snímek společnosti, který by nám ukázal stav náboženství z tohoto hlediska a dále umožnil srovnání s předchozími léty a zachytil tudíž i pohyb religiozity. Uvedme si k této otázce několik výsledných fakt.

I. Stav religiozity

A. Rozšíření religiozity

Rozšířením religiozity rozumíme zjištění procenta věřících v celkovém počtu obyvatel.

Jako plně věřící je v našem výzkumu chápán občan, který věří v existenci boha a současně z této víry vyvozuje pro sebe praktické důsledky v tom, že se snaží dosáhnout kontaktu s nadpřirozeným světem — modlí se buď v soukromí nebo dochází do kostela či modlitebny. Jako ateista je v našem výzkumu chápán občan, který nevěří v existenci nadpřirozeného světa a nadpřirozených bytostí a tudíž se ani nesaží o žádný kontakt s nimi.

Jako nevyhraněný ve vztahu k náboženství je chápán občan, který v některých ukazatelích již ztratil charakter náboženského člověka, v jiných si udržuje myšlení nebo návyky religiozního charakteru (například člověk, který nevěří v existenci boha, ale připouští, že by snad mohl být. Nepřemýšlí o tom, byl-li Kristus vtěleným bohem a nepřipouští možnost posmrtného života. Ale občas se modlí a o velkých svátcích chodí do kostela).

Rozhodující pro určení je doba výzkumu.

Mezi dospělým obyvatelstvem Severomoravského kraje — od 20 let výše — je 30% ateistů, odpovídajících na všechny otázky o náboženství záporně (v tabulkách označení písmenem A);

30% plně věřících (v tabulkách označení písmenem B);

40% občanů nevyhraněných ve vztahu k náboženství (označení písmenem C).

B. Typ religiozity

Typem religiozity rozumíme stupeň vázanosti na tradiční organizované formy náboženství, jeho dogmata a normy.

Do skupin podle typu religiozity byl občan zařazen námi na základě vlastní výpovědi o sobě samém. Výpověď není ověřena ani pozorováním ani svědectvím jiných osob o něm. Pro zařazení byl určující soubor odpovědí na 15 základních otázek, zaměřených k náboženské víře a k náboženskému životu.

Bylo zjištěno, že z celkového souboru plně věřících občanů je 29% věřících, non-konformních s jakýmkoliv z existujících u nás náboženských vyznání. K tomu, aby byl občan začleněn do této skupiny, stačilo splnění dvou podmínek: 1. aby věřil v nadpřirozenou bytost nebo nesmrtelnost duše; 2. aby aspoň někdy se modlil nebo navštěvoval shromáždění věřících za náboženským účelem (v tabulkách označení písmenem alfa).

48% věřících je církevně konformního typu, uznávají základní obsahy křesťanské víry, plní závazné povinnosti člena té které církve. Pro zařazení do této skupiny bylo třeba kladné odpovědi v 11 ukazatelích. Brali jsme zřetel na rozdíl, který v praxi vždy existuje, mezi ideální normou příslušníka určitého vyznání a reálně existující praxí. Vycházeli jsme z praxe a považovali jsme i nepravdivelné, občasné a u některých povinností (například přístup ke svátostem) i výjimečné plnění za dostačující pro zařazení k tomuto typu. (V tabulkách označení písmenem beta.)

23% je věřících církevně konformního typu, pro něž je náboženství centrální hodnotou a základní životní orientací. Pro zařazení k tomuto typu bylo třeba kladné odpovědi na 15 otázek (v tabulkách označení písmenem gama).

C. Příslušnost k jednotlivým denominacím

Z celkového počtu dospělých obyvatel Severomoravského kraje 58% se pokládalo za členy církvi, 42% se nepokládalo za člena žádné církve.

K jednotlivým denominacím se hlásí:

- 44% k římským katolíkům,
- 9% k evangelickým církvím,
- 4% k československé církvi,
- 1% k různým křesťanským denominacím.

Vyznavači mimokřesťanských vyznání nebyli naším výzkumem zjištěni.

V těchto výsledných číslech došlo k nevelkému posunu ve prospěch evangelických církvi. Jeden z pěti okresů, v nichž

se výzkum prováděl, byl Vsetín, který má vyšší podíl evangelického obyvatelstva než ostatní okresy kraje. Byli jsme si toho vědomi a volili jsme jej jako oblast výzkumu právě proto, abychom do vzorku dostali dostatečně velkou skupinu evangeliků, reprezentativní pro další analýzu jednotlivých stránek náboženského života.

D. Rozšíření religiozity a typu religiozity v jednotlivých společenských skupinách podle základních objektivních ukazatelů

1. Rozšíření religiozity v různých věkových skupinách obyvatelstva

	20-30	31-40	41-50	51-60	60 a více roků
A	31 %	35 %	33 %	24 %	23 %
B	25 %	25 %	29 %	38 %	45 %
C	44 %	39 %	38 %	38 %	32 %

Nejvyšší procento vyhraněných ateistů vykazuje generace mezi 30–40 roky. Je v ní 35% ateistů, to jest 5% nad společenským průměrem. Tato generace byla zasažena revolucí ve věku, kdy je člověk nejvnímavější a uvědoměle si dotváří světový názor do definitivní podoby. Nepatrně za ní, ale ještě výrazně nad průměrem je generace mezi 40–50 roky. Nejmladší generace dospělých je ateisticky méně vyhraněna než obě předchozí, zůstává však stále ještě nepatrně nad průměrem. Výrazně klesá počet ateistů u generace 50–60letých a u nejstarších osob nad 60 let. Jsou to lidé, kteří již opouštějí věk plné tvůrčí produktivity, kterýžto přechod bývá doprovázen větším příklonem k náboženství.

Křivka plné religiozity má výrazně vzestupnou tendenci s růstem věku. Roste na účet obou ostatních sledovaných skupin – ateistů i nevyhraněných. Vysoko nad průměrem jsou obě nejstarší věkové skupiny. Zajímavým zjevem je plató, které na počátku žebříčku vytvářejí obě nejmladší generace dospělých. Jejich religiozita je naprosto vyrovnaná. Generace 30–40 má tedy nejprůběžnější ukazatele nejen z hlediska rozšíření ateismu, ale i z hlediska rozšíření religiozity. Ale i nejmladší generace má statisticky stejně nízké procento věřících. Znamená to, že se nám ji sice nepodařilo v žádoucí míře získat pro vyhraněné ateistický světový názor,

ale že se jí také nepodařilo získat pro náboženství.

Poměrně nejvyšší procento nevyhraněných vykazuje nejmladší generace dospělých. Je to varující fakt, který ukazuje na nedostatek účinnosti a přesvědčivosti naší ideově výchovné práce, neboť jde již o občany, kteří vyrůstali v naší společnosti. Jejich světonázorová nevyhraněnost je tím závažnější, že jde o generaci, která je v plném populačním věku a na níž do značné míry leží i odpovědnost za výchovnou orientaci dětí. V tomto ohledu se situace ještě zhoršuje tím, že babičky a dědečkové, kteří v péči o děti pomáhají a často tuto péči přebírají, patří k nejreligioznějším generacím.

Tři střední generace kolísají počtem procent nevyhraněných těsně kolem průměru. Nejstarší generace je 8⁰/₀ pod průměrem, ale tento pokles je ve prospěch příklonu k náboženství.

2. Rozšíření religiozity podle pohlaví

	Muži	Ženy
A	36 %	24 %
B	25 %	37 %
C	39 %	40 %

Nejzajímavějším faktem je vyrovnanost procenta mužů a žen ve skupině občanů, kteří nemají k náboženství vyhraněný vztah. Je to početně nejsilnější skupina a přichází v první řadě v úvahu jako objekt, na který je třeba zaměřit pozornost v ideologické práci. Skutečnost, že jsou v ní zastoupeni muži ve větším procentu, než byl náš původní předpoklad, má bezprostředně praktický význam.

V obou krajních skupinách ateistů a věřících jsou procenta mužů a žen v obráceném poměru. Religiozita žen je výrazně vyšší. — Rozdíl mezi oběma sloupci je 12⁰/₀. Tak značný rozdíl je i podle závěrů církevních sociologů náboženství známkou ztráty prestiže náboženství v dané společnosti.

V jistém smyslu tento obraz koriguje vnitřní rozvrstvení věřících podle typu religiozity.

I když procento věřících mužů je nižší než žen, skladba věřících podle typu religiozity je u mužů z hlediska náboženství

Typ religiozity:		
Typ	muži	ženy
Alfa	25 %	32 %
Beta	52 %	45 %
Gamma	23 %	23 %

lepší. Mezi věřícími muži a ženami je stejně velký podíl těch, kdo v náboženství vidí základní orientaci života. Výrazně vyšší je však mezi věřícími muži procento křesťanů, spjatých s církevním společenstvím.

Konstatujeme-li různý stupeň vlivu náboženství mezi ženami a muži, je třeba upozornit na některé jiné relace, které se nám promítají do tabulky vztahu pohlaví k náboženství. Mezi ženami je větší procento osob v nejstarších věkových skupinách. Religiozitu žen zvedá také ta část našich občanek, která zůstává uzavřena v domácnosti a jejichž vazba na společnost je zprostředkována přes manžela. Ženy tvoří hlavní kádř pracovní v zemědělství. Konečně průměrné vzdělání žen je nižší než u mužů a z tabulky vztahu religiozity a vzdělání je zřejmé, že i zde se doplňují dva faktory působící stejným směrem.

Nemůžeme se v rámci tohoto článku pokusit o výklad uvedeného faktu. Že však příčiny vyšší religiozity žen tkví v první řadě ve společenských podmínkách jejich života a ne v biologicko-psychologických faktorech, naznačuje přesvědčivě podíl věřících žen v různých skupinách podle jejich začlenění do společenského výrobního procesu.

	Ženy v domácnosti	Důchodkyně	Ženy zaměstnané mimo zemědělství	Ženy pracující v zemědělství
A + C	55 %	41 %	71 %	24 %
B	45 %	59 %	29 %	76 %

3. Rozšíření religiozity ve skupinách podle rodinného stavu

Obdobné je rozšíření religiozity mezi svobodnými a rozvedenými. V těchto skupinách výrazně dominují lidé s nevyhraněným vztahem k náboženství. U svobodných je procento ateistů i věřících stejné

	Svobod- ný	Ženatý	Ovdově- lý	Rozve- dený
A	25 %	32 %	18 %	23 %
B	25 %	31 %	41 %	27 %
C	50 %	37 %	42 %	50 %

vyšší a je pod společenským průměrem o 50%. U rozvedených existuje v obou krajních skupinách rozdíl, a to ve prospěch procenta religiózních. Ukazuje to zřejmou neopodstatněnost iluze, jakoby náboženství upevňovalo rodinu a zabráňovalo růstu rozvodovosti (samozřejmě nemůžeme dělat ani opačný závěr ve prospěch ateismu). Naopak však rozbití rodiny a deziluze v osobním citovém životě je – zdá se – momentem, který pro mnohé z nich činí náboženství přitažlivější.

U ženatých a vdaných osob pozorujeme určitější názorové vyhranění a stabilizaci v obou směrech. Procento věřících i procento ateistů se dostává nad průměr s nepatrným rozdílem ve prospěch ateistů. Zato mezi ženatými a vdanými osobami je procento nábožensky nevyhraněných lidí relativně nejnižší.

K výrazné změně ve vztahu k náboženství dochází u ovdovělých. Ztráta životního druhu má zřejmě za následek silný příklon k náboženské víře. Procento ateistů zůstává hluboko pod společenským průměrem a věřící dosahují mezi ovdovělými 420%, tj. 120% nad průměr. Nabízí se zde i souvislost s jinými tabulkami: vyšší průměrný věk vdovců a vdov, převaha žen v této kategorii.

4. Rozšíření religiozity ve skupinách podle počtu dětí

	Žádné	Jedno	Dvě	Tři	Čtyři	Pět	Více
A	27 %	34 %	34 %	31 %	27 %	17 %	9 %
B	28 %	25 %	30 %	28 %	47 %	54 %	61 %
C	45 %	41 %	36 %	41 %	26 %	29 %	30 %

Skupina bezdětných občanů se vztahem k náboženství podobá skupině svobodných, což je pochopitelné, protože se do značné míry kryjí. Výraznou převahu mají lidé s nevyhraněným vztahem k náboženství a téměř stejné je procento ateistů a věřících.

Z nepatrné převahy věřících nelze dělat žádné opodstatněné závěry.

V našich podmínkách mají optimální situaci rodiny s jedním až dvěma dětmi; ještě i rodiny se třemi dětmi se „vejdou“ do podmínek, které společnost běžně poskytuje. Rodiny s větším počtem dětí jsou již méně časté, ve městech přímo výjimkou. Běžný standard jim není uzpůsoben, a to znamená větší nároky na rodiče, jejich čas, možnost kulturního vyžití apod. Tyto skutečnosti se zřejmě odrážejí i na rozšíření religiozity. V osvětlování závislosti v tomto vzájemném vztahu je však třeba mít v patrnosti i zpětný vliv náboženské ideologie (zvláště katolicismu), jejich norem, týkajících se rodinného a sexuálního života na počet dětí.

Ještě mezi občany se třemi dětmi je procento ateistů vyrovnané s průměrem. Ateisté mezi občany se 4 dětmi jsou zastoupeni ve stejné míře jako mezi bezdětnými. Rozdíl je však v tom, že tito rodiče, pokud nejsou ateisty, neinklinují k nevyhraněnému typu, ale k věřícím. Jak tabulka ukazuje, počínaje třetím dítětem se zvyšujícím počtem dětí klesá procento ateistů mezi rodiči. Procento věřících prudce vzrůstá s počtem dětí.

5. Rozšíření religiozity podle stupně urbanizace

Prakticky rovnoměrně jsou v různě velkých obcích rozloženi občané, jejichž poměr k náboženství je nevyhraněn. Procento kolísá všude kolem společenského průměru. Z poměru obou krajních skupin ateistů i věřících lze vyvodit závěr, že s rostoucí velikostí skupinou obce roste podíl ateistů a klesá podíl věřících. Předěl kvalitativního významu je mezi obcemi do

10 000 nebo nad 10 000 obyvatel. V prvních je procento věřících nad celospolečenským průměrem, ve velkých obcích je pod celospolečenským průměrem. Tato situace určuje celkové ovzduší a mentalitu obyvatel, přičemž nevyhraněná skupina tvoří pasiv-

	Obec do 2.000 obyvatel	Obec 2-10.000 obyvatel	Obec 10-50.000 obyvatel	Obec 50 a více tisíc obyvatel
A	20 %	26 %	40 %	46 %
B	41 %	34 %	22 %	13 %
C	39 %	39 %	38 %	42 %

ně přízpusobivé pozadí. Nejvypjatější je situace ve venkovských obcích do 2000 obyvatel, kde 41% věřících a 39% nevyhraněných tvoří společně většinu, mající ještě silnou dávku závaznosti ve veřejném mínění. Uvědomme si, že v obcích do 2000 obyvatel žije 33% všech občanů kraje, v obcích od 2 do 10 000 obyvatel žije 25% obyvatel. To znamená, že celkem 58% občanů žije v kolektivech, kde prestiž náboženství je narušena jen velmi slabě a kde ateisté tvoří menšinu.

Značně rozdílná je situace ve větších městech, kde pokles zájmu o náboženství většiny obyvatel prakticky izoloval věřící. Náboženství nemá ani v očích veřejnosti prestiž, která by mohla být jistou protiváhou oficiálnímu negativnímu hodnocení. Z toho vyplývá i dosti výrazný pocit inferiority, kterému věřící v tomto prostředí podléhají. Rozdíl v základní pozici náboženství i v celkovém ladění prostředí malých obcí a měst je důležitým orientačním východiskem úsilí za laicizaci společnosti. K této otázce je neméně důležitá charakteristika typu religiozity uvnitř skupiny věřících.

	Obec do 2.000 obyvatel	2-10.000 obyvatel	10.000 až 50.000 obyvatel	Více než 50 tisíc obyvatel
Alfa	27 %	22 %	37 %	67 %
Beta	48 %	53 %	42 %	26 %
Gamma	25 %	25 %	21 %	7 %

Obraz podlomené pozice náboženství ve městech se ještě prohlubuje. Z hlediska náboženství je struktura věřících krajně nevýhodná. Optimální situaci v tomto směru však nemají nejmenší vesnice, ale obce od 2 do 10 000 obyvatel. Právě zde je církevní společenství nejsilnější a zdá se také nejschopnější odolávat tlaku skutečnosti, která je neustále rozleptává.

6. Rozšíření religiozity ve vztahu k pohybu obyvatel

	Přistěhovalí v posled. 5 letech	Přistěhovalí 1949-1957	Přistěhovalí 1945-1948	Starousedlíci
A	41 %	45 %	42 %	21 %
B	17 %	17 %	20 %	39 %
C	41 %	39 %	38 %	39 %

Tabulka doplňuje předchozí podtržením vlivu tradičního sousedského kolektivu na udržování religiozity.

Jako v předchozí tabulce i zde je střední skupina nevyhraněných nevýrazně rozčleněna a rozložena téměř rovnoměrně kolem průměru s výkyvy plus minus 2%.

Obě krajní skupiny – věřící i ateisté – svým podílem dokazují vliv stabilní usedlosti a obklopení tradičním sousedským kolektivem na udržování religiozity. Mezi starousedlíky je jenom 21% ateistů, zato 39% plně věřících lidí.

Přestěhovalci ze všech poválečných období jsou na náboženství fixováni mnohem méně. Je nutno mít na zřeteli, že zde stejným směrem působí řada faktorů: prakticky jednosměrné přestěhovalectví z menších obcí do větších, v pohybu je převážně nezemědělské obyvatelstvo (výjimku tvoří přesídlenci z prvních poválečných let, u nichž je také ukazatel religiozity nepatrně posunut ve prospěch věřících). Přesídlují se hlavně lidé v produktivním věku, po přesídlení je přerván kontakt s kolektivem bývalých spoluvěřících.

Poslední skutečnost se také výrazně odráží na typech religiozity, jejichž skladba je odlišná u starousedlíků a „přesídlenců“. Zatímco 77% věřících, žijících stabilně v určitém místě, je svázáno se skupinou souvěrců jak obsahem víry, tak i jejího projevu a jen 23% stojí mimo církevní organizaci, u přistěhovalých je skutečnými členy církevního společenství jen 52% věřících, zatímco 48% stojí mimo ně.

	Přistěhovalí	starousedlíci
Alfa	48 %	23 %
Beta	41 %	49 %
Gamma	11 %	28 %

7. Rozšíření religiozity uvnitř jednotlivých sociálních skupin

	Dělník	Zaměstnanec	Intelligence	Žena v domácnosti	Důchodce	Zemědělec
A	24 %	40 %	51 %	21 %	29 %	7 %
B	30 %	21 %	15 %	45 %	38 %	73 %
C	46 %	39 %	34 %	34 %	33 %	20 %

V obou vyhraněných skupinách ateistů i věřících má nejprůběžnější ukazatele inteligence a zaměstnanci, kteří jsou z obou hledisek na druhém místě. Jsou to také jediné dvě sociální skupiny, u nichž procento ateistů přesahuje společenský průměr. Dělníci jsou na žebříčku věřících na třetím místě a představují společenský průměr. Avšak v procentu vyhraněných ateistů je předstihují dokonce i důchodci. Tuto situaci nejsme oprávněni generalizovat. Jestliže ve většině ukazatelů jsou rozdíly mezi Severomoravským krajem a jinými českými kraji z našeho hlediska prakticky nevýznamné (větší rozdíly lze očekávat u Prahy a Severočeského kraje), tedy speciálně u tohoto údaje můžeme předpokládat, že je do značné míry ovlivněn specifickou strukturou dělnictva na Ostravsku. Rozmach průmyslové výroby sem stáhl velký počet lidí, kteří pracují v Ostravě dočasně nebo i trvale, ale rekrutují se ze silně religiozního venkovského prostředí. Příliv nových pracovníků jde jak ze Slovenska, tak i z vlastního zemědělského „zázemí“ kraje. Dělníci zůstávají bydlet v prostředí, z něhož pocházejí, nebo dojíždějí domů aspoň na neděli. Kontakt s původním prostředím není zcela přerušován. Dochází u nich sice k postupnému přizpůsobování, splývání s novým prostředím, osvojování si návyků i myšlení typického pro průmyslové dělníky – ale tato proměna je proces, který musí mít svůj čas. Tento jev a jeho význam pro problematiku, kterou zkoumáme, by bylo třeba podrobněji prostudovat. Nejnížší procento ateistů je mezi ženami z domácností a rolníků. V této poslední skupině je ještě navíc výrazný rozdíl mezi členy JZD a soukromými zemědělci. U soukromých rolníků jde ve vztahu k náboženství spíše o rozdíly v typu a intenzitě víry – důsledný ateismus je v tomto prostředí

prakticky neznámý (mezi členy JZD máme 8% ateistů, mezi soukromými rolníky 0%, mezi členy JZD máme 68% věřících, mezi soukromými rolníky 94%).

Překvapivým faktem je poměrně vysoké procento ateistů mezi důchodci. Jde v první řadě na úkor nevyhraněné skupiny, kde jsou důchodci pod společenským průměrem. Věřící jsou mezi penzisty podle očekávání zastoupeni dosti silně.

V rozšíření religiozity mezi jednotlivými sociálními skupinami ukazuje náš výzkum jisté rozdíly ve srovnání s obdobnými materiály ze západoevropských zemí, a to ve prospěch inteligence a zaměstnanců.

Výkyv procenta ateistů pod průměr není u dělníků doplněn opačným výkyvem ve směru plné religiozity, ale poměrně vysokým procentem občanů nevyhraněných ve vztahu k náboženství. Dělníci jsou jedinou společenskou skupinou, v níž tento typ převažuje nad společenský průměr.

8. Rozšíření religiozity ve vztahu ke stupni vzdělání

	Základní	Střední školské	Střední odborné	Vysokoškolské
A	24 %	35 %	43 %	62 %
B	35 %	31 %	21 %	6 %
C	42 %	34 %	36 %	32 %

S růstem vzdělání roste podíl ateistů, klesá podíl věřících i nevyhraněných občanů. Tento závěr, přestože není překvapivým, není také ničím samozřejmým. Je opět rozdílný od materiálů z výzkumu religiozity v kapitalistických zemích.

Velmi nízké je procento věřících mezi vysokoškolsky vzdělanými lidmi, poměrně uspokojivý je stav religiozity občanů s odborným středním vzděláním. Občané se všeobecným středním vzděláním se dělí ve vztahu k náboženství do všech skupin téměř rovnoměrně. Protože celospolečenský průměr takovému poměru neodpovídá, je u nich podíl nábožensky nevyhraněných pod průměrem a procento ateistů i věřících nad průměrem. Poměrně stále ještě vysoké procento věřících v celospolečenském průměru je prakticky určováno světonázorovou orientací převládající masy občanů se základním vzděláním.

9. Rozšíření religiozity mezi příslušníky různých národů

	Čech	Polák	Slovák
A	31 %	9 %	13 %
B	29 %	75 %	30 %
C	39 %	16 %	57 %

Pro srovnání přicházejí v úvahu jenom tři největší národnostní skupiny, žijící na území kraje: Češi, Slováci a Poláci. Příslušníci jiných národností se promítli do vzorku v počtu příliš nízkém na to, aby – rozdělení ještě podle dalších kritérií – mohli spolehlivě reprezentovat určité názory nebo postoje.

Češi, kteří tvoří převládající část obyvatelstva, určují svým poměrem k náboženství a typem religiozity prakticky celospolečenský průměr. V nepatrné odchylce od průměru se spíše projevuje rozdíl v religiozitě mezi nimi a příslušníky ostatních národů.

Nejreligióznější národností na Ostravsku jsou Poláci, mezi nimiž je pouze 9% ateistů, ale zato plně $\frac{3}{4}$ věřících. Zde je nutno vidět i vazbu náboženské a národnostní otázky, které ve vědomí Poláků mají úzkou souvislost, danou historickým vývojem. Hluboko pod celospolečenským průměrem je mezi polským obyvatelstvem také zastoupen typ nábožensky nevyhraněných lidí – představují pouze 16%.

Pozoruhodná je struktura religiozity mezi Slováky, usedlými nebo pracujícími na území Severomoravského kraje. Vyhraňování ateistů jsou mezi nimi v menšině jak absolutně, tak ve srovnání s průměrným procentem. Je jich jen 13%. Proti očekávání však ani plně věřící občané mezi Slováky nepřesahují průměrné procento. Reprezentují přesný celospolečenský průměr: 30%. Výrazně vede skupina nábožensky nevyhraněných. Víra Slováků na Ostravsku je tedy značně vágní, jejich vztah k náboženství je podlomen více, než jsme předpokládali. Na druhé straně však není nahrazen jiným, důsledně materialistickým pohledem na svět. Změny v jejich vědomí jsou zřejmě výsledkem působení nové společenské situace, do níž byli zasazeni, oslabením svazků s církevním a vesnickým kolektivem, k němuž dříve náleželi.

Načrtnutý obraz ještě prohlubuje tabulku typu religiozity.

	Čech	Polák	Slovák
Alfa	28 %	21 %	50 %
Beta	49 %	52 %	29 %
Gama	23 %	28 %	21 %

Z hlediska struktury religiozity mají Slováci nejméně výhodné ukazatele. Jejich vazba na křesťanská dogmata a církevní organizaci je nejen slabší než u Poláků, ale je dokonce mnohem horší než u českého obyvatelstva.

Ze všech těchto údajů vyplývají jednoznačně dva hlavní závěry.

1. Dochází k výraznému přesunu náboženství na okraj společenského dění. Náboženství má pozice převážně v těch společenských skupinách a v těch oblastech skutečnosti, které buď dožívají, nebo které se dosud radikálně neproměnily tak, aby odpovídaly potřebám dneška. Ty složky obyvatelstva, které představují aktivní jádro společnosti, jejichž činnost je svázána s progresivními formami výroby a jejichž životní podmínky tomu odpovídají, ztrácejí o náboženství zájem. Věřící mají převahu mezi občany starších věkových skupin, ateisté mezi občany v produktivním věku; věřící mají převahu mezi ženami, ateisté mezi muži; věřící převládají v malých obcích, ateisté ve velkých městech; věřící jsou zastoupeni mezi zemědělským obyvatelstvem, ateisté v odvětvích svázaných s rozvojem průmyslové společnosti. Mezi věřícími je katastrofální nedostatek inteligence a lidí s vyšším vzděláním, což je velmi nebezpečný jev pro každé ideové hnutí.

Toto konstatování nemá být nedoceněním významu určitých společenských skupin nebo činností. Je však zřejmé, že právě ty složky společnosti, v nichž má náboženství své pozice, sice v socialistickém dnešku žijí, ale jejich forma existence tomu plně neodpovídá. Stojí ještě před „svou revolucí“. Společnost projektuje jejich podstatné přeměny, protože bez toho se nehne kupředu – ale současně základní přeměna způsobu práce i života je prvořadým vstřícným požadavkem všech těchto

skupin. Proto ji musí být a bude dosaženo. Vyrovnání a připodobnění je však pohyb ve směru k těm podmínkám života, v nichž náboženství svoji základnu ztrácí.

Současně však musíme konstatovat, že náboženství si dosud udržuje v masách relativně širokou základnu a zůstává ideologií, jejíž vliv nemůžeme přehlížet.

2. Uvnitř náboženství dochází k ideové a organizační uvolněnosti. Značný podíl věřících se stal lhostejným k základním obsahům křesťanství a ztratil spojení s církevním společenstvím. Mimocírkevní formy víry jsou u nás jednak následkem předcházejícího historického vývoje (zde bychom došli až k problému přervání církevně náboženské kontinuity, která u nás postihla obě větve křesťanství a měla za následek oslabení svazku lidí s organizovanými formami náboženství) jednak produktem rozpadu křesťanství v moderní společnosti, individualizace víry, subjektivizace náboženských představ. I když nonkonformní náboženství může být u jednotlivců velmi silné a hluboce zakořeněné, přesto jako pravidlo platí, že v konkrétních podmínkách současné společnosti je individuální víra mnohem méně stabilní a schopná odolávat tlaku reality, která ji obklopuje a rozleptává.

II. Pohyb religiozity

První výzkum religiozity tohoto typu byl v poválečném Československu proveden v letech 1946 a 1947 Ústavem pro výzkum

Věříte v boha?

	Věří	Připouští jeho existenci	Nevěří	Nepřemýšlí o tom
1946	64 %	16 %	12 %	8 %
1963	34 %	10 %	37 %	16 %

Věříte, že Kristus byl vtěleným bohem?

	Věří	Připouští to	Nevěří	Nepřemýšlí o tom
1946	33 %	18 %	37 %	11 %
1963	24 %	10 %	40 %	23 %

Chodíte do kostela?

	Pravidelně	Občas	Jen o velkých svátcích	Nikdy
1946	20 %	43 %	14 %	24 %
1963	13 %	21 %	15 %	50 %

Modlíte se v soukromí?

	Pravidelně	Občas	Při zvláštních příležitostech	Nikdy
1946	28 %	28 %	14 %	29 %
1963	15 %	16 %	11 %	54 %

Cítíte nechuť k příslušníkům některého vyznání?

	Ke katolíkům	K evangel.	K židům	K sektářům	K ateistům	K několika	K nikomu
1946	7,4 %	1,3 %	15,9 %	—	8,2 %	—	67,2 %
1963	3,8 %	0,07 %	1,6 %	3,3 %	1,7 %	3,2 %	86,1 %

veřejného mínění v Praze. Obsáhl obyvatelstvo českých zemí. Z tohoto výzkumu jsme převzali do naší ankety 10 otázek, abychom mohli zjistit, došlo-li v názorech a postoji obyvatel za uplynulé období ke změně a v jakém směru. I když základní soubor obou výzkumů není totožný (současný výzkum vyšetřil jen $\frac{1}{5}$ souboru z předchozího šetření) při menší opravě hrubé srovnání je možné. Uveďme jako příklad odpovědi na 5 základních otázek.

Jaké závěry vyplývají ze srovnání výsledků obou výzkumů?

1. *Pokles religiozity.* Podle všech zkoumaných znaků, zahrnujících jak náboženské vědomí, tak i náboženské postoje, došlo k prudkému sestupu religiozity. Pohybujeme se od téměř jedné poloviny u víry v boha do jedné čtvrtiny u víry v Krista. Ještě větší pokles vykazuje počet zastánců náboženské výchovy dětí. Zatímco v době prvního výzkumu pokládala náboženskou

výchovu dětí za prospěšnou i značná část občanů, kteří sami byli k náboženství lhostejní a dokonce nevěřili v boha, v současné výzkumu se procento lidí, vyslovujících se pro náboženskou výchovu dětí, prakticky kryje s procentem plně věřících občanů.

2. *Vzestup uvědomělého ateismu.* Chápeme-li jako uvědomělého ateistu občana, který na všechny otázky týkající se religiozity dal negativní odpověď, zjišťujeme, že k tomuto vyhraněnému typu náleží 30% dospělých obyvatel. Před 16 léty bylo takových občanů méně než 12%. Přesné procento ateistů z doby prvního výzkumu neznáme, výsledky byly zpracovány jen podle jednotlivých ukazatelů. Zde je třeba upozornit, že do pojmu ateista, tak jak je v našem výzkumu vymezen, nejsme oprávněni vkládat žádný další obsah. Nemáme například právo předpokládat, že všichni ateisté jsou současně marxisty.

3. *Relativní stabilita konformně církevních forem víry ve srovnání s vírou nonkonformní.* Zajímavým výsledkem současného výzkumu je fakt, že konformní víra se udržuje úporněji než víra nonkonformní. Jak již uvedeno, pokles víry v boha (základní ukazatel nonkonformní víry) je mnohem větší, než pokles víry v Krista (základní ukazatel konformně křesťanské víry). Zdá se, že pevně organizované jádro celého komplexu věřících vykazuje větší odolnost.

4. *Výrazný růst tolerance jak jednotlivých denominací mezi sebou, tak i ve vzájemném posuzování ateistů a věřících.* (Tento závěr je naprosto jednoznačný, i když třebaže varianty odpovědí v obou výzkumech byly různé, což ztěžuje přesné vyčíslení „antipatií“ k jednotlivým vyznáním.) Zdá se, že se v tomto jevu odrážejí dvě věci: a) církve zbaveny mocenských pozic se přestaly jevit nebezpečím a jejich příslušníci představiteli určité politické a společenské tendence. Tím, že bylo náboženství vytlačeno na okraj společnosti a že nemá možnost výrazně zasahovat do současného dění, přestali se lidé vzájemně apriorně hodnotit jako příslušníci určité náboženské skupiny a ve vzájemných vztazích se stali určujícími jiné vazby. b) Reakce mas na některé přehmaty a unáhlenosti v úsilí o laicizaci společnosti.

Posun ve vlivu a významu náboženství můžeme sledovat i na některých materiá-

lech vzatých pouze z posledního výzkumu. 1. *Srovnání religiozity následných generací* Občanům byla položena otázka, zda – srovnávají-li svůj poměr k náboženství s poměrem svých rodičů – docházejí k závěru, že rodiče byli zbožnější, nebo oni jsou zbožnější, nebo mezi oběma generacemi není rozdílu. Odpověď je následující:

rodiče byli zbožnější – 61%

jsem zbožnější než rodiče – 1%

není mezi námi rozdíl – 38%

První číslo o zbožnějších rodičích musíme korigovat z několika hledisek. Je si třeba uvědomit, že děti nemají vždy dost jasný obraz o smýšlení svých rodičů, a to hlavně v takovém případě, jako je tento. Právě z pedagogických důvodů se rodiče mnohdy nezmiňují před dětmi o vlastních pochybnostech a tak zůstávají v jejich očích právě těmi, kdo vedli a vychovávali k náboženství, posílali do kostela, na katechismus atd. V době, kdy děti dospívají a mohly by si udělat obraz přesnější, rodiče přecházejí do nejvyšších věkových kategorií a v této době dochází k příklonu k náboženství. Dále; že rodiče byli zbožnější, odpovídají nejen ateisté nebo lidé s vlažným postojem k náboženství, ale – a to velmi často – právě věřící. V odpovědi se odráží spíš subjektivní pocit neuspokojení nad hloubkou vlastní víry než skutečné ochladnutí k náboženství. Odpověď tedy ani v tomto případě není zachycením objektivní skutečnosti, ale je v jistém smyslu výrazem sebekritiky tázaného. Odpověď na tuto otázku musíme tedy vždy hodnotit velmi opatrně jako dojem, který o relaci má generace dětí, ne však jako spolehlivé zjištění, že tato relace je skutečně taková, jak se jim jeví. I s tímto omezením však výpovědi jednoznačně prokazují pro náboženství pesimistické hodnocení intenzity víry v následných generacích. Nejzajímavějším (a v jistém smyslu nejspolehlivějším) údajem je 1% zbožnějších občanů v druhé generaci – což je pro náboženství velmi negativní výsledek.

2. *Stálost denominací v poměru k předcházející generaci*

Na základě srovnání církevní příslušnosti šetřených občanů s církevní příslušností jejich rodičů, na základě odpovědí daných ve výzkumu 1963 jsme došli k těmto výsledkům.

	Řím. katolik	Evange- lík	Česko- slovenský	Bez vyznání
I. gen.	70 %	10 %	6 %	0,33 %
II.	44 %	9 %	4 %	42 %

V generaci rodičů jsme brali v úvahu pouze ty rodiny, kdy oba rodiče příslušeli ke stejnému vyznání. Rodiny, kde rodiče příslušeli k různým vyznáním, nebo kde jeden byl bez vyznání a druhý v církvi, nebereme v konečném zpracování v úvahu pro malý počet, který nedovoluje vyvozovat spolehlivé závěry. Z tabulky je zřejmé, že církevní společenství svých rodičů opustilo 41% občanů. 63% občanů, jejichž rodiče byli katolíky, se dnes samo hlásí ke katolicismu. 84% občanů, jejichž rodiče byli evangelíky, se samo dnes hlásí k protestantismu. 66% občanů, jejichž rodiče byli příslušníky československé církve, se samo dnes hlásí k této církvi.

Na 100 evangelíků v druhé generaci připadá tedy jen 75 církvi věrných katolíků. Rozklad církevního společenství probíhá v římskokatolické církvi rychleji a důsledněji. Lidé, kteří se rozešli s náboženstvím, se zpravidla přestávají považovat za příslušníky církve. Rozklad evangelických sborů postupuje pomaleji, ale přece jen ve větší míře, než ukazují svrchu uvedená čísla. Do jisté míry probíhá diferenciace ještě uvnitř sboru a mnozí lidé, jejichž vztah k náboženství se silně narušil nebo zcela zanikl, pokládají se nadále za členy církve. Tato skutečnost se nepatrně odrazila i v rozložení věřících a ateistů formálně či reálně příslušejících k církvím. Rozbory dílčích ukazatelů (které zde nemáme možnost uvádět), ukazují, že ve skutečné religiozitě mají totiž katolíci některé ukazatele příznivější než evangelíci, neboť „narušené elementy“ katolickou církev opustily. Rozdíl v intenzitě religiozity poněkud koriguje předchozí závěr, vyplývající z poklesu členů církve v druhé generaci. Zdaleka jej však nevyrovnává a tudíž poznatek o větší odolnosti evangelických církví je platný i se zřetelem na tabulky jednotlivých ukazatelů.

3. Proces sekularizace probíhající uvnitř jednotlivých denominací

Příslušnost k církvi se nekryje s religiozitou. Jak známo, existuje jistá část ob-

čanů, kteří byli zapsáni v jednotlivých církvích, nebo se ještě dnes za členy církvi pokládají a přitom jejich příslušnost je čistě formální. Na druhé straně ne každý, kdo stojí mimo církevní společenství, je ateistou.

Stav religiozity členstva různých církví nám ukazuje následující tabulka: z občanů, kteří se dnes sami pokládají za členy církve, je mezi

	Řím. katolik	Evange- lík	Čs.	Bez vyznání
A	8 %	7 %	20 %	62 %
B	55 %	52 %	21 %	2 %
C	37 %	41 %	59 %	36 %

Ze sledovaných denominací má nejnižší procento skutečně věřících příslušníků Československá církev. 21% plně věřících je neobyčejně nízké číslo, signalizující krajní úpadek. 20% členů patří k církvi naprosto formálně, jsou vyhraněnými ateisty. Lze mít oprávněné pochybnosti, zda nepočetné jádro věřících je s to působivě usměrňovat kolisající většinu.

Rozdíl mezi katolíky a evangelíky není statisticky významný.

Pro srovnání s předcházející generací uveďme ještě další tabulku, která ukazuje religiozitu občanů ve vztahu k vyznání a církevní příslušnosti rodičů. Občané, pocházející z rodin, kde oba rodiče byli:

	Katolíky	Evange- líky	Čs.
A	28 %	18 %	40 %
B	34 %	39 %	9 %
C	38 %	43 %	51 %

Stupeň religiozity občanů, pocházejících z československých rodin ještě prohlubuje obraz rozpadu církve, zřetelný již v předchozí tabulce. 9% věřících v druhé generaci je číslo, které netřeba komentovat.

Výrazný rozdíl proti předcházející tabulce je však v situaci evangelíků a katolíků. 18% nevěřících dětí v evangelických rodinách znamená sice také značný úpadek zbožnosti, ale zdaleka ne takový, jak jej prožívají ostatní denominace. Relativní pevnost evangelíků se zde projevuje stejně přesvědčivě, jako v ukazatelích odlivu z církvi.

4. Proces oslabování náboženského a církevního života občanů

Z hlediska oslabování náboženského života a jeho ústupu jsme sledovali uvolňování vazeb věřících k jednotlivým stránkám náboženského a církevního života. Sledovali jsme kategoricky negativní odpovědi na dílčí ukazatele religiozity u skupiny plně věřících občanů. „Žebříček“ těchto odpovědí je současně ukazatelem postupu ochabování náboženské víry.

Tak z lidí plně religiózních

- 53,23% nečte nábožensky zaměřené knihy a časopisy
- 31,34% přestalo promýšlet významné životní kroky z hlediska náboženství
- 14,10% nevyznává veřejně svoji náboženskou víru
- 10,14% přestalo přijímat svátosti
- 7,86% nemá manžela stejné víry
- 4,35% přesto, že věří v boha, nevěří v posmrtný život
- 3,59% neuzavřelo církevní sňatek
- 3,20% nepovažuje náboženskou výchovu za potřebnou pro děti
- 2,29% se přestalo považovat za člena jakékoliv církve
- 0,78% nevěří, že Kristus byl vtěleným bohem a tudíž
- 0,61% nedalo pokřtít své děti.

Z uvedených čísel je patrný stejný závěr, který se nám rýsuje ze srovnání materiálů obou výzkumů. Nejstabilnější složkou náboženského vědomí našich občanů je víra v Krista, která je jádrem, na jehož zachování stojí nebo s nímž padá celková religiozita. Na tuto víru jsou vázány ostatní složky.

Z druhé strany — ze strany ústupu víry, první známkou ochabnutí je nedostatek péče o posilování a prohlubování víry: ztráta zájmu o ideologické a teoretické otázky náboženství. Sem patří nejen četba článků a statí náboženského obsahu, ale

i četba Písma svatého, modliteb, životů svatých apod.

Dalším, ještě závažnějším ústupem je stav, kdy náboženství přestává být kompasem pro praxi člověka, kdy ztrácí svůj charakter měřítka hodnot a život věřícího člověka je již i přes jeho vědomí určován a řízen ohledy na jiné principy, než jsou zásady náboženské.

Tyto dva momenty, které se projevují u velmi širokých mas věřících (více než polovina v prvním případě a téměř třetina v případě druhém) přes svoji závažnost si však věřící ještě nemusí uvědomovat jako příznak ochabnutí svého náboženského života. Moment, kdy pocituje svoji víru jako něco v jistém smyslu obtížného nebo nejméně nevýhodného v očích ostatních lidí, má však již charakter mimovolného přechodu na kritické stanovisko nereligiózních spoluobčanů. Neztotožňuje se s nimi, ale ustupuje jim, což přinejmenším znamená, že dává přednost klidné pozici konformity před svým posláním vyznavače, svědka.

Další statisticky velmi významná položka ukazuje na zanedbávání nábožensky nejnáročnější povinnosti křesťana — účasti věřícího na svátostech (zde nás přirozeně zajímá sociologický aspekt svátosti, jakožto integračního faktoru, nikoli aspekt teologický). I zde je však zajímavé srovnat procento lidí, kteří neplní tento základní náboženský akt (jenž je podle učení všech církví podmínkou příslušnosti křesťana k obci věřících) s procenty lidí, kteří se přes jeho opomíjení za člena křesťanské církve pokládají.

Stejně si musíme uvědomit pohled z druhé strany — že totiž 90% věřících (a v tom jsou i věřící nonkonformního typu!) ke svátostem přistupuje, což znamená ještě velmi pevnou vnitřní vazbu s křesťanstvím.

(Sdělení na mezinárodní sociologické konferenci ve Varšavě v listopadu 1964.)

Předběžné úvahy

Dichotomie *Gemeinschaft* × *Gesellschaft* (pospolitost × společnost) je sdostatek známa od pověstné práce Tönniesovy. Její kritici (například König) v ní vidí pouhou historiosofickou formuli, sociální metafyziku, značně zjednodušené schéma, s nímž se v sociologii nedá pracovat. Tato kritika je nesporně oprávněná, nelze ji však absolutizovat. Problém *pospolitost* × *společnost* má racionální jádro, o čemž konec konců svědčí zájem o tuto problematiku v posledních desetiletích zejména (ale nikoli pouze) v německé sociologii. Právem mohl Boskoff vyslovit názor, že Tönniesova kniha znamenala mezník v německé sociologii a zároveň uvedla novou éru ve světě sociologie. Tönniesův problém lze totiž vyvléknout ze svérací kazajky historiosofického schématu a interpretovat jej jinými způsoby, uplatnit jej při modelování lidských vztahů. To se také děje. V různých podobách se s tímto problémem setkáváme v politické sociologii i v sociologii práce. Sociologie práce zahrnuje tuto problematiku do sféry neformální struktury podniku. Z toho však nijak nevyplývá, že zmíněná problematika je problematikou pouze mikrosociologickou. V problému *pospolitost* × *společnost* jde o určitý charakter mezilidských vztahů bez ohledu na to, jsou-li tyto vztahy organizovány v mikrosystémech či makrosystémech.

Tönniesovi se typ *pospolitost* × *společnost* realizoval ve dvou rovinách: v rovině vztahu *člověk: člověk* a v rovině vztahu *člověk: skupina*. Zejména v této druhé rovině se výrazně projevuje odlišnost pospolitostního charakteru vztahu lidí ve skupině. Na rozdíl od společenského charakteru, který je charakterem zformalizovaným, smluvním, právním, lze pospolitostní charakter modelovat jako organické a organicky pocíťované solidární soužití lidí

ve skupině, soužití, které ke své realizaci nepotřebuje formalizovaného výrazu, soužití, které nepřináší katastrofické konflikty, které uspokojuje lidské potřeby socializace, emocionality, tradice a stability. Takové soužití lidí však klade na jednotlivce nemalé nároky: vyžaduje se věrnost, odpovědnost, obětavost, podřízení zájmům skupiny.

Ideologickým podnětem k modelování dichotomie byla Tönniesovi zřejmě realita oné doby, v níž se projevil negativní důsledek společenského charakteru vztahu lidí ve skupině. Nezapomínejme, že typ společnosti byl u Tönniese typem kapitalistické společnosti, „*society*“ (která byla kritizována nejen zleva, marxisty, ale i zprava – romantickou reakcí, idealizující předkapitalistické formy soužití). Tönnies viděl rozpad přirozených lidských vztahů, deformace i katastrofické konflikty (nezaměstnanost, bída, sociální boje, krize); sám byl levě orientován a vážil si Marxe.

Typ „společnost“ však nelze beze zbytku ztotožnit se společností kapitalistickou. *Společenský* charakter vztahů mezi lidmi není omezen na společnost kapitalistickou a nemá jen charakter antropologicky negativní. *Společenský* charakter vztahů je i dnes jedním z nutných typů těchto vztahů a je nutným důsledkem emancipace člověka zejména ve sféře politické demokratizace. Nelze jej také identifikovat s kategorií alienace.

Na druhé straně nám analýza charakterů mezilidských vztahů umožňuje nesebrat na dichotomii *pospolitost* × *společnost*, ale stanovit jako další typ *falešnou pospolitost* (quasipospolitost, pseudocommunity). Falešnou pospolitost nacházíme tam, kde ve skupině neexistují předpoklady pro pospolitostní charakter soužití, přesto však je toto soužití normováno pospolitostními principy, které mají charakter instrumentálně ideologický a jsou vytýčovány mocenským jádrem skupiny, její elitou. Obvykle se tedy falešná pospolitost

projevuje jako takový charakter vztahů, kdy ve skupině existuje objektivní diskrépance zájmů, mocenské jádro skupiny však nedovolí určité části skupiny realizaci jejích zájmů. Předstírá se pospolitost tam, kde neexistuje. Vyžaduje se obětavost, věrnost a podřízení zájmům, které jsou označovány za zájmy celé skupiny, ačkoli to jsou buď zájmy pouze dílčí, nebo je část skupiny za své nepovažuje. Jako příklad, velmi markantní, lze uvést situaci v německých podnicích po zavedení nacistických principů; dělník zde ztrácel možnost hájit adekvátním způsobem své zájmy, dostal se do stavu plné podřízenosti. Pro přemíru tlaku se ve skupině necítil „svůj“, realizoval se v ní ne jako „ich“, ale jako „persona“.

Disfunkční pospolitost v socialistickém podniku

Pospolitostní charakter vztahů nemá hodnotu absolutní: hodnotíme jej z hlediska funkčnosti. V socialistickém podniku mohou existovat pospolitosti či pospolitostní vztahy, které jsou z jistého hlediska disfunkční. Sociologie podniku uvádí jako jeden z jevů neformální struktury podniku existenci tzv. klik. Problematika disfunkční pospolitosti je však širší. Z hlediska plnění pracovního úkolu mohou být disfunkční různé typy pospolitostních vztahů. Disfunkční pospolitost patří k činitelům, které v socialistických podnicích často velmi značně narušují správný průběh a plnění pracovního úkolu. O tom svědčí nejen informace a úvahy, které řadu let přináší Rudé právo, Hospodářské noviny a Práce (i jiné časopisy), ale i analýza různých případů, které si vyžádaly trestního postihu.

Správný průběh a plnění pracovního úkolu předpokládá minimálně:

1. že je úkol jasně stanoven a že jsou vytvořeny materiální i personální předpoklady pro jeho plnění;

2. že je každému pracovníkovi vytyčena přesná role v plnění pracovního úkolu;

3. že jsou zajištěny předpoklady pro to, aby plnitelé pracovního úkolu respektovali intence řídícího pracovníka a nedeformovali pohyb plnění pracovního úkolu.

V tomto třetím bodě se může obzvlášť výrazně projevit vliv neformálních činitelů, a tedy i disfunkční pospolitosti.

Uvedme si některé typy takových případů tak, jak nám je k analýze nabízí každodenní empirie našich podniků.

1. Řídící pracovník se důvěrně zná s plniteli pracovního úkolu. Týká si s nimi, zajde si s nimi občas na kávu či na sklenku. Ve formálním styku má pak tendenci ukládat úkoly neformálním způsobem. Plnitel pracovního úkolu získává dojem, že nesplnění pracovního úkolu nebude mít za následek sankce, které jinak formální systém podniku předpokládá. Situace se stává kritickou, jsou-li v oblasti plnění pracovního úkolu lidé, vůči nimž řídící pracovník podobné pospolitostní vztahy nepraktikuje. Tito lidé získávají dojem, že řídící pracovník je nespravedlivý a že si vytváří svou kliku.

2. Řídící pracovník chce být považován za vedoucího „nového typu“. Představuje si to po svém. Vysokou náročnost nahrazuje dobrostí vůči všem, zdůrazňuje při každé příležitosti, že „jsme přece všichni z jednoho těsta“, omlouvá špatnou práci a snaží se ji zатуšovat, umožňuje dobré výděvky i při nekvalitní práci, chce být za každou cenu populární. Tyto postoje bývají někdy důsledkem toho, že řídící pracovník vděčí za svou funkci v podniku něčemu jinému než své vlastní kvalifikaci a schopnostem; jindy ovšem vede taková skutečnost k vytvoření zcela opačného typu řídícího pracovníka.

3. Řídící pracovník se při svém rozhodování a kontrole plnění pracovního úkolu cítí vázán ohledy na to, že ten či onen plnitel pracovního úkolu zastává důležitou pozici v závodním výboru či ve stranické organizaci. Má dojem, že nositel takovéto pozice je mu vlastně roven či je dokonce v podniku ještě vlivnější osobou. Usiluje o to, aby s takovými lidmi měl velmi dobré kontakty stůj co stůj, a v oblasti plnění pracovního úkolu přimhuřuje oči.

4. Řídící pracovník se cítí tak spjat se svou vlastní (dílčí) skupinou, že se na svůj úsek (dílnu, cech, oddělení) přestává dívat z hlediska podniku jakožto celku. Vymáhá pro svou skupinu výhody na úkor jiné skupiny, hájí svou skupinu i tam, kde se dopustila špatné práce. Jeho skupina je sice „sehraná“, je to pospolitost, ale disfunkční z hlediska celopodnikových zájmů. Touto disfunkční pospolitostí se může stát i celý podnik ve vztahu ke společenské potřebě. Zaměstnanci si vydělávají, ale

podnik jako celek odevzdává práci buď nekvalitní nebo zbytečnou.

Tyto uvedené vztahy velmi často splyvají a prolínají se. Výsledkem bývá nejen nekvalitní práce, ale nejednou i činnost, která vyžaduje trestního postihu. Příliš „populární“ řídící pracovník se mnohdy dostává do konfliktu se zákonem. Velmi často tomu bývá ve stavebnictví, v prodejnách, v restauracích apod.

To, co zde bylo uvedeno, jasně ukazuje, že nelze přeceňovat či absolutizovat pospolitostní stránku života lidí v podniku. Pospolitost je neobyčejně důležitá, protože integruje pracovníka do podniku a zbavuje jej pocitu cizoty. Jde však o typy této pospolitosti. Pospolitostní stránka života lidí v podniku musí být podřízena smyslu podniku, to znamená jeho úkolům a cílům. Jestliže podnik, který je zařízením účelovým a úkolovým, své úkoly neplní, ztrácí smysl bez ohledu na to, zda lidé v něm žijí pospolitostně nebo ryze „společensky“. Život lidí v podniku má i svou stránku *společenskou*, chceme-li použít tónniesovské terminologie, a nemůže ji nemít. Tato společenská stránka se projevuje i v tom, že plnění podnikového úkolu má hierarchickou strukturu. Lidé v podniku pracují na různých stupních podřízenosti a nadřízenosti. Vede-li pospolitostní stránka jejich života, pospolitostní charakter jejich vzájemných vztahů k narušení této hierarchické struktury, přestávají být role těchto lidí funkční.

Kapitalistický podnik nebývá tímto nebezpečím ohrožován. V systému soukromého podnikání si majitel či řídící pracovník vystupující z jeho pověření (manager) dovede vynutit respektování svých intencí. Problém kapitalistického podniku spočívá obvykle v tom, že se v jeho životě projevuje spíše „společenská“ stránka, a to v takové míře, že řadový pracovník („rank and file“) v něm pocituje cizotu a revoltuje proti řádu podniku prostředky, které jsou mu dostupné. Proto se buržoazní sociologie už od dob Mayových snažila posílit pospolitostní moment života lidí v podniku a integrovat tím zaměstnance do podniku. Nešlo jí ovšem o pospolitostní moment jako takový. Jednak je empiricky zjistitelné, že i v takovém kapitalistickém podniku, kde je míra vykořisťování maximální, vznikají nutně pospolitostní vztahy, které jsou všeobecně známy jako dělnická

solidarita, že se vytvářejí malé skupiny neformálního charakteru; tvorba pospolitosti patří k antropologickým konstantám. Za druhé je pochopitelné, že buržoazní sociologii nešlo o jakoukoli pospolitost, ale o takovou pospolitost, která by zabránila aktualizaci sociálních rozporů a stupňovala prosperitu podniku. Z tohoto hlediska byla koncipována i metoda *human relations*.

Problém práce a života lidí v socialistickém podniku tkví, hypoteticky i na základě dosažitelných empirických dat, spíše v jistých projevech pospolitostního charakteru. Nemá tím být řečeno, že by ve zcela konkrétních případech zcela konkrétní projevy *společenského* charakteru nepracovaly v neprospěch jistých pracovníků, skupin či celého podniku; stejně tak si zasluží pozornosti jisté projevy falešné pospolitosti, která je konec konců – měřeno hlediskem závěrečného efektu – rovněž „disfunkční“. V tomto sdělení nás však zajímá problém disfunkční pospolitosti a jejího vlivu na plnění pracovního úkolu. Zajímá nás hlavně proto, že tento problém je velmi úzce spjat s problematikou řídící a vedoucí práce v socialistickém podniku. V socialistických podnicích se totiž dosud málo vytváří takový stav, kdy by řízení dosahovalo efektivity řízení v kapitalistických podnicích, a přitom se dovedlo vyvarovat jeho organických nedostatků a slabín. Typ socialistického ředitele se ještě v dnešním Československu plně nezformoval, nebo lépe řečeno nestal se ještě typickým. Nový ekonomický model by mohl přinést i po této stránce nápravu, protože zvyšuje odpovědnost řídící práce: zvýšení odpovědnosti však nutně předpokládá i zvýšení dispozic, které jsou nutné k výkonu řídící práce.

V této souvislosti by mohla být vznesena výtku managerialismu a výtku, že se omezuje účast pracujících na řízení. Taková výtku však vychází nikoli z analýzy konkrétní situace socialistického podniku, ale z ideologického abstraktního schématu, a kromě toho opomíjí diferencovanost života v socialistickém podniku. Práce a život v socialistickém podniku je systémem, v němž se prolínají a doplňují různé roviny, různé sféry. Nelze v každé z těchto rovin a sfér aplikovat jednoznačně tentýž princip. V některé rovině či sféře je nejfunkčnější princip nedílné pravomoci, jinde je na místě princip kolegiálního ří-

zení, jinde opět má větší význam než cokoliv jiného princip diskuse, vznášení požadavků a kontroly se strany pracujících. Při plnění pracovního úkolu jde o to, aby úkol byl kvalifikovaně stanoven, aby byla kvalifikovaně zajištěna možnost jeho splnění a aby samo plnění pracovního úkolu odpovídalo v maximálně míře ekonomickým intencím. Pokud jde o otázku řízení, lze konstatovat, že nejvlastnější složkou řízení je rozhodování. Rozhodovat se je však možno pouze na základě znalosti věci, což nutně předpokládá kvalifikaci, znalosti, schopnosti a zkušenosti. Otázku podnikové demokracie nelze chápat tak, že by se řízení projevovalo jako sumace kvalifikovaných i nekvalifikovaných názorů. Otázku podnikové demokracie nelze zkrátka ztotožňovat s otázkou rozvíjení pospolitostního charakteru vztahů lidí v podniku; jsou tu spojitosti, ale i rozdílnosti.

Závěry

Má-li být řízení v socialistických podnicích zkvalitněno, je zřejmě nutno eliminovat vhodnými způsoby i nebezpečí, které s sebou přináší disfunkční pospolitost. Disfunkční pospolitost ochromuje a dusí plnění pracovního úkolu a má těžké následky

i ve společenské každodennosti. Jaké jsou vhodné způsoby eliminace tohoto nebezpečí, nelze jednoznačně stanovit; není to jen úkol sociologický, ale i politický a především ekonomický. Za funkční opatření by však bylo možno pokládat, jestliže by se přesně vymezovaly role každého pracovníka v podniku, přesně se vymezila jeho práva a povinnosti (po této stránce existuje v našich podnicích mnohdy organizační „šum“); jestliže by byla garantována řídicímu pracovníkovi plná akční svoboda, jestliže by mu byla plně zajištěna možnost skutečné řídit podle zásady „management is management“; to ovšem vyžaduje vést podnikové složky k tomu, aby plně respektovaly právo řídicího pracovníka na řízení a ukládaly mu toto řízení jako povinnost — kanály řízení nemohou být ani zacpány, ani děravé; jako zcela funkční se ukazuje návrh školit řídicí pracovníky psychologicky a sociologicky, racionálně jim uvádět do vědomí problematiku, ve které mnohdy bezradně tápou, doplňovat a hodnotit jejich pragmatickou a náhodnou empirii vědecky zjištěnými postupy. Tímto směrem by mohla být orientována i propagandistická a agitační práce v podniku.

Tři vývojová období

Abychom dobře pochopili přítomný stav sociologických věd v Polsku, je třeba začít alespoň krátkým pohledem na jejich vývoj v minulých dvaceti letech, posoudit východisko i podmínky, za kterých se rozvíjely. Polská sociologie nemá totiž za sebou jednotnou nepřerušovanou vývojovou linii, ale při nejmenším tři výrazně odlišné etapy. Odlišují se nejenom kladenými problémy, metodami a okruhem výzkumů, ale také tím, že v nich působily různé instituce s různými organizačními základy.

První období začíná v říjnu 1944 obnovením činnosti Polského Sociologického Institutu v Lublině, kam byla přenesena činnost, která se rozvíjela v ilegaltě od r. 1942. Základem činnosti Institutu byla knihovna a archiv, které se zachovaly ve Varšavě díky J. Obrębskiemu a S. Nowakowskiemu. V čele Institutu byl jeho ředitel z období okupace J. Chałasiński. V dubnu 1945 přechází Institut do Lodže, kde současně s ním začínají působit tři sociologické katedry. V r. 1946 se začal znovu vydávat „Sociologický přehled“. V r. 1945 byla zahájena také práce katedry sociologie v Krakově (K. Dobrowolski a P. Rybicki). Největší bylo lodžské středisko. V r. 1947 S. a M. Ossowští přecházejí do Varšavy, kde bylo rovněž obnoveno studium sociologie. Ve dnech 29.–30. března 1947 se v Lodži konalo shromáždění profesorů a docentů sociologie, na němž byly prodiskutovány záležitosti studia sociologie. V letech 1945–46 vznikají také jiné sociologické instituce, jako např. Sociologická sekce při Vědecké radě pro otázky znovuzískaných krajů, Sociologické oddělení Hlavního úřadu pro územní plánování, Polský institut veřejné služby řízený prof. Radlińskou, Sociografická sekce Slezského institutu v Katovicích. V r. 1947 působily katedry sociologie v Lodži (tam tvořily Sociologický institut Lodžské university), Varšavě, Krakově, Poznani a Wrocławu. Výzkumné ústavy shromáždily v té době

značné množství materiálu, zejména autobiografické povahy (jejich seznam je podán v IX. a X. svazku „Sociologického přehledu“). Vyšlo nemálo knížek: v r. 1946 „Počátky dělnické třídy“ od N. Assorodobrajové, „Společenská genealogie polské inteligence“ J. Chałasińského; znovu vyšla řada předválečných spisů, knížky M. Ossowské. „Myśl Współczesna“, vycházející v Lodži, uveřejnila řadu sociologických prací, „Wiedza i Życie“ zavedla sociologický oddíl, redigovaný dr. Kowalskim. V Lodži se konala systematická vědecká shromáždění. Toto období, ve kterém postupně zahájila a rozvinula svou činnost nejen předválečná, ale i nová střediska, ve kterém byli vychováni první noví doktoři a obhájeni nové habilitace, trvalo více méně do roku 1949.

V té době začíná druhé období, pro které byla příznačná reorganizace kateder a výzkumných institucí, změna metodologické orientace, změna výzkumné problematiky. Katedry sociologie se mění na katedry historie společenského myšlení. Na několik let byly přerušeny empirické výzkumy. Začíná kritika metod a teorie americké i západoevropské sociologie a současně období metodologických diskusí. Přestává vycházet „Myśl Współczesna“ i „Przegląd Sociologiczny“ a místo nich se objevuje „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych“ a „Myśl filozoficzna“. Polský sociologický ústav zakončil svou činnost a jeho pracovníci přešli do Kabinetu výzkumů dějin časopisectví. Začalo intenzivní studium marxismu a vycházely četné publikace, knížky a články z marxistické sociologie. Objevily se rovněž práce z oboru výzkumných technik a dějin sociologie (skripta J. Szczepańskiego), rozpravy o sovětské etnografii (Lutyński, Szczepański). Důležitou událostí bylo založení katedry sociologie v r. 1952 na Varšavské universitě. Pod vedením J. Hochfelda se stala střediskem intenzivní práce na úseku systematické marxistické sociologie. Na Lodž-

ské univerzitě bylo vydáno sedm svazků z dějin společenského myšlení.

Toto období končí v r. 1955, kdy se v průběhu kritické diskuse o jeho nedostatecích začínají tvořit nové myšlenky i instituce. Bodem zvratu bylo založení Institutu filosofie a sociologie Polské akademie věd. V jeho rámci vznikla dvě pracoviště, a to Oddělení sociologických výzkumů, řízené J. Hochfeldem a Oddělení sociologie a teorie kultury, řízené S. Ossowským. Zároveň při presidiu PAV vznikl Ústav sociologie a historie kultury, řízený J. Chałasińským. V r. 1956 byla utvořena Sociologická sekce Polské filosofické společnosti, která se krátce nato osamostatnila jako zvláštní vědecká společnost. V r. 1956 a v dalších letech vzniká ohromné množství nových výzkumných sociologických institucí. Je obnoveno studium sociologie na řadě universit a během několika nejbližších let vzniká síť výzkumných institucí, zabývajících se empirickými studii.

Stav věcí, vytvořený v prvním i druhém období, významně ovlivňoval období následující. Lze říci, že nové období se zaměřilo na vytvoření empirické sociologie, poskytující spolehlivé znalosti o jevech a procesech, probíhajících v soudobé společnosti. Velké úsilí bylo vynaloženo na zvládnutí výzkumných technik, bylo pokračováno v metodologických diskusích, byla shromážděna velká zásoba materiálů, byla uveřejněna řada příruček i teoretických studií.

Posouzení dosaženého stavu předpokládá v přehledu rozebrat: a) vědecké instituce pedagogické i výzkumné, jejich kádrové složení i vybavení; b) časopisy i sériové edice; c) badatelské problémy i jim věnované publikace. Netřeba zdůrazňovat, že takové posouzení může být jenom velmi zběžné.

Instituce

V posledním období pozorujeme především velké úsilí o rozvoj institucí, zabývajících se sociologickými výzkumy. V soustavě těchto institucí je třeba se zmínit na prvním místě o vysokoškolských katedrách. Když plní svou základní funkci, podmiňuje rozvoj jejich práce rozvoj práce všech ostatních institucí, kde pracují jejich absolventi. Na vysokých školách existuje v přítomnosti 16 kateder sociologie, na kterých působí 10 profesorů a 12 docentů.

Co nejdříve lze očekávat řadu nových habilitací. Přípravuje se zřízení řady nových kateder. Slabou stránkou práce kateder na vysokých školách je nepoměrně malá výše dotací na provádění vědeckých výzkumů, vyrovnávaná ovšem zčásti účastí pracovníků na výzkumech, prováděných jinými institucemi.

Na druhém místě mezi institucemi je třeba jmenovat Institut filosofie a sociologie PAV, kterému náleží stále významnější úloha při koordinaci výzkumné problematiky i spojování úsilí, vynakládaných v různých institucích. Tuto funkci plní jak prací svých oddělení, tak i účastí na pracích výborů PAV. Institut má devět sociologických oddělení a pracovišť a jedno stále konzultační středisko. Zaměstnává šest docentů, kteří nepracují na vysokých školách. V PAV je také Pracoviště pro výzkum industrializovaných oblastí, které podléhá Výboru pro výzkum industrializovaných oblastí a provádí výzkumy v oboru sociologie venkova.

Mezi výbory PAV, které koordinují a řídí sociologické výzkumy, je třeba jmenovat: Výbor pro filosofii a sociologii, Výbor pro výzkum současné kultury, Výbor pro výzkum industrializovaných oblastí, Výbor pro výzkum společenských otázek lidového Polska. Kromě výborů PAV se koordinující funkcí v otázkách psychologie a sociologie zabývá také Vědecká rada Ministerstva lidové obrany a řada institutů, podléhajících ministerstvům nebo ústředním institucím.

Dále existuje řada sociologických pracovišť při institutech, podřízených různým ministerstvům nebo centrálním institucím, a také řada pracovišť v regionálních ústavech. Patří sem např. tyto instituce: Ústav pro výzkum vysokého školství při Ministerstvu vysokých škol, Středisko pro výzkum veřejného mínění, Sociologická pracoviště ve Vědeckém slezském institutu v Katovicích, Západním institutu v Poznani, Slezském institutu v Opolí, Ústředním institutu bezpečnosti práce, Institutu organizace a mechanizace stavebnictví, Institutu ekonomiky a organizace průmyslu, Institutu zemědělské ekonomiky, Institutu organizace strojírenského průmyslu, krakovském Středisku pro výzkum tisku, Hlavním institutu hornictví. Při Hlavní politické správě polské armády existuje Útvar pro psychologicko-společenský vý-

zkum, zabývající se také sociologickými výzkumy v armádě. Zvláště je třeba se zmínit o Středisku pro výzkum veřejného mínění při Polském rozhlasu, které provádí systematické výzkumy reprezentativní metodou a shromáždilo již značné množství materiálu. Výzkumy sociologického typu provádějí i instituce, které nemají zvláštní sociologická pracoviště, např. Výzkumný ústav družstevní. Jmenované instituce provádějí převážně výzkumy aplikované, i když se zabývají současně některými základními výzkumy. Je obtížné podat jejich úplný seznam, neboť se objevují stále nové a již existující jsou reorganizovány.

Na konec je třeba zdůraznit vznik nového typu sociologických pracovišť svědčících o změnách v povolání sociologa, a to vznik systemizovaných míst pro sociologii v průmyslových závodech, při vyšších hospodářských útvarech a také při obvodních výborech Polské sjednocené dělnické strany. Zabývají se aplikovanými pracemi v samotných závodech. Svědčí o expanzi sociologie a také o změně její povahy, o přechodu od čistě akademické vědy k vědě aplikované. Z toho plynou důležité závěry pro učební programy studia sociologie i pro pracoviště, zabývající se základními výzkumy.

Různé odhady a ankety, provedené např. Výborem pro výzkum soudobé kultury, potvrzují, že v přítomnosti existuje v Polsku kolem 70 institucí, tak či jinak se zabývajících sociologickými nebo sociologii blízkými výzkumy. Z nich 40 má organizovanou pracoviště sociologie. Výbor pro sociologii zavede systematickou registraci a kartotéku těchto pracovišť, kartotéku jejich kádrů i výzkumné problematiky.

Stav kádrů se také rychle mění. Je těžké sdělit počet magistrů sociologie (tj. absolventů vysokoškolského studia sociologie), kteří jsou v přítomnosti v Polsku činní a mají předválečné i poválečné diplomy. Je také třeba poukázat na to, že si doplňují kvalifikaci pracovníci, kteří získali vzdělání v oboru filosofie nebo jiných společenských věd. Přecházejí do úseku sociologie a snaží se získat doktoráty sociologie (tj. postgraduální studium). Také počet doktorátů velmi rychle roste jak na učilištích, tak na PAV. Lze odhadnout, že diplomy magistrů a doktorů sociologie má kolem 300 osob.

Vybavenost institucí má různou úroveň. Již bylo řečeno, že vysokoškolské katedry dostávají velmi malé fondy na výzkumy. Knihovny jsou velmi dobře vybudovány v Institutu filosofie a sociologie PAV a na Varšavské universitě (společná knihovna), v Lodžské universitě. V podstatě v každém středisku je postačující knihovna. Institut je vybaven statistickými stroji. V jiných střediscích je citelný nedostatek těchto strojů, i když některá využívají strojnépočetní stanice GUS (Státní úřad statistický).

Vcelku lze říci, že v rozvoji pedagogických i výzkumných institucí, kádrů i vybavenosti, zaznamenáváme od roku 1956 ohromný skok vpřed.

Časopisy

Tentýž rozvoj je zjevný na úseku vydávání časopisů. V přítomnosti vycházejí tyto sociologické časopisy: „Przegląd Socjologiczny“, vycházející již více než 30 let; „Studia Socjologiczne-Polityczne“ od r. 1958; „Studia Socjologiczne“ od r. 1961; „Polish Sociological Bulletin“ od r. 1962. Navíc věnují mnoho místa sociologii také časopisy „Kultura i Społeczeństwo“ a „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny“, vycházející v Poznani. Je třeba zdůraznit, že čtvrtletník „Studia Socjologiczne“ vydávají, redigují a do něho přispívají především sociologové, kteří vyrůstali již v Lidovém Polsku.

Sociologické rozpravy vycházejí také v jiných časopisech, jako v „Studia Filozoficzne“, „Zeszyty Teoretyczno-Polityczne“, „Więś Współczesna“, „Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego“, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne“, „Przegląd Zachodni“, „Studia Śląskie“, „Znak“, „Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysłowych“, „Miasto“, „Biuletyn Instytutu Budownictwa Mieszkaniewego“, „Ochrona Pracy“, „Problemy Budownictwa“, „Zeszyty Prasoznawcze“, „Arkady Kwartalnik Centralnego Instytutu Ochrony Pracy“ aj. Tato expanze sociologie do různých vědeckých časopisů je charakteristickým jevem stejně jako vpád sociologické problematiky do týdeníků i denního tisku. Svědčí to o široké zainteresovanosti veřejnosti v sociologických otázkách.

Vedle časopisů je třeba se zmínit o sériových publikacích, věnovaných vždy určité skupině otázek: Výzkumy dělnické třídy a

intelligence, vydané Oddělením sociologických výzkumů v Institutu filosofie a sociologie, série materiálů Střediska pro výzkum veřejného mínění, Zprávy Sociologické komise PAV v Krakově, publikace vydávané resortními a regionálními instituty aj.

Problémy a publikace

Potud o rozvoji institucionálních forem, v jejichž rámci probíhá rozvoj výzkumů, shromažďování materiálů, jejich zpracovávání i rozvíjení teorií a jejichž výsledky jsou předkládány v publikacích různého druhu. Z hlediska rozvoje vydávání sociologické literatury zaznamenáváme také nesmírný pokrok během období po r. 1956. Především je třeba zdůraznit všestranný rozvoj polské sociologie. Všechny obory výzkumů, které se vyskytují ve světové vědě, jsou zastoupeny i v polské sociologii a navíc polští sociologové využívají současné historické situace k výzkumu jevů a procesů, které se v té míře neuskutečňují v jiných zemích, jako např. procesy migrace a integrace nových společenstev na západních územích, jevy a procesy vyvolané socialistickou industrializací aj. Objevují se příručky, práce i úvahy, knihy i skripta z oboru metodologie sociologie, historie společenského myšlení, z výzkumů přetváření třídní struktury a mobility, práce a průmyslu, venkova, města, procesu urbanizace a územního plánování, z výzkumů mládeže, masové kultury, prostředků masového působení, výzkumy z oboru sociologie umění, náboženství, vědy, ideologie, výzkumy politických vztahů, armády a jevů s nimi spjatých, rodiny, výchovy a školství, lékařství a společenských aspektů zdravotnictví, nemoci a léčení, výzkumy společenského vědomí, postojů a názorů, procesů industrializace a procesů, probíhajících na znovuzískaných územích. Samozřejmě, výzkumy nejsou ve všech oborech prováděny se stejnou intenzitou. Svůj přehled zahájíme několika čísly. „Przegląd Socjologiczny“ publikuje bibliografii sociologických prací a článků od r. 1958. V letech 1958–1961 podle tohoto seznamu (redakce zdůrazňuje, že je neúplný) vyšlo 871 článků a 62 knih, věnovaných sociologii a sociologickým otázkám. Rok 1962 ještě zvýšil rozvojovou tendenci, zejména pokud jde o knižní produkci. U knih jsou uváděny také překlady. Bibliografie sociologie

venkova za léta 1945–63, zpracovaná Oddělením sociologie venkova PAV, má kolem 350 titulů. Analogická bibliografie sociologie města, zpracovávaná Oddělením sociologie města PAV, překročila již počet 200 titulů, ačkoliv ještě není zakončena.

Pohlížíme-li na věc spíše ze stránky kvantitativního růstu institucí, časopisů, publikací, zjišťujeme-li tuto invazi sociologie a sociologické problematiky do různých výzkumných oborů, sledujeme-li, jak tato problematika „podchytila“ zájem publicistů i čtenářské veřejnosti, musíme se současně zeptat, jaké tento rozvoj přinesl výsledky, měření a hodnocené vědeckými kritérii i kritérii účinnosti při praktických aplikacích.

Chci se poněkud déle zastavit nad otázkou kritérii hodnocení pracovních výsledků sociologie v tomto období jejího vývoje. Lze tu použít těchto kritérii: 1. co nového bylo v tomto období přineseno do teorie i výzkumných metod, přičemž nejde o import koncepcí, rozvíjených v jiných zemích, ale o tvořivý přínos polských sociologů; 2. jaký je ohlas polské sociologie v jiných socialistických zemích i v zemích západních, přičemž tento ohlas lze měřit podle prací polských sociologů, publikovaných v jiných jazycích, podle pozvání na kongresy, podle referátů, přednesených na mezinárodních sjezdech, podle toho, jak jsou polské práce citovány atd.; 3. jaké jsou praktické aplikace sociologie na různých úsecích společenského života a jaká je účast samých sociologů v praxi; 4. za-interesovanost veřejného mínění pro sociologii a vliv sociologie na běžné představy o společenském životě. Nejdřív je však třeba alespoň všeobecně probrat ty výsledky, jež chceme danými kritérii hodnotit.

Souhrn sociologických výzkumů, o kterých jde, rozdělíme na několik širokých problémových komplexů.

Především je nutno zdůraznit jako pozitivní fakt publikaci řady příruček. Vyšly zejména „Sociologie“ J. Szczepańskiego v r. 1961 jako příručka dějin sociologie; „Nárys sociologie“ Z. Baumana z r. 1962 je příručkou systematické sociologie; skripta S. Szostkiewicze „Procedury a techniky společenských výzkumů“; v r. 1963 „Elementární pojmy sociologie“, úvod do sociologie od J. Szczepańskiego. Přípravuje se nebo je v tisku řada dalších příruček jak z obecné, tak i ze speciálních sociologií.

Za takovou příručku může být považována také kniha A. Sarapaty a K. Doktora „Elementy sociologie průmyslu“ z r. 1962. Uveřejnění těchto příruček změnilo od základů výuku sociologie na vysokých školách. S pedagogickým cílem byla vydána také řada dalších skript a čítanek. Některé z těchto příruček byly přeloženy do jiných jazyků. „Sociologie“ Szczepańskiego vyšla v Lublani, „Narys sociologie“ Z. Baumana je překládán do italštiny. Szostkiewiczova práce vyšla slovensky.

Rada prací nabyla velkého významu pro stále probíhající metodologické diskuse. Nemám tu na mysli jen metodologické diskuse v úzkém slova smyslu, ale i diskuse, týkající se také otázek ontologických, vztahu sociologie k jiným vědám, diskuse o filosofických a ideologických základech sociologie. Ovšem po zkušenostech druhého období se sociologové nepouštějí do verbálních metodologických diskusí, neopřemýšlejí o empirické materiálu. Avšak po období intenzivních výzkumů, kdy byla shromážděna velká množství materiálů, vystaly metodologické otázky znovu a v nové podobě. Projevily se ve formě diskusí v týdenících (zvláště jako reakce na článek A. Schaffa o anketomanii v „Polityce“ z r. 1962), ale došly svého výrazu také v knižních publikacích a v statích, otištěných ve vědeckých periodikách. Počítám k nim tyto knihy: J. Wiatr „Skizy o historickém materialismu a sociologii“, 1962; S. Ossowski „O zvláštnostech společenských věd“, 1962; J. Hochfeld „Studie o marxistické teorii společnosti“, 1963; K. Dobrowolski „Úvahy o výzkumech soudobé společenské skutečnosti“, 1963 (v knižce „Robotnicy na wczasach w pierwszych latach Polski Ludowej“, 1963). V určitém smyslu sem patří také sborník prací o sociální psychologii, sestavený z americké literatury a vydaný A. Malewským.

Význam těchto metodologických diskusí spočívá v tom, že se v Polsku uskutečňuje bezprostřední konfrontace západní sociologie s historickým materialismem a že se zde přistoupilo k pokusu vytvořit marxistickou empirickou sociologii i ke srovnávání výsledků. Soudím, že v této konfrontaci i v tomto pokusu spočívá jeden ze skutečných přínosů polské sociologie do mezinárodního sociologického dění.

Přehled jednotlivých oblastí speciálních sociologických výzkumů začneme výzku-

mem třídní struktury, změn v jednotlivých třídách, profesionální struktury i jednotlivých profesí. V oblasti výzkumů společenské struktury a stratifikace máme jak obecné práce, např. W. Wesolowského „Studie o sociologii tříd a společenských vrstev“ 1962, tak i řadu monografických studií. Výzkumy dělnické třídy byly započaty J. Hochfeldem ještě na katedře Varšavské university a později rozvinuty v Oddělení sociologických výzkumů PAV. Spolu s výzkumy inteligence, které začalo provádět totéž Oddělení, se dostávají do čela daných studií. Došly svého výrazu v sérii „Z badań klasy robotniczej i inteligencji“ (18 svazků a dalších 6 je v tisku nebo se připravuje). Avšak výzkumy procesů, které vyvolávají změny v dělnické třídě, byly prováděny také v řadě jiných institucí. Na Poznaňské universitě W. Markiewicz vydal dvě knižky: „Przeobrazenia w swiadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji“ 1960 a „Społeczne procesy uprzemysłowienia“ 1962. Výsledky výzkumů, provedených v Krakově, byly vydány ve Zprávách Sociologické komise PAV. Práce, uskutečněné pod vedením prof. Stysia ve Wroclawi, byly publikovány jen částečně (jde o monografii Z. Szarapajtisové a Z. Galdzického). Široce zaměřené výzkumy dělnické třídy, provedené Katedrou filosofie a sociologie Vysoké školy společenských věd a uveřejněné částečně v časopisech, jsou v tisku v knize S. Widerszpila „Tendence změn ve složení dělnické třídy v podmínkách socialistické industrializace v Polsku“. Výzkumy, uskutečněné pod vedením J. Piotrowského, byly publikovány v monografii „Struktura robotniczej załogi w jednej z fabryk warszawskich“, 1961. Výzkumy inteligence, které kromě monografických studií, zahrnutých do sérii „Z badań klasy robotniczej i inteligencji“, uplatnily své výsledky ve velkém počtu článků ve vědeckých časopisech (např. „Struktura inteligence v Polsku“ J. Szczepańskiego). Podobné výzkumy prováděl také J. Chalasiński, jehož knižka o genealogii inteligence vyvolala dlouhou diskusi. Výsledky jeho výzkumu obsahuje knižka „Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej“, 1958. Procesy přeměn, probíhající v inteligenci a dělnické třídě, byly tedy vyličený poměrně široce. Intenzivně byly prováděny také podobné výzkumy změn v rolnictvu, ale o nich pojednáme

v souvislosti se sociologií venkova. Zato maloměstáctvo bylo u nás studováno velmi málo. S výjimkou jediné monografické studie J. Malanowského o obyvatelstvu malého města poblíž Varšavy, která je v tisku, neexistují ani materiály ani práce o tomto tématu.

První úvodní zpracování souhrnu změn, které proběhly ve struktuře polské společnosti v letech 1939–63, provedl J. Szczepański v rozpravě „Změny třídní struktury v polské společnosti“, která byla dána do tisku pro sborník, vydávaný na počest dvacátého výročí lidového Polska.

Posuzujeme-li tento úsek sociologie, zjišťujeme, že jeho výsledky představují řadu monografických studií i příspěvků k materiálovým sborníkům, které sice tvoří podklad pro syntetické zpracování, ale vykazují ještě řadu mezer a nedostatků. Jako pozitivní rys lze jistě podtrhnout, že výzkumy byly prováděny s velkým rozmachem, že nepřišly nazmar možnosti, které sociologům poskytla historická situace, vytvářející jim neopakovatelnou laboratoř a demonstrující neopakovatelné procesy přeměn. Na tomto základě, doplněném tam, kde má ještě mezery, bude možno vytvořit syntézu vědeckého poznání procesů přetváření stratifikačního systému polské společnosti.

S výzkumy stratifikačního systému byly spjaty výzkumy společenské mobility. Procesy mobility, tj. přechodů po společenském žebříčku zdola nahoru a zhora dolů, byly v naší společnosti nebývale intenzivní. Jejich výzkumy byly obsaženy částečně ve výzkumech společenského postupu fyzických pracovníků na místa pracovníků duševních i ve výzkumech různých cest utváření lidové inteligence. Příspěvky k této otázce jsou také rozesety ve studiích o dělnické třídě. Systematické výzkumy prováděl A. Sarapata a jejich výsledky jsou shrnuty v knize „Studie o společenském rozvrstvení a mobilitě“ (v tisku).

Dalším rozsáhlým oddílem, který stojí na rozmezí sociologie tříd a sociologie práce, jsou výzkumy povolání. Přehledem jejich výsledků se stala konference, organizovaná Oddělením sociologie práce IFS, jejíž referáty budou uveřejněny ve zvláštním sborníku, i analogická konference, věnovaná povolání rolníka, organizovaná Oddělením sociologie venkova téhož Institutu. S otázkami mobility jsou spjaty otáz-

ky prestiže povolání. Ze studií o této otázce se zmiňujeme o práci W. Wesolowského a A. Sarapaty „Hierarchie zawodów i stanowisk“ (Studia Socjologiczne, 1961 č. 2), a kniha K. Żygulskiego o prestiži povolání v Opolském Slezsku, která je v tisku. V Oddělení sociologických výzkumů v rámci výzkumu inteligence byly uskutečněny také výzkumy povolání novinářů, inženýrů, učitelů, úředníků, sochařů a architektů. Jejich výsledky byly nebo budou uveřejněny v sérii „Z badań klasy robotniczej i inteligencji“.

Sociologie práce a sociologie průmyslu se rozvinuly obzvláště intenzivně po roce 1956, kdy tyto obory vyvolaly nejvyšší zájem ze strany praktiků, činitelů a vedoucích pracovníků v průmyslu. Obšrná bibliografie, zpracovaná A. Matejkou v knize „Praca i koleżenstwo“, zahrnuje více než 250 titulů polských autorů, které náleží k sociologii práce a průmyslu, anebo jsou s jejich otázkami spjaté. Odkazujeme čtenáře na tuto bibliografii a sami si všimneme jen některých titulů a badatelských směrů. Úvod do otázek tohoto oboru i informace o něm vedle již citované knihy A. Sarapaty a A. Doktora poskytují knihy A. Matejky „Socjologia zakładu pracy“ 1960, „Socjologia przemysłu w Stanach Zjednoczonych Ameryki“, 1962, „Kultura pracy zbiorowej“, 1962, „Praca i koleżenstwo“, 1963. Studie z oboru sociologie práce se zabývaly analýzou podniků (např. S. Kowalewska „Psychospołeczne warunki pracy“, 1962), výzkumy společenských podmínek produktivity práce, vlivu podmínek, existujících ve společenském systému, na charakter práce, vlivu mechanizace a přeměn v technice na společenský charakter práce, závislosti práce a výdělku. (A. Sarapata „Iustum pretium“, „Studia Socjologiczne“ 1963, č. 3). Nejvíce výzkumů na tomto úseku bylo provedeno v regionálních a resortních ústavech, jako např. Slezský vědecký institut, Ústřední institut bezpečnosti práce, Institut organizace a mechanizace stavebnictví, Hlavní hornický institut aj., a také těmi sociology, kteří pracují bezprostředně v závodech. Výsledky těchto výzkumů se objevují v časopisech, buletínech pro vnitřní potřebu, ve zprávách předkládaných konferencím atp.

Při hodnocení tohoto úseku sociologie je třeba zdůraznit, že bylo věnováno mnoho úsilí při uvádění problematiky a výzkum-

ných metod, vypracovaných v jiných zemích, do polské literatury, že tyto problémy byly popularizovány a uvedeny do praxe, že v tomto oboru došlo k nejzřetelnějšímu zvratu od akademické sociologie k užité sociologii, a že se tu začíná vytvářet výrazný nový profil povolání praktického sociologa. Jestli však posuzujeme úroveň teoretického pokroku, tedy v polské sociologii nebylo dosaženo větších nových objevů. Máme významné výsledky, pokud jde o popisné materiály, o popis fungování výrobních institucí, o utváření osazenstev závodů. Bylo shromážděno hodně jedinečných materiálů, týkajících se procesu industrializace, společenských i ekologických přesunů pracovní síly – jedním slovem hodně materiálů, ze kterých lze tvořit teorii práce ve společnosti přechodného období.

Výzkumy venkova, rolnictva se uskutečňují v řadě institucí. Mají poměrně bohaté pracovní výsledky, neboť byly prováděny v průběhu všech tří vývojových období a disponují neobyčejně bohatými soubory materiálů. Z knižních publikací se zmiňujeme o B. Gałęnského „Społeczna struktura wsi“, 1962, „Społeczna ekonomiczna struktura wsi w Polsce Ludowej“, 1961, „Determinanty zmian społecznych wsi“, 1963. D. Gałaj se zabýval hnutím venkovské mládeže „Powstanie związku młodzieży wiejskiej R. P. „Wici“ 1959, „Aktywność społeczno-gospodarcza chłopów“ 1961, „Chłopi robotnicy wsi płockiej“ 1963. Obšírnou studii věnovala rolníkům – dělníkům M. Dziewiczka v roce 1963.

Výzkumy na venkově lze utřídít do několika oddílů: a) výzkumy společensko-ekonomické struktury vesnice a změn, které v ní probíhají, b) výzkumy povolání rolníka a změn v rolnickém hospodářství, c) instituce, vznikající na vesnici v procesech urbanizace, d) výzkumy vesnické rodiny, mládeže a společenství vůbec, e) monografie vesnice nebo venkovských regionů. Při hodnocení výsledků sociologie venkova nutno zdůraznit, že vyrůstají z dávných tradic naší země, že navazují na značné výsledky, kterých bylo dosaženo již v období mezi válkami a dokonce již na přelomu 19. a 20. století. Politická, společenská a ekonomická váha, přikládáná rolnické otázce činiteli a vědci 19. století, doposud ovlivňuje směry stavění a řešení otázek sociologie venkova. Ve srovnání se

směry světové sociologie venkova jsou naše výzkumy zaměřeny spíše na aplikaci historické metody a na využití historických materiálů, v širším rozsahu využívají autobiografických materiálů, ve větší míře také hledají spojení s ekonomickými výzkumy, se zemědělskou politikou a se sociologií práce. Obzvláště výrazně je to vidět na výzkumech v průběhu industrializace v životě venkova, na výzkumech procesů urbanizace a stírání rozdílů mezi městem a venkovem.

Výzkumy města, urbanizace územního plánování nemohou být tak zřetelně vyděleny jako u sociologie venkova. Jsou prováděny ve velkém počtu institucí z různého hlediska. Nedisponujeme ještě knižními publikacemi, které by reprezentovaly teoretické výsledky sociologie města v Polsku. První pracoviště, provádějící systematické výzkumy v tomto oboru, existuje teprve od roku 1961. Je to Oddělení sociologie města IFS, řízené S. Nowakowskim. Ovšem již v prvním období po válce provádělo lodžské sociologické středisko výzkumy vývojových tendencí Lodže, a to pro potřeby Hlavního úřadu územního plánování. Avšak teprve po r. 1956 začala těsnější spolupráce sociologů s urbanisty. Její počátky ovšem sahají ještě do dob illegality, kdy skupina urbanistů a architektů společně se sociology projektovala novou Varšavu. Literatura ze sociologie města kromě prací Nowakowského, monografie „Sosnowiec“ Ziolkowskiego, studií Z. Pióro a monografie W. Piórowského o územním uspořádání města Lodže vykazuje velký počet studií a příspěvků i monografických prací pro služební účely. V tomto oboru, podobně jako v sociologii průmyslu, je spojení s praxí všeobecně úzké. I v tomto oboru se výrazně utváří svazek sociologie s praxí, vzniká nový profesionální profil aplikované sociologie. Období, kdy sociologie města setrvala výlučně v okruhu teoretických koncepcí ekologické školy, náleží již minulosti. Spojení s praxí ji vedlo na nové cesty. Jak prokázala studie K. Przeclawskiego o vznikajícím povolání územního plánovače, úloha aplikované sociologie v tomto oboru se stává nanejvýše významnou, avšak značně vybočuje z koncepce ekologické školy.

Sociologie Polska vnesla nové prvky do empirických výzkumů, zejména při výzkumech na znovuzískaných územích, které

jsou prováděny v poměrně širokém rozsahu. Jsou to výzkumy procesů, výjimečných jak svým dosahem, tak i svou podstatou. S výzkumy bylo započato ihned po válce, a to sociology seskupenými kolem Vědecké rady pro otázky znovuzískaných území. Tehdejší studie S. Ossowského byla uveřejněna v IX. svazku *Przeglądu Socjologicznego*. Avšak v širokém měřítku se tyto výzkumy rozvinuly až v posledním období po r. 1956. V tomto oboru mají zvláštní zásluhu dvě střediska: Slezský institut v Opoli a Západní institut v Poznani. Z publikací je třeba jmenovat: S. Nowakowski „Adaptacja ludności na Śląsku Opolskim“, 1957 a „Przeobrażenia społeczne wsi Opolskiej“, 1960; I. Turnau „Studia nad strukturą ludnościową polskiego Wrocławia“, 1960; A. Kwilecki „Rola społeczna nauczycieli na Ziemiach Zachodnich“, 1960; K. Zygułski „Repatrianci na Ziemiach Zachodnich“, 1962; Z. Dulczewski „Tworzenie się nowego społeczeństwa na Ziemiach Zachodnich“, 1961; Západní institut vydal také „Pamiętniki osadników ziem odzyskanych“, 1963. Již citovaná studie Markiewicz o změnách vědomí reemigrantů z Francie patří též do této série prací, probírajících procesy na tomto území. Vzpomínkové materiály obsahuje také soubor Z. Dulczewského a K. Kwileckého „Z życia osadników na Ziemiach Zachodnich“, 1961. Kromě těchto knih vyšlo mnoho studií v časopisech „Przegląd Zachodni“, „Przegląd Socjologiczny“, „Studia Śląskie“, „Kwartalnik Opolski“ a jiných. Bibliografii sociologických prací věnovaných těmto oblastem podává Z. Dulczewski v „Przegląd Zachodni“ 1960, č. 1. O shrnutí těchto výzkumů se pokusil W. Markiewicz v článku „Społeczeństwo i kultura na Ziemiach Zachodnich w latach 1945–1960“, „Kultura i Społeczeństwo“, 1960.

Většina z těchto výzkumů na znovuzískaných územích byla rovněž inspirována praktickými potřebami. I zde se sociologové zapojili do procesu organizování těchto území a tedy do praxe. Přitom poprvé v Zelené Hoře byl zaměstnán sociolog jako expert při Lidové Radě. Kritériem pro hodnocení těchto prací může být jejich praktický užitek, nehledě již k novým materiálům a pojetím, které byly přineseny sociologické teorii a především teorii migračních procesů, kulturních konfliktů, procesů integrace.

Zapojení sociologie do praxe se uskutečňuje ve velkém měřítku také při jejím angažování do výzkumů v industrializovaných rajónech. Společenské důsledky procesu industrializace, jevy společenské dezorganizace, vznikající v industrializovaných rajónech a v nových průmyslových střediscích, nezbytnost vědeckého poznávání jevů, které se pojí s industrializací a zároveň nutnost zjištění existujícího stavu věcí v těch rajónech, které teprve mají být industrializovány, význam těchto výzkumů pro racionální plánování – to je komplex otázek, pro které byl zřízen Výbor pro výzkumy industrializovaných oblastí, organizující ve velkém měřítku komplexní výzkumy ekonomů, zemědělských vědců, představitelů řady společenských věd a mezi nimi na důležitém místě také sociologů. Výzkumy, organizované nebo inspirované výborem, se týkají změn probíhajících ve vesnicích industrializovaných oblastí, rolníků, dělníků, migrace, přizpůsobování nových dělníků k práci v průmyslu a k životu ve městě. Jsou to výzkumy procesu kulturní adaptace a aktivity, utváření a integrace osazenstev nových závodů atd. Jsou to především výzkumy s praktickým zaměřením, ale přinášejí také mnoho materiálů pro teoretická zobecnění. Především je to široce organizovaná akce komplexních výzkumů současnosti, která popisuje v přítomnosti probíhající procesy. Výzkumy procesů industrializace nejsou prováděny pouze v rámci tohoto Výboru nebo z jeho podnětu. Výzkumy Poznaňského střediska a především sociologické výzkumy, prováděné v Institutu filosofie a sociologie PAV, se soustřeďují na široce pojaté implikace a společenské důsledky socialistické industrializace. Právě v tomto soustředění pozornosti a výzkumného úsilí na otázky důsledků socialistické industrializace spočívá teoretický význam polských výzkumů, neboť v žádné jiné socialistické zemi nebylo shromážděno takové množství materiálů, týkajících se těchto procesů. V tom také vidíme historickou příležitost polské sociologie.

Jiné úseky sociologických výzkumů se rozvíjely v poměrně menším měřítku. Výzkumy rodiny byly spojovány s otázkami práce (např. J. Piórowski „Praca zawodowa kobiet a rodzina“, 1963), anebo s otázkami medicíny (např. M. Sokolowska „Kobieta pracująca“, 1963). Výzkumy rodin

byly organizovány v širším měřítku ložským střediskem. Jejich výsledky jsou obsaženy v řadě rozprav a menších článků.

Výzkumy na úseku politických vztahů mají svůj vlastní orgán, a to „Studia Sociologiczne-Polityczne“, avšak z jejich patnácti čísel nebyla všechna věnována polské skutečnosti. Vcelku vzato je to značně veliký výsledek, neboť žádný jiný úsek sociologie v Polsku nemá takového počtu systematicky vydávaných publikací. Polským záležitostem je věnována studie J. Wiatra „Niektóre zagadnienia opinii publicznej w świetle wyborów 1957 i 1958 roku“, 1959. Výzkumy voleb byly prováděny i v Lodži. Výzkumy v oblasti sociologie politických vztahů, které jsou v současnosti prováděny mj. Oddělením sociologie politických vztahů IFS PAV, se týkají samosprávy, lidových rad atd.

Intenzivně se vyvíjejí také výzkumy kultury. Podle údajů shromážděných Výborem pro výzkum současné kultury, jež koordinuje tyto výzkumy, počet pracovišť, jež tím či jiným způsobem zkoumají kulturu, se přibližuje ke 150. Mnoho z těchto výzkumů nemá nic společného se sociologií, ale sociologické výzkumy tvoří podstatnou část prací, které se týkají společenských aspektů soudobého kulturního rozvoje. Je třeba se zmínit o výzkumech, jež dříve prováděl Ústav prof. Ossowského i prof. Chalasińskiego, Ústav pro výzkumy masové kultury, který je nyní řízen K. Zygułskim v IFS PAV. Uveřejněná literatura vykazuje takové tituly jako: J. Chalasińskiego „Kultura Amerykańska“, 1962, K. Zygułského „Film w środowisku robotniczym“, J. Kądzelského „Publiczność prasowa Katowic“, a též teoretické studie jako A. Kloskowské „Kultura masowa“. Počet publikací z úseku výzkumů kulturního života, čtenářstva, kulturní aktivity vůbec dosahuje stovek titulů.

Je třeba zdůraznit také výsledky výzkumů mládeže. Soubory materiálů, shromážděných Střediskem pro výzkumy veřejného mínění, anketa životopisu mladého inteligenta, provedená Oddělením sociologických výzkumů, řada jiných anket, organizovaných různými redakcemi a institucemi, mládežnickými organizacemi atd., umožnily zpracovat problém „vzorů životního úspěchu“, přijímaných mládeží (Z. Bauman), vrhly světlo na jevy přestupků mladistvých a jiné. Přestupky mladých

lidí byly také předmětem výzkumů kriminologů (S. Batawia); nejobširnější studii podal W. Czapow a S. Manturzewski „Niebezpieczne ulice“. Byly také zkoumány problémy volby povolání, etnické postoje (Kloskowska) atp.

S těmito výzkumy jsou spjaty výzkumy školní soustavy a zvláště vysokých škol, uskutečněné v Ústavu pro výzkum vysokých škol, existujícím při ministerstvu vysokého školství. Přehled této problematiky podává J. Szczepański „Sociologiczne zagadnienia wyższego wykształcenia“, 1963. Byla publikována řada monografických prací týkajících se procesů náboru a výběru (S. a Z. Kowalewští), letních prázdnin studentů (A. Kamiński) a řada jiných. Provádějí se intenzivní výzkumy zaměstnání absolventů.

Je třeba se zmínit také o začínajících výzkumech v armádě. Máme tu k dispozici práce J. Wiatra „Armia i społeczeństwo“, „Wojsko, Społeczeństwo, Polityka w Stanach Zjednoczonych“ a „Sociologia wojska“.

Tento zběžný přehled nevyčerpává celý souhrn prováděných výzkumů a zdaleka nepodává plný seznam větších publikací. Stačí však k tomu, aby bylo doloženo zjištění, že rozvoj sociologie po r. 1956 proběhl skutečně výbušným způsobem. Počet institucí i rostoucí počet vědeckých kádrů došel rychlého výrazu v účinnosti práce.

Mají všechny tyto práce nějaké společné metodologické rysy? Chtěl bych vyznačit tyto rysy:

1. Ohromná většina těchto prací se opírá o základní ontologické principy historického materialismu. Po období stalinismu, kdy se začala projevovat tendence k empirickým výzkumům, ruku v ruce s tím rostla tendence osvojit si ty výzkumné techniky, které se v předchozím desetiletí rozvinuly na západě. Byla spojená i s nechuťí vůči verbálnímu spojování fakt a citátů z klasiků, jak bylo uplatňováno v období stalinismu. Avšak nehledě na to, základní principy historického materialismu byly všeobecně přijaty za východiskové teze.

2. Proběhl také významný zvrat ve směru osvojení kvantitativních metod při analýze získaných materiálů. Výzkumy pomocí reprezentativní metody, opírající se o statistický vzorek, se staly trvalou metodou sondáží, zkoumání názorů a postojů,

i když vyvolávaly odpor a diskuse v tom směru, že jsou užívány příliš často a i při výzkumech otázek, jež nutno zkoumat jinými metodami.

3. Polští sociologové více než jejich kolegové v jiných zemích zdůrazňují historickou metodu, aplikují ji při kladení otázek a spojují její hlediska se statistickou analýzou.

4. Odtud vyplývá čtvrtý rys – a to úsilí o kombinování výzkumných technik a metod, úsilí o široké pojetí zkoumaných jevů v kontextu jiných historických procesů.

5. Nakonec nutno vytýčit, že v polské sociologii jsou značně více než v jiných zemích shromažďovány autobiografické materiály, vzpomínky a paměti i jiné osobní dokumenty.

Na úseku metodologie se uskutečňují stále diskuse a výzkumy. Jejich střediskem vedle universitních kateder se stává stále více Institut filosofie a sociologie, provádějící systematické metodologické konzultace a v jeho rámci Pracovna empirické metodologie řízená Z. Gostkowskim.

Pokus o hodnocení

Pokoušíme-li se podle výše vytčených kritérií hodnotit výsledky polské sociologie, musíme vyzvednout tyto rysy:

1. V období po r. 1956 bylo přineseno do sociologie mnoho nových prvků, které se předtím nevyskytovaly, a značně byl rozšířen okruh prováděných výzkumů. Byly jimi pokryty nové oblasti, byly zaváděny nové výzkumné techniky i nové metody analýzy materiálů. V oblasti teoretického zobecnění v letech 1963–64 vyšly nové knihy Z. Baumaná, J. Wiatra a M. Hirsowiczové, které jsou prvním pokusem o vytvoření obecné marxistické sociologické teorie společnosti.

2. Polská sociologie má velký ohlas v zahraničí. Zde je třeba odlišit několik hledisek: a) ohlas v zahraničí, vyvolaný politickými zájmy a faktem, že polská sociologie se rozvíjela v socialistické zemi, a že po delší období byla jedinou socialistickou zemí, rozvíjející empirickou sociologii; b) ohlas, vyvolaný výsledky polských sociologických výzkumů vzhledem k tomu, že představují stav v socialistické společnosti, a tedy stav odlišný. Tyto dva druhy zájmů vystupovaly v kapitalistických zemích; c)

zájem o polskou sociologii v socialistických zemích, pro které byla vzorem k následování. Po této stránce sehrála polská sociologie důležitou úlohu. Ze všech těchto zemí k nám přijížděly delegace, které studovaly naše instituce, výzkumné metody i výsledky našich výzkumů, jejich praktické využití. V mnoha socialistických zemích naši sociologové přednášeli, naše knížky a příručky jsou překládány. Se sovětskými sociology konáme systematické společné semináře; d) přes jazykové překážky znalost polské sociologie, početnost publikací polských sociologů vycházejících v jiných jazycích postupně roste. Účast sociologů na mezinárodních kongresech, publikování „Polish Sociological Bulletin“ rozšiřuje znalost polské sociologie v západních zemích. Těžko soudit, zda tato sociologie je již přijímána jako rovnoprávný partner, když ohromná část výsledků zůstává v těchto zemích neznámá.

3. Za třetí kritérium považujeme praktické využití. Probíhá v řadě směrů: v průmyslu, v urbanistice a územním plánování, v zemědělské politice, v organizaci industrializačních procesů, v řízení politiky a integračních procesů na znovuzískaných územích, v problematice mládeže a přestupků mladistvých, v organizaci práce vysokého školství. Na těchto úsecích jsou sociologové zapojeni do denního proudu praktického života a jejich účast na něm se rychle rozšiřuje.

4. Také zájem veřejného mínění a vliv sociologie na způsob myšlení o jevech a procesech denního života je v Polsku značný. Od doby diskuse v letech 1955–56, účasti sociologů na poznánských procesech přes sociologickou publicistiku a popularizaci výsledků sociologických výzkumů až k diskusím v publicistice a v tisku – sociologie podchytila „popular imagination“, její jazyk i způsoby myšlení došly dosti širokého přijetí.

I při tomto optimistickém obrazu nemůžeme obejít skutečnost, že některé úseky výzkumů nejsou ještě dostatečně rozvinuty nebo se začínají teprve rozvíjet. Zde je třeba se zmínit zejména o těchto úsecích: výzkum rodiny, výzkumy v oblasti lékařství a především společenských aspektů psychického zdraví, otázkách národnosti i národnostních menšin.*

Autorizovaný překlad Dragoslava Slejšky

* (Pozn.: Článek byl napsán koncem roku 1963.)

Americký a sovětský pohled na teorii veřejného mínění

S rozdílem několika měsíců vyšla v Chicagu kniha Francise Grahama Wilsona *A Theory of Public Opinion* (Teorie veřejného mínění) (1962, 308 str.) a v Moskvě kniha Alexandra Konstantinoviče Uledova *Obščestvennoje mnenije sovětskogo občestva* (Veřejné mínění sovětské společnosti) (1963, 390 str.). Až na příbuznost tematiky to nejsou knihy podobné. Obě jsou svým způsobem pozoruhodné: americká neobyčejnou šíří záběru, který nenechává bez povšimnutí žádnou význačnější koncepci veřejného mínění, se kterou se lze v historii zpracovávání této problematiky setkat a která též zahrnuje jeho předhistorii v díle spisovatelů antiky; sovětská pak tím, že přestavuje průkopnický pokus o marxistické řešení otázky veřejného mínění v socialistické společnosti.

Wilsonovu nespornou výhodou proti Uledovi je, že bádání o veřejném mínění a konkrétní výzkum veřejného mínění má v USA a v jiných západních zemích starou, bohatou tradici, o kterou se každá další nová práce může opírat. Wilsonova kniha nesporně odráží bohatství zdrojů, z nichž autor mohl čerpat, v literární fundovanosti je její největší síla. Lze ji doporučit každému, kdo chce získat popisný přehled o vývoji západních názorů na veřejné mínění. (Někdy jde ovšem také jen o autorovou nepřímou, a pokud se marxismu týče, neobjektivní znalost literatury.) Poměrně vysoký pro americké poměry je i stupeň (ovšem eklektické) filosofičnosti přístupu knihy k problémům. Postrádáme však — a to je opět typické pro četné západní práce tohoto druhu — určitější vyjádření autorova vlastního stanoviska k jejich řešení. Wilson předkládá bohatý výběr různých teoretických hledisek na veřejné mínění samo, na jeho vztahy k jiným společenským a psychologickým jevům a přenechává většinou čtenáři, aby si z tohoto množství vybral. Někdy pak značuje sám jakousi „zlatou střední cestu“, složenou z prvků různých názorů. Příznačné pro autorovu teoretickou zdrženlivost je, že se neodvažuje ani určitěji vymezit hlavní předmět svého zkoumání; v celé knize nenajdeme Wilsonovu vlastní definici veřejného mínění. Téměř na konci knihy (str. 275) říká, že „je pravděpodobně nemožné, a snad nepotřebné formulovat přesnou definici veřejného mínění.“

Wilsonovo dílo je rozděleno do těchto hlavních oddílů: 1. historická zkoumání, 2. novodobá zkoumání, 3. skupiny (společenské) a

řízení mínění, 4. hodnocení a závěry. První část ukazuje historický vznik problému veřejnosti jako otázku vztahu vládnoucích vrstev a většiny, která se neúčastní vlády. Autor zde charakterizuje teoretická řešení různých stránek tohoto problému ještě před vytvořením teorie veřejného mínění v 19. století, řešení, která vyúsťují jednak v proud, který věří ve schopnost lidu utvořit si racionální a pravdivý obraz o společnosti, jednak v proud protichůdný, který ve veřejném mínění vidí prvek iracionality. Konečně se tato část zabývá institucemi veřejného mínění jakožto prostředky, kterými občan může působit na vládu. Díl druhý je věnován novodobému (od 19. stol.), bádání, charakterizovanému vznikem a vývojem vlastních teorií veřejného mínění. Na řadě příkladů dokazuje Wilson, jak je různými autory řešena otázka, zda se veřejné mínění vztahuje jen ke sporným problémům či nikoliv, jaký je jeho vztah k tradicím a kultuře dané společnosti, jaká je podstata mínění vůbec a jakými prostředky je možno je ovlivnit. Část třetí se zabývá veřejným míněním ve vztahu ke společenským skupinám inteligence, „střední třídy“ (ekonomické skupiny malých podnikatelů) a proletariátu. Konečně závěrečný oddíl vychází z analýzy postavení „řadového občana“ a vyúsťuje v „teorii zítřka“. Všude převažuje citovaná literatura nad primým zkoumáním a s výjimkou závěru v podstatě též nad autorovým vlastním názorem.

Pro stručnost si všimneme podrobněji jen toho, co Wilson považuje za ústřední problém a v čem ještě nejurčitěji vyslovuje své stanovisko. Je to otázka, zda prostý člověk, neodborník, má mít právo rozhodovat o veřejných záležitostech a o kterých, a kdy smí na druhé straně vládnoucí „elita“ zabránit uplatnění vůle většiny. Autor se přitom dotýká i důležité otázky filosofie dějin, zda společenské jednání lidí je či není determinováno objektivními zákony. Aniž ji důsledně řeší (kloní se spíše k indeterminismu), přechází k problému, zda a do jaké míry svobodu vůle může uplatnit i člověk stojící mimo elitu.

Wilson jednak uznává, že masy jsou v podstatě nesvobodné v důsledku své nevědomosti, na druhé straně jim přiznává morální právo uplatňovat vliv na veřejné záležitosti, neboť jim přisuzuje — s odvoláním na Pascala, Rousseaua a Schweitzera — duchovní, intuitivní, citové pravdy, které rozum nemusí znát (str. 259–260). Právo na uplatnění každé vůle musí být podle Wilsona zdůvodněno morálností, spravedlivostí a obhajitelností před

veřejným svědomím. A to jsou opět principy zdědné a nevyhnutelné „posvátnou tradicí“, ne vědou. Na jejím základě může „společenské svědomí“ uznat legitimnost vlády lidí. Moudrost posvátné tradice je „konečnoucí“ základem legitimitnosti, je také základem zprostředkujícího faktoru: konsensu. Zahrnutý konsensus spočívá přesně v tom, že vládnoucí třída vládne legitimně a že nevyhnutelná a nezbytná moc nebo donucení používaná vládnoucím řádem je na druhé straně parafrázována v systému konsensu“ (str. 261).

Snaha přiznat veřejnému mínění právo na uplatnění, je-li toto mínění ztotožňováno jen s nevědomostí masy stojící proti odbornosti elit, vede tak k mystické „moudrosti citu“. Není také třeba velké důvtipnosti, abychom poznali, že takto pojaté legitimitnosti a konsensu se může dovolávat kdykoli kterákoli vládnoucí třída, neboť ona určuje, které tradice je třeba uctívat jako posvátné a tudíž určuje i svou legitimitnost a konečně i konsensus, podle kterého smí používat násilí proti všem, kteří s ní „nekonsentují“. Vzhledem k této okolnosti vyznívá pak nepřesvědčivě autorovo uznání oprávněnosti „revoluce a všeobecné neposlušnosti“ jakožto „extrémního léku v určitých situacích“ (str. 261). Fakticky se tyto „určité situace“ vztahují jen na případy ohrožení buržoazní demokracie.

Wilsonovým politickým ideálem je „pluralistická“ společnost, která je založena na svobodné existenci „tradičních a dobrovolných sociálních seskupení, které jsou zároveň nositeli nezczizitelných práv Deklarace Spojených národů“; tuto svobodu „lze najít v rodině, církvi, ekonomické skupině nebo v loajálnosti ke skupině profesionální. Znamená to celkem, že demokracie může mít program, nikoli však uniformitu teorií o přirozenosti člověka a společnosti. Implikuje spíše projevy ve prospěch svobody než svobodu projevu...“ (str. 287).

Pod zřejmým vlivem technokratických myšlenek prorokuje Wilson technické a přírodovědecké inteligenci nesmírný význam pro veřejný a politický život; domnívá se, že snad někdy lid jí bude moci přenechat funkci kontroly politiků a státníků. Zdůrazňuje ovšem, že možnosti uplatnění vědecké elity budou vždy omezeny morálním a náboženským přesvědčením prostého člověka. Ze by světový názor tohoto prostého člověka mohl kdy být v souladu s vědou, vyrůstá na vědeckých základech, to autor nepředpokládá.

Jako nejvážnější aktuální problém teorie veřejného mínění vidí Wilson otázku „masového člověka“, tj. člověka, jehož mínění se utváří na základě neobjektivní, simplifikující propagandy, člověka, jehož vliv na veřejné záležitosti přitom neustále roste a který zároveň „prchá před svobodou a odpovědností“ (str. 281). Wilson není schopen odpovědět na tuto otázku, doporučuje jen neustále prozkoumávat teorii (buržoazní) demokracie ve světle novodobých technik masového ovlivňování.

Autor se tak ocitá ve slepé uličce, do níž se dostává každý konzervativní liberál v době, kdy se hroutí svět tradiční buržoazní demokracie: chtěl by zachovat vliv a práva

veřejného mínění jakožto podstatu buržoazní demokracie a zároveň vidí, jak to může vést k zániku této demokracie. Je to dilema neřešitelné na buržoazních třídních pozicích a ztroskotat na něm už Wilsonův původnější krajan Walter Lippmann (*The Public Philosophy*, New York, 1955). Jediné řešení se naskýtá tehdy, jestliže podstatu toho, čemu Wilson říká „vládnoucí kruhy“ a „veřejnost“ posoudíme nikoli jako protiklad mezi experty a laiky, ale jako protiklad mezi třídami, který se ovšem nutně bude řešit v neprospěch „pluralistické“ společnosti.

Ve Wilsonových úvahách je ovšem i racionální jádro: i po odstranění antagonistických tříd zbývá rozpor mezi duševní a fyzickou prací a rozpor mezi vedoucími a vedenými. Tento rozpor se nemůže neprojeovat v politické oblasti jako otázka vztahu mezi odborností, vědeckostí řízení socialistické společnosti na straně jedné a účastí nejširších vrstev lidu na tomto řízení, vrstev, které nejsou takovými odborníky v užším smyslu, na straně druhé. Problémem zůstane i tvorba veřejného mínění prostřednictvím prostředků masové propagandy. I když tu odstraníme buržoazní vliv, zůstane živou otázkou vztah mezi vědeckostí propagandy a její přístupností a atraktivností vzhledem k masám. Měla by to být mezi jiným marxistická teorie veřejného mínění a jeho funkce za socialismu, která by tyto problémy pomáhala řešit.

*

Zaměření knihy Uledovovy je užší než zaměření Wilsonovy práce. Jiný rozdíl plyne z toho, že to je v jistém smyslu kniha „začátečnická“. Uledov se nemůže opírat o bohaté domácí tradice oboru jako Wilson. Jeho kniha zrcadlí počátky bádání o veřejném mínění v socialistickém světě vůbec a v SSSR zvlášť. Opírá se vedle jiné literatury o díla klasiků marxismu-leninismu, některé sovětské dokumenty, některá vybraná západní sociologická nebo sociálně psychologická pojednání (Berger, Sauvy, Lowell, Lippmann, Cantril, Albig, Hennis, Tönnies aj.) a konečně ojediněle o práce polského sociologa Wiatra. Na rozdíl od Wilsona se Uledov snaží také o některá zobecnění ze společenské praxe. Uledovo svetonázorové východisko je výrazně marxistické, jeho pojetí veřejného mínění takřka vyrůstá z některých kategorií historického materialismu, trpí však bohužel i některými dosti vážnými pozůstatky dogmatismu, jak ještě blíže ukážeme.

Uledovova práce má tyto hlavní části: 1. veřejné mínění jako jev duchovního života společnosti, 2. formování sovětského veřejného mínění, 3. úloha veřejného mínění v životě sovětské společnosti.

Proti Wilsonovi vyniká Uledov teoretickou určitostí a jednoznačností. Už první kapitola podává přesné vymezení zkoumaného jevu. Alexander Konstantinovič Uledov vidí hlavní rys veřejného mínění v tom, že jde o kolektivní soud lidí, o „vyjádření vztahu ve formě schvalování nebo odsuzování, přání nebo požadování“ (str. 20). Veřejné mínění se utváří k otázkám, které se dotýkají společných zájmů lidí a o kterých se názory rozcházejí.

Veřejné mínění se nevztahuje jen k některé jedné formě společenského vědomí, ale „projevuje se ve všech specifických formách odrazu skutečnosti“ (str. 35), obsahuje racionální, volní i emocionální momenty, může být opřeno jak jen o společenskou psychologii (živelný vznik veřejného mínění), tak též o ideologii, např. o ideologii vědeckou (uvědomělé utváření veřejného mínění). Veřejné mínění nepředstavuje tedy ani určitou jednotlivou formu společenského vědomí (morální, právní, náboženskou atd.), ani určitou jeho rovinu (společensko-psychologickou či ideologickou), nýbrž určitý jeho stav (sostojanije). Uledov rozlišuje mezi celkem společenského vědomí jako *odrazem* s jemu vlastními rozumovými, emocionálními a volními momenty a celkem společenského vědomí jako *stavem*, tj. „jako činností, nebo přesněji, vědomím realizujícím se v praktické činnosti lidí“ (str. 47). Prvním aspektem se zabývá gnoseologie, druhým sociologie. Vedle veřejného mínění počítá A. K. Uledov k stavům společenského vědomí i sociální normy chování lidí, tradice a programy politických stran.

Od právního zákona, říká Uledov, se veřejné mínění odlišuje především tím, že disponuje pouze duchovními donucovacími prostředky, od programu tím, že neformuluje systematicky cíle a neurčuje úkoly. Veřejné mínění může být jak krátkodobé, pohyblivé, tak statické (spojené s tradicí). Je prostředníkem mezi vědomím a praktickou činností lidí. Veřejné mínění nemusí být totožné — a v třídní společnosti nebývá totožné — s míněním šířeným většinou prostředků masové komunikace.

S většinou postřehů, uvedených těmito tezemi lze souhlasit. Nepřesné je však tvrzení, že se veřejné mínění „projevuje ve všech formách odrazu skutečnosti“. I když do této skutečnosti nezahrneme přírodu a budeme ji chápat jen jako skutečnost společenskou, neodpovídá tato teze zcela pravdě. Uledov chápe totiž veřejnost zásadně jen v nejširším smyslu, jako veškerý lid nějaké společnosti. V tomto případě však nelze tvrdit, že by všechny formy odrazu společenské skutečnosti se stávaly obsahem jejího mínění. Ve skutečnosti tak širokou veřejnost zajímají v současné době v podstatě jen politické, ekonomické, morální a do určité míry estetické otázky (např. móda) do té míry, že k ní zaujme vědomý postoj. A tyto oblasti se ani nestávají předmětem mínění v celku (jako formy společenského vědomí), nýbrž jen jejich stránky v dané době aktuální.

Podnětný je pojem *stavu společenského vědomí*, zaváděný Uledovem s odvoláním na příležitostný obrat použitý G. V. Plechanovem. Jeho potřebnost je vyvolána tím, že tradiční dělení společenského vědomí na jednotlivé formy a vrstvy (roviny) zřejmě nestačí zachytit mnohotvárnost všech stránek společenského vědomí. Vzhledem k tomu ovšem, že do něj autor zahrnuje tak různorodé jevy jako veřejné mínění a programy politických stran, lze jen konstatovat, že je to pojem ještě značně nejasný. Uledovovi se tímto pojmem ani nedaří diferencovat mezi míněním

a postojem. To je asi také jeden z důvodů, proč se kategorií sociálního postoje (jinak velmi běžným v pojednáních o veřejném mínění) vůbec nezabývá.

Nejproblematičtější je Uledovova kniha tam, kde se pokouší o vymezení subjektu, nositele veřejného mínění. Tímto subjektem není — praví kniha — dav, obecnstvo, ani jednotlivá třída (i když veřejné mínění v třídní společnosti má třídní ráz), nýbrž „*nositeli veřejného mínění jsou ty třídy společnosti, jejichž zájmy splývají se společenským zájmem*, ty třídy, které jsou zainteresovány na společenském pokroku. Jinými slovy, veřejné mínění je spojeno s lidem“ (str. 77). Je to, říká se dále, vždy mínění většiny.

Uledovovi však toto vymezení nestačí. Nezřídka se totiž stává, že většina lidu — zejména v třídní společnosti, kde je vystavena tlaku propagandy vykořisťovatelských tříd — pojme mínění, které neodpovídá jejím objektivním zájmům. Uledov takovéto mylné mínění prostě z veřejného mínění vyřazuje a doplňuje své vymezení kvalitativním kritériem, podle něhož je veřejné jen to mínění, které odpovídá (objektivním) zájmům lidu (str. 84–86). Rozpornost, boj uvnitř mínění připouští jen potud, pokud se veřejné mínění *tvorí*. Veřejné mínění *vytvořené* je však jen mínění většiny, které se shoduje s objektivními zájmy pracujících. V socialistické společnosti je pak veřejné mínění „jednomyslný soud lidu o otázkách společenského života, které se dotýkají veřejných zájmů a vyžadují praktického řešení“ (str. 89).

Zde je na místě malé odbočení od Uledovovy knihy: Eduard Urx se v roce 1930 rovněž pokusil o definici „veřejného mínění“. (Uváděl tehdy tato slova zásadně v uvozovkách jako něco, co vlastně nepatří do marxistické terminologie.) Jeho vymezení je v otázce třídnosti přímým opakem vymezení Uledovova. Veřejné mínění je podle něho „jedna z forem měšťáckého třídního vědomí, jednou z jeho součástí, a to onou součástí, kterou vládnoucí třída zasahuje ostatní třídy společenské, hlavně třídu dělnickou a ovlivňuje je“ (Tvorba, r. 5, str. 554).

Urx tu přijímá za bernou minci a interpretuje v marxistické terminologii to, co za veřejné mínění vydávala buržoazie a co ostatně do určité míry odpovídalo i skutečnému tehdejšímu stavu vědomí širokých vrstev v ČSR. Je to zobecnění jednostranné. Stejně jednostranné je však dnešní opačné zobecnění Uledovovo. Obě krajnosti se dopouštějí téže chyby v tom, že podceňují skutečnost, že „mínění“ označuje jev psychologický, „veřejné mínění“ — jev společensko-psychologický. Je jistě pravda, že veřejné mínění odráží objektivní společenské zájmy. Stejně je však pravdou i to, že se odraz nemusí krýt s odráženým. Mínění veřejnosti zdaleka nemusí odpovídat jejím skutečným zájmům a je *přesto nepochybně jejím míněním*. To, že na toto mínění má v třídní společnosti vliv propaganda lidu nepřátelská, není důvod pro jeho vyloučení z veřejného mínění.

Mylné mínění může ostatně převládat i za

socialismu a Uledov to str. 241–242 také správně a v rozporu s dřívějším tvrzením připouští. I když nepřihledneme k tvoreni mylného veřejného mínění pomocí hrubé demagogie za kultu osobnosti (odsuzování různých „nepřátel lidu“, „titovské kliky“ atd. veřejnosti), je přece jasné, že objektivní zájem veřejnosti, stejně jak objektivní pravda je něco, co se i (a zejména) při vědeckém řízení společnosti stále hledá. Tomuto hledání napomáhá mezi jiným boj různých mínění. Je pravda, že socialismus vytváří předpoklady pro odstranění *antagonismů* ve veřejném mínění a že v četných podstatných otázkách dochází k jednomyslnosti mínění tam, kde v třídní společnosti této jednomyslnosti být nemůže. Místo toho se však vynořují vždy nové sporné problémy, kde se mínění rozcházejí a nelze prostě jednorázově konstatovat konečné objevení společenského zájmu, konečné vytvoření jednomyslného veřejného mínění.

Teze o povinné jednomyslnosti veřejného mínění je buď přežitkem dogmatického popírání rozporů za socialismu, nebo také přenesením jistého způsobu agitace do vědy. Je známo, že agitační projevy za účelem demonstrace síly obvykle vlastní názor vydávají za „jednomyslné mínění všeho lidu“, i když ve skutečnosti vyjadřují často (jde-li o pokrokové projevy) jen *objektivní* zájmy pracujících, ne však jejich okamžité mínění. Tuto metodu není ovšem přípustné přenášet do vědy.

Metodicky je teze o jednomyslnosti veřejného mínění škodlivá proto, že navozuje náladu neslučitelnou s úsilím o zjišťování faktického stavu veřejného mínění pomocí průzkumů, neboť z tohoto mínění předem vylučuje vše, co se nehodí do apriorní představy o jeho ideologické kvalitě.

Uledovova práce správně zdůrazňuje význam veřejného mínění pro pevnost společenského zřízení, rostoucí úlohu mas ve společnosti a polemizuje s buržoazními názory, které ve veřejném mínění vidí negativní a iracionální prvek. Kladné ocenění úlohy veřejného mínění vyplývá ostatně logicky už z Uledovovy definice. Stejně z ní ovšem vyplývá i značné zjednodušení celé problematiky. Otázka zjednodušení, stereotypního myšlení, vlastního velké části širokých vrstev, zůstává neřešena.

Druhá kapitola pojednává na konkrétních příkladech o vytváření veřejného mínění v SSSR a o úloze, kterou přitom hrají společenské organizace, zejména komunistická strana. Zvláště tematicky významné jsou části pojednávající o svobodě mínění, o funkci veřejného mínění v socialistickém společenství, o vlivu marxistické ideologie a společenské psychologie na veřejné mínění a o etapách vytváření veřejného mínění. Tyto etapy charakterizuje autor jako 1. vznikání citů a předstev ve sféře individuálního vědomí, 2. živou výměnu citů, předstev, názorů a hodnocení mezi lidmi, 3. sjednocování různých mínění kolem základních stanovisek, vytváření vlastního veřejného mínění (str. 223). Podobné etapy ve vytváření veřejného mínění jistě existují. Je tu ovšem třeba vidět vzájemné

přechody a nechapát „vytvořené“ veřejné mínění vždy jako mínění odpovídající pravdě, příp. objektivnímu společenskému zájmu.

Celkem málo pozornosti je věnováno metodám poznávání vytvořeného mínění. Autor tu uvádí studium činnosti prostředků duchovního styku mezi lidmi (tisku, rozhlasu, televize), dopisů pracujících sovětským institucím, metodu výběrového reprezentativního dotazování a všelidových diskusí. Uvádějí se tu konkrétní příklady, kritizují některé jednostrannosti buržoazní sociologie, ale vcelku jde jen o stručnou informaci, která se skutečných problémů průzkumu veřejného mínění za socialismu sotva dotýká. Lze to snad vysvětlit výrazně *teoretickým* charakterem práce.

Kapitola o úloze veřejného mínění v životě sovětské společnosti obsahuje některé velmi podnětné myšlenky, např. v otázce „dvojitváře“ lidí: slovních projevů konformních s veřejným míněním a soukromého jednání, které s ním bývá v rozporu, v otázce veřejného mínění v období kultu osobnosti atd.

Vcelku je třeba Uledovovu práci přivítat jako vážný pokus o marxistickou teorii veřejného mínění socialistické společnosti. Při další práci na této problematice však bude třeba se oprostit od schémat, které plynou spíše z velmi abstraktních knižních pravd o socialismu (i když jsou případně ilustrovány příklady ze současnosti), než z konkrétních průzkumů reálné situace. Při veškeré kritičnosti vůči buržoazním teoriím je také možno a je třeba mnohem více respektovat pozitivní výsledky, které na Západě v oblasti zkoumání veřejného mínění byly dosaženy a zejména bohatství problémů, na něž buržoazní teorie upozorňují, byť i s jejich řešením není třeba souhlasit. Uledovova kniha je svou marxistickou světónázorovou pozicí, teoretickou určitostí, ale také značnou dávkou schematičnosti protikladem buržoazní, neurčitě eklektické, přitom však problémové v četných otázkách bohatší práce Wilsonovy.

J. Hanuš Steiner

Jerzy J. Wiatr: Naród i rasa w świadomości społecznej (Národ a rasa ve společenském vědomí)

Varšava, Iskry, 1962, 176 str.

Práce *Národ a rasa ve společenském vědomí* navazuje na některé dřívější Wiatrovy studie věnované stejné problematice (*Na tropach antyludzkiego mitu*, 1959, *Zagadnienia rasowe w socjologii amerykańskiej*, 1959, *Markowska teoria narodu i problemy walki narodowowyzwoleńczej*, 1962). Jde o dílko, které si klade především popularizační a informativní cíle, nicméně přináší i z odborného hlediska řadu nových a zajímavých poznatků a závěrů. Wiatr se zaměřil zejména na otázku, jak se národnostní a rasové problémy odrážejí a jaké formy nabývají ve vědomí společnosti. Výklad je rozdělen do tří částí. První z nich nazvaná *Cesty a scestí národního vědomí* se nejprve zabývá vznikem národního vědomí,

popisuje příčiny, které v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu vedly ke konstituování národů a k nahrazování pospolitosti rodu a později koruny pospolitosti národní. Dále pak rozebírá podstatu tzv. tradičního nacionalismu, objasňuje jeho třídní kořeny a odhaluje neudržitelnost argumentů, o které se tato forma společenské ideologie opírá. Autor reprodukuje a rozvíjí známou Leninovu myšlenku o dvou typech nacionalismu. Pozornost je věnována také příčinám antisemitismu a problematice boje s ním, který je zejména pro iracionálnost argumentů, z nichž tento předsudek vychází, neobyčejně obtížný. V závěru první části je proveden pokus o rozbor specifických rysů a ideologické funkce tzv. nového nacionalismu těch národů, které se nedávno osvobodily, nebo ještě dnes osvobozují z koloniální nadvlády.

Nejvýznamnější přínos znamená druhá část knížky nazvaná *Rasové a etnické předsudky*, a to především proto, že se zabývá pojmem v marxistické teorii i v politickém životě často používaným, ne však zpravidla dostatečně hluboce analyzovaným. Každý předsudek se podle Wiatra vyznačuje třemi základními rysy: 1. je to názor kategoricky přijímaný a přitom nezdůvodněný, 2. jeho nositelé projevují velkou nechuť tento názor — když už si jej jednou osvojili — revidovat, 3. pro vznik a existenci předsudku má velký význam citová stránka osobnosti člověka. U etnických a rasových předsudků k tomu přistupuje ještě další okolnost: jsou formou generalizujícího soudu o příslušnících nějaké skupiny. Tento generalizující charakter rasového a etnického předsudku jej těsně spojuje s jiným jevem, se kterým se setkáváme ve společenském vědomí, s tzv. stereotypem. Wiatr uvádí, že sociologickou teorii stereotypů vypracoval známý americký publicista a politický teoretik Walter Lippman ve svém díle *Public Opinion* (New York, 1922). Lippman pod tímto pojmem rozumí zkratkovité představy o věcech, osobách, skupinách a institucích, přičemž tyto zkratkovité představy připisují všem jednotlivcům patřícím k dané skupině nebo třídě jevů jisté společné, vždy prý vystupující „typické“ znaky. Navíc jsou stereotypy — stejně jako předsudky — výrazem určitých emocí. Rozšíření stereotypů v populárním myšlení vyplývá podle Lippmana především z toho, že svět je příliš složitý, než aby mohl být snadno pochopen. Prostý člověk musí zaujímat postoje k věcem, o nichž nemá dost poznatků. Vytváří si názor na základě útržkovitých informací, které jsou mu dostupné. Potom jedná ve shodě s tímto zkratkovitým poznáním, přičemž toto jednání tvoří podklad pro to, aby se u něho vytvářel silný citový postoj, který přikazuje chránit stereotyp před modifikujícím vlivem nových informací a zkušeností. Tak se sociální funkce stereotypu vyvíjí: ze zkratkovitého obrazu, který nahrazuje úplnější poznání, se stává překážka znemožňující doplnění poznatků o světě, jakýsi filtr propouštějící jenom paprsky určité barvy, jež jsou v souladu s dřívějšími poznatky a jež hlavně posilují již vytvořený emocionální postoj.

Wiatr dodává, že stereotyp má sice vždy neobyčejně významnou roli při fungování předsudku, že však stereotyp a předsudek nejsou jedno a totéž. Na vytváření a existenci rasových a etnických předsudků působí vždy také dva druhy ve vědomí veřejnosti často silně zakořeněných mýtů, jež autor nazývá mýty historické a mýty zvykové. (Např. v případě antisemitismu má významnou úlohu řada mýtů vytvořených v rámci křesťanského náboženství.)

Dále rozebírá sociální roli těchto předsudků, a to z hlediska skupin, kterých se týkají a z hlediska typu osobnosti lidí, kteří je vyznávají. 1. Ve skupině, která je vyznává, mají trojí vliv: a) překrývají pocity jiné solidarity než rasové a národní, b) jsou náhražkou pozitivních idejí, c) vytvářejí převahu nálad a postojů příznivých pro šíření antidemokratických ideologií. 2. Ve skupině, proti níž jsou zaměřeny, způsobují: a) vznik ideologie o vlastní převaze, b) vznik eskapistické ideologie (což je snaha přejít do skupiny, která předsudek vyznává), c) odmítání rozdílů, který leží v základě předsudku. 3. U individua, které je vyznává, vedou k vytváření takového typu osobnosti, který se vyznačuje nesnášenlivostí, iracionalismem, antidemokratiismem a etnocentriismem.

Poté autor hledá příčiny vytváření a existence etnických a rasových předsudků a dochází k závěru, že předsudek je výsledek uvědomělé nebo neuvědomělé činnosti těch skupin, které mají z jeho působení prospěch. Zabývá se tím, jaký prospěch může přinášet toto působení a) třídám vlastním výrobní prostředky a politickou moc, b) třídám pracujícím, c) politickým seskupením vyjadřujícím zájmy vládnoucích tříd. V této souvislosti polemizuje s názorem velmi rozšířeným mezi nemarxistickými sociology, kteří se zabývají rasovou otázkou v USA (konkrétně s Gunnarem Myrdalem), jako by rasové předsudky byly v první řadě výtvorem pracujících tříd. Uvádí několik argumentů, které tuto myšlenku přesvědčivě vyvracejí. Z celého výkladu potom vyplývá závěr, že rasové a etnické předsudky budou živé potud, pokud budou existovat třídy, které mají na jejich udržení ekonomický a politický zájem. Chápání těsné souvislosti třídního rozdělení společnosti a rasových a etnických předsudků je typickým rysem marxistického postoje, který se tak odlišuje od sociologie liberálně buržoazní, jež negovala základní roli třídního činitele jako zdroje těchto předsudků a vytvořila řadu teoretických koncepcí, uvádějících zpravidla jako hlavní jejich příčiny činitele psychologické.

Wiatr informuje o dvou z těchto koncepcí, a to proto, že přes zásadní kritiku, které musí být podrobeny, mohou být užitečné jako příspěvek k vědeckému postihu vedlejších, ne bezprostředně třídních příčin rasových a nacionalistických předsudků. První z nich je teorie frustrace a agrese, kterou formuloval americký sociolog John Dollard nejprve v knize *Caste and Class in a Southern Town*, New York, 1949 (1. vyd. r. 1937) a později v řadě dalších prací psaných spolu s Mille-

rem, Searsem a jinými americkými sociology a psychology. Dollard vychází z myšlenky, že každá frustrace, tj. stav způsobený životními neúspěchy, zklamáními a nespokojeností s vlastním postavením, rodí agresi, tj. jednání zaměřené proti nějaké osobě nebo skupině, přičemž nemusí být pravidlem, že právě proti té, která je pravou příčinou frustrace. Tak často dochází k tomu, že oběti agrese se stávají národnostní nebo rasové skupiny, jež přebírají v tomto případě funkci "obětí beránek" a trpí za hříchy jiných. Wiatr však Dollardovi oprávněně vytýká, že neobjasňuje, proč to jsou právě příslušníci těchto skupin, proti nimž se obvykle zmíněná agrese zaměřuje. To se totiž už nedá vyvodit pouze z psychologických znaků lidí, nýbrž je třeba vzít v potaz celou sociálně ekonomickou a třídní situaci společnosti, ve které k oněm jevům dochází. Druhá je teorie, která hledá příčiny rasových předsudků v trvalých psychologických znacích osobnosti, jež činí některé lidi zvlášť náchylné působení nacionalistické nebo rasistické ideologie. (Jde o tzv. autoritativní typ osobnosti.) Nejtypičtějším příkladem takového řešení je kolektivní dílo *The Authoritarian Personality*, New York, 1950, které napsali T. W. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. J. Lewinson a R. N. Sanford. Obě tyto teorie autor podrobněji rozebírá a ukazuje, že v žádném případě nevyvracejí oprávněnost marxistického přístupu k otázce předsudků, že jej pouze doplňují, že však samy — mají-li být důsledné — vyžadují podstatné korektury a zásadní doplňky.

Celou tuto část uzavírá problematika boje s předsudky. Wiatr nejprve polemizuje s těmi buržoazními autory (H. P. Fairchild, F. H. Giddings, F. Boas, A. H. Richmond), kteří odmítají sociální původ rasových a nacionálních předsudků, hledají jejich příčiny v „přirozených“ vlastnostech lidí, pokládají je za věčné, z čehož by logicky vyplývala zbytečnost a marnost boje s nimi. Dále srovnává praktický marxistický a liberálně buržoazní přístup k odstraňování rasových a nacionálních předsudků, a konečně řeší otázku, jakou roli může zde sehrát právo a státní moc, a to jak v podmínkách kapitalismu, tak za socialismu.

V poslední části nazvané *za socialistické národní vědomí*, která je bohužel velmi stručná, se Wiatr pokusil vysvětlit příčiny existence rasových a nacionálních předsudků za socialismu. Jedním zdrojem jsou pochopitelně vzpomínky a přežitky minulosti. Ovšem na to se celá otázka neredukuje. To, že se zmíněné předsudky udržují masově, vyplývá do značné míry ze skutečnosti, že ještě mají jistou sociální základnu. Podle Wiatra ji tvoří: 1. zbytky vykořisťovatelských tříd a činnost protisocialistických politických seskupení, která se za určitých okolností dovolávají nacionalismu, 2. některé masové sociální jevy, a to a) stále ještě poměrně nízká kulturní úroveň obyvatelstva a b) reagování na frustrace, ke kterým i za socialismu dochází, nacionalistickými předsudky. Obě tyto skupiny jevů nejsou pochopitelně vlastnosti a imanentní znaky socialismu, ale souvisejí

s podmínkami, za kterých se nová společnost vytváří, s pozůstatky kapitalistického zřízení. V závěru si Wiatr všímá i toho, jakou úlohu při oživování nacionálních předsudků v Polsku sehrála některá nesprávná opatření v období tzv. kultu osobnosti.

Jan Sedláček

Několik zkušeností ze sociologického výzkumu mládeže

Informace o knize Leopolda Rosenmayra „Familienbeziehungen und Freizeitgewohnheiten jugendlicher Arbeiter“ Wien, 1963

Zvýšený zájem naší společnosti o mládež vyvolal k životu spontánní potřebu mnohostranné analýzy problematiky mládeže. Proto se v poslední době množí pokusy především o sociologické empirické výzkumy otázek mládeže. Jde však vesměs o pokusy více méně živelné s různou vědeckou a společenskou hodnotou. Řada výzkumů zůstává ve stadiu popisujícím získaný materiál a nanejvýše přístupujícím k jednostranným diagnózám. Zjišťujeme tu i značnou metodickou nestejnoroost, obsahovou nekoordinovanost a též koncepční neujasněnost. Tak se stává, že cenný materiál o problematice mládeže zůstává nevyužitý a co více, možnosti spolupráce mezi sociology zkoumajícími stejnou látku nejsou realizovány. Naléhavá společenská potřeba pochopit strukturu a diferencovanost společenského souboru, který představuje mládež, vazbu tohoto souboru s jinými souborovými skutečnostmi a především společenské funkce této stále významnější sociální síly volá po urychlené koordinaci a vědeckém prohloubení výzkumu naší mládeže. Protože u nás dosud neexistuje žádné souborné sociologické dílo o problémech současné mládeže, přináší tato stať několik informací o výzkumech stejné problematiky prováděných v Rakousku.

V knize rakouského sociologa univ. prof. Leopolda Rosenmayra *„Familienbeziehungen und Freizeitgewohnheiten jugendlicher Arbeiter“*, Vídeň, 1963 (Nakladatelství pro historii a politiku, 430 str., cena 290,— Schil.) jsou prezentovány výsledky první etapy dlouhodobého a mnohostranného sociologického výzkumu rakouské mládeže. Sociologická studie je výsledkem téměř pětileté výzkumnické práce mezi 800 rakouskými uční žijícími ve Vídni a v Dolním Rakousku. Podnětem nebo spíše formou společenské objednávky této instruktivní sociologické práce byly závěry konference svolané v roce 1958 ministerstvem vyučování k otázkám problematiky mládeže. Konference se zúčastnili nejen pedagogičtí a jiní pracovníci z oblasti výchovy a školství, ale i vědečtí pracovníci v oblasti bádání otázek mládeže. Vyústěním konference se stal naléhavý požadavek dlouhodobého a jednotného řízeného vědeckého výzkumu problematiky rakouské mládeže. Na výzvu této konference reagovali sociologové společenskovědního výzkumného pracoviště vídeňské university vedeného profesorem Leopoldem Rosenmayrem, odborníkem pro obor sociologie rodiny.

Tematickým těžištěm první etapy výzkumu byla sociologická analýza *rodinných vztahů*, v nichž žijí příslušní učni. Věková hranice zkoumaných chlapců se pohybovala mezi 15 až 17 léty. Volbu tématu zdůvodňuje L. Rosenmayr takto: Za prvé logickou návazností sociologie mládeže na sociologii rodiny. Za druhé skutečností, že sociologie rodiny je díky dlouhodobé tradici propracovanější jak po stránce metodické, tak i teoretické. Též vědecké výzkumné zkušenosti autora jsou v této oblasti značné. Vedle těchto důvodů logických a vědeckých sehrál důležitou roli též aspekt praktický; neboť podle autora hlubší pochopení dalších vývojových možností rodiny i prozkoumání příčin dosavadních těžkostí by se mohlo stát klíčem k řešení řady problémů souvisejících s výchovou mládeže. Zvýšený zájem o zkoumání rodiny je důsledkem vzrůstajícího společenského významu rodiny v současné industriální společnosti. L. Rosenmayr vysvětluje tento jev mimo jiné i všeobecným zklamáním západního světa politickými teoriemi XX. století. V tom se shoduje s jinými teoretiky Západu jako např. s Helmutem Schelsky (s nímž dále vesměs jen polemizuje). Též Schelsky podtrhuje význam rodiny s poukazem na novou konzolidaci tzv. privátní sféry, na identitu cílů rodiny a cílů dětí na jedné straně a na nepřekonatelný rozpor mezi rodinou a celou společností na straně druhé.¹

Rostoucí zájem o rodinu se Rosenmayrovi mimo jiné jeví jako důsledek reálného přírůstku mimopracovního času a tím též zvýšeného zájmu o výchovu dětí a mládeže. Je pozoruhodné, že pro volbu tohoto tématu o rodinných vztazích jako východiska výzkumu mládeže se Rosenmayrovi stává též zřetelně konstatovaný rostoucí zájem o tuto problematiku v SSSR. I když vysvětlení vědeckého zájmu sovětských teoretiků o rodinu je podáno značně zjednodušeně, přece jen sám fakt, že se v rakouské vědecké publikaci hovoří o zájmové sféře sovětské vědy, je aspektem pozitivním.

Výsledky výzkumu o rodinných vztazích vídeňských a dolnorakouských učňů prezentuje L. Rosenmayr v první kapitole druhého dílu svého spisu. Podává zde rozbor sociální struktury rodin i rozbor rodičovských funkcí plněných v životě zkoumaných chlapců a též analýzu vlivu rodičů na své syny.

Tomuto výzkumu předchází shrnutí dosavadních autorovi známých hypotéz (pouze západních, převážně pak rakouských a západoněmeckých) o vlivu rodiny na mládež. Podle autora se však nelze ve vědeckém slova smyslu s většinou dosavadních závěrů a tvrzení o vlivu rodiny na mládež vyrovnat, protože nebyly vesměs podepřeny vědeckými důkazy, nýbrž při nejlepším pouze ilustracemi. Závěry autorů o zkoumané problematice se navzájem často úplně rozcházejí.

Zvláště kriticky se L. Rosenmayr staví k myšlenkám již zmíněného západoněmecké-

ho sociologa Helmuta Schelského.² Hlavní argument Schelského o pozici tzv. skeptické generace je odvozen ze sociologické teze o rodině, která poskytující dětem zvýšenou podporu a péči, brzdí zároveň proces jejich lidského a sociálního zrání, protože nedokáže ve svém intimním prostředí připravit děti na vstup do širšího společenství současného světa produkce. Schelského myšlenka o skeptické generaci tedy spočívá na konstatování nepřekonatelného rozporu mezi intimním světem rodiny a světem průmyslové společnosti, rozporu rodičů u mládeže pocitu odcizení a neschopnosti nalézt správnou cestu do společnosti, ale též úbytek celospolečenských zájmů doprovázený stažením se do soukromí vlastní rodiny.

Jestliže L. Rosenmayr poukazuje při formulování vlastních hypotéz hlavně na metodické nedostatky předchozích prací, pak má na mysli především názory H. Schelského o skeptické generaci. H. Schelsky prý odvodil své závěry na základě studia pouze stoosmdesáti západoněmeckých rodin a tyto zkušenosti zevšeobecnil pro západoněmeckou rodinu a mládež vůbec. Poněvadž Rosenmayr nepokládá postup Schelského za vědecky adekvátní, vyvrací jeho závěry vesměs nepřímě. Sám zastává názor, že propast mezi rodinným prostředím a prostředím celospolečenským lze překlenout a nalézá pro to ve svém výzkumu empirické důkazy. Podle našeho názoru Schelského myšlenka o nesmířitelných protikladech mezi intimním prostředím současné západní rodiny a ostatní společností má racionální hodnotu a signalizuje vážný a reálný problém industriální kapitalistické společnosti. Tento racionální aspekt není oslaben ani skutečností, že Schelsky absolutizoval zobecněnou zkušenost, která vyplynula ze vzorku 180 západoněmeckých rodin bez bližšího sociálního zařazení. Tento vážný problém bohužel Rosenmayrova sociologická analýza nejen neřeší, ale spíše se mu vyhýbá, anebo ho zastírá. Rosenmayr o neexistenci rozporu mezi rodinou a společností říká doslovně: „Nezjistili jsme na jedné straně ani žádný konflikt mezi rodiči a syny, ani žádný rozpor mezi rodičovským domem a společností na straně druhé“ (str. 263 citovaného díla).

Při formulování vlastních výchozích hypotéz k této problematice, postupuje L. Rosenmayr ve dvou rovinách. V první zahrnuje pod pojmem „Block der rohen Hypothesen“ řadu dosavadních názorů na vývoj rodinných vztahů a forem od staroevropských až po velkoměstsko industriální. V druhé pak formuluje obsahově zúžené již vlastní hypotézy, které jsou pracovním východiskem sociologického výzkumu, tzv. formální hypotézy. Oba druhy hypotéz nakonec konfrontuje se získanou empirií, verifikuje je, anebo zamítá a staví hypotézy nové jako východisko k dalším zkoumáním. Takto se pokouší o sociologickou analýzu vyššího stupně, o postihnouti určitých pravidelností a zákonitostí v rodinných vztazích.

¹ Helmut Schelsky, *Die skeptische Generation*, Köln, 1957.

² Helmut Schelsky, *Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart*, Stuttgart 1954.

Díky přesnosti a důslednosti autora nezůstává ani jedna mezera v popisu jeho vědecké práce. To znamená, že autor věnuje značnou pozornost i otázkám metodickým a též obecně teoretickým. Vzhledem k rozsahu Rosenmayrova díla a našim omezeným možnostem nelze se všemi těmito vesměs zajímavými otázkami zabývat. Spíše pro ilustraci Rosenmayrových důsledností uvedeme alespoň jednu z jeho formálních hypotéz i výsledky ověření této hypotézy. Dílčí výchozí hypotéza zní: „Vztahy mezi synem a matkou jsou tehdy horší, jestliže je matka zaměstnána.“ Na základě získaného empirického materiálu o vztazích mezi zaměstnanými ženami a jejich syny dochází autor v závěrečné kapitole k vyvrácení této výchozí domněnky: „Nenašli jsme žádného potvrzení hypotézy, že vztahy mezi synem a matkou se zhoršují, jestliže je matka zaměstnána...“ (str. 44, 155 citovaného díla).

Výzkumným mezičlánkem bádání bylo zkoumání osobních vztahů mladistvých dělníků *mimo rámec rodiny a vztahů k institucím*, tj. k církvi, k politice a spolkům. (Jde o spolky s definovatelnými politickými a světónázorovými cíli.)

Zvláštní pozornosti zde zasluhují závěry, které vyplynuly ze zkoumání vztahu mladých rakouských dělníků k politice a spolkové činnosti. Analýza čtyř novin a časopisů patnáct- až sedmnáctiletých učňů přivedla autora k závěru, že politickým otázkám je u zkoumaných chlapců věnována malá pozornost. Zvláště pak otázkám vnitřní politiky, ale též kulturním článkům, a to v porovnání s pozorností věnovanou sportovním rubrikám nebo místním zprávám. Při hlubším zkoumání motivů nezájmu mladistvých dělníků o politické události došel však L. Rosenmayr k upřesňujícím zjištěním. Ukázalo se, že existuje přímý vztah zájmu o politické dění k relativně konkrétním společensko-politickým představám těchto chlapců o tom, co si představují pod pojmem „péče státu o mládež“. Na prvním místě zde očekávají větší pomoc hlavně pokud jde o formování a organizování jejich volného času. Na druhém místě pod pojmem péče státu o mládež rozumějí zlepšení svého hospodářského a sociálního postavení. Avšak tento obecně formulovaný požadavek je zkoumaným učňům nejasný a stojí v rozporu s dalšími výsledky výzkumu, že totiž tato část rakouské mládeže má velmi nepatrné požadavky na státní péči, pokud jde o zvyšování vzdělávacích možností. L. Rosenmayr zdůrazňuje, že zatímco nebylo potvrzeno dosti často konstatované zamítnutí pojmů mládež ve smyslu společenské skupiny mládeží samou, vyplul při výzkumu na povrch nečekaně malý zájem mladistvých dělníků o další sebevzdělávání, ať už ve smyslu kulturního rozhledu nebo další odborné kvalifikace, či ve smyslu pochopení současné politické situace. Vzhledem k našemu kritickému pohledu na vše, co souviselo v minulém politickém vývoji světa s fašismem, pokládáme za zvláště závažnou zmínku autorovu o zjištění úplné absence zájmů mladých rakouských dělníků o minulý politický vývoj.

V této souvislosti nebude na škodu citovat myšlenku Jean-Paula Sartre z interviewu pro *Le Nouvel Observateur*: „Skutečnost, že se mladí lidé méně zajímají přímo o politický boj, slouží jako alibi těm, kteří ji od něho odvracejí ještě víc.“)

Zjištění všeobecného nezájmu učňů o další sebevzdělání je pravděpodobně novým sociologickým jevem, před nímž stojí sociologové do jisté míry bezradní. O tom nás přesvědčuje i skutečnost, že při zkoumání různých forem rozhovorů s dětmi i forem ovlivňování se věnuje možnostem, jak ovlivňovat syny ve smyslu probuzení zájmu o další sebevzdělání, malá pozornost. Kapitole o rozhovorech rodičů se syny o jejich práci a o budoucích plánech dává autor neporovnatelně méně místa nežli kapitole o náboženských rozhovorech. Přitom si všímá spíše toho, kdo z rodičů v těchto rozhovorech hraje hlavní roli, než intenzity rozhovorů nebo forem, jakými lze u chlapců zájem o sebevzdělání zvýšit. Z toho do jisté míry vyplývá, že pokud jde o kulturní funkci rakouské rodiny ve smyslu výchovy dětí k povolání, případně dalšího sebevzdělání, není na ni vykonáván společenský tlak. Výchovu k povolání a sebevzdělání pravděpodobně nerealizuje rakouská rodina ani nepřímou. Výzkum nezachycuje rozhovory o zvyšování kvalifikace rodičů při zaměstnání.

Autor dochází k závěru, že čím jsou rozhovory intimnější a abstraktnější, tím jsou méně časté. Proto zůstává v rodině mnoho otázek nezodpověděných a tím se vytvářejí předpoklady k možným konfliktům u dětí těchto rodin. Příliš brzké vybočení mladistvých chlapců z hodnotových kritérií rodičů vede k předčasnému zrušení kulturně výchovných funkcí rodiny.

Paralelně s těmito názory naopak autor na konkrétním empirickém materiálu dokládá dosti velký vliv rodičů na jejich syny pokud jde o jejich vstup do politických spolků. Např. synové kvalifikovaných dělníků jsou většinou členy socialistických spolků a téměř více než polovina všech rodičů dotazovaných vyslovila přání, aby jejich synové byli členy nějaké organizace. Tímto potvrzením politického vlivu rodičů na děti a rovněž i dalšími zjištěními se L. Rosenmayr opět staví kriticky k Schelskému a nyní již přímo vyvrací hypotézu o nepolitické skeptické generaci: „Na základě empirických materiálů nelze sice hovořit o vysloveně aktivní politické mládeži, ale též ne o všeobecném odklonu této mládeže od politických organizací.“ Tato zjištění o mladistvých dělnících jistě nelze zevšeobecnit jako absolutně platná pro všechnu mládež, protože šlo o výzkum pouze jedné sociální a věkové vrstvy mládeže. Sám autor upozorňuje na nezbytnost dalších srovnávacích výzkumů. Je však možné postavit Rosenmayrova zjištění do protiváhy s velmi jednostrannými předsudky o pracující mládeži moderní doby, jež podal např. jiný západoněmecký sociolog K. Bednarik v knize *„Der junge Arbeiter von heute — ein neuer Typ“*, Stuttgart, 1953. Bednarik staví svou knihu na hypotéze o všeobecném odklonu pracující mládeže od

společnosti i od vlastní společenské skupiny, o subjektivismu a pozicích izolace. Rosenmayr výslovně zdůrazňuje, že materiál získaný jeho sociologickým výzkumem podobná stanoviska nijak nepotvrzuje.

Na výzkumný mezičlánek o vztazích učňů mimo rodinu navazuje druhé hlavní téma, které se týká *volného času* rakouských mladých dělníků. O výsledcích pojednává 4. kapitola druhého dílu Rosenmayrovky knihy. Jde zde však zdaleka o komplexní postižení využití volného času mladistvých učňů. Výzkumníkům zájem se soustředil pouze na některé více méně nahodile volené okruhy činnosti a zájmu mládeže ve volném čase. Vedle celkového časového rozdělení dne šlo o zkoumání volného času věnovaného vycházkám, návštěvám kin, restaurací, kaváren a tančičen, sportovní činnosti a též způsobům, jakými jsou tráveny neděle. Autor vychází při formování výchozí hypotézy z existence vzájemných vazeb mezi rodinným prostředím a způsobem, jak mladiství tráví svůj volný čas. Hypotézu nakonec ověřuje a dodává, že na základě rozborů výsledků výzkumu volného času nelze si vytvořit žádnou jednostrannou představu ani o mládeži pracovní přetížené, avšak ani o mládeži s nadbytkem volného času. V souvislosti s vyhodnocováním zjištění o volném čase se před autorem znovu vynořuje objektivní potřeba řešit v současné kapitalistické společnosti problém dalšího vzdělání, a to jak všeobecného, tak i odborného. Ačkoliv autor zkoumání tohoto problému původně nepředpokládá, sama objektivní empirická data ho na konec tlačí k tomu, aby si posléze položil v souvislosti s výzkumem volného času mladých dělníků dvě vážné otázky. Za prvé — jaká je fyzická a duševní kondice mladého dělníka po návratu z práce a zda je vůbec schopen soustředit se na další vzdělávání nebo přijímání kulturních hodnot. Za druhé — jak dalece základní škola vytváří předpoklady a potřebu k dalšímu sebevzdělávání při zaměstnání.

Rozsah naší informace nedovoluje zabývat se výsledky zkoumání volného času rakouských učňů šířeji a konečně ani výsledky této části výzkumu nejsou vzhledem k nahodilému výběru zájmové činnosti a též v důsledku interpretace pro nás dostatečně reprezentativní a instruktivní. Právě v důsledku omezené reprezentativního výběru náplně volného času naráží autor na potíže negovat na základě svých empirických zjištění další variantu Schelského teze o skeptické generaci. Jde o růst tzv. „privatizmu“ mládeže a o tendenci zistitných vztahů mladého člověka ke svým přátelům. Tento více méně kapitalistickým společenským vztahům imanentní společenský stereotyp — Schelskym tušený, ale nevysvětlený — není nakonec empirickými daty a závěry Rosenmayra nijak vyvrácen.

Kniha Lepolda Rosenmayra je velmi instruktivní jak z hlediska sociologického, tak praktického. Za současného stavu rozvíjející se sociologie u nás může se tato kniha stát užitečnou a instruuji zejména pro svou formální preciznost, pro velkou pozornost věcnou otázkám metod a technik sociologické

ho výzkumu a konečně adekvátním doplněním nejrůznějšími druhy grafů a především statistickými metodami zpracování výsledků výzkumu. Hodnotné jsou pro nás i některé obsahové závěry, protože by se případně mohly stát východiskem srovnávacího výzkumu obdobné problematiky v socialistických zemích. Práce je doplněna bohatou bibliografií k jednotlivým tematickým celkům. Je však poněkud zarážející, že není uvedena žádná práce z okruhu společenských věd zabývajících se otázkami rodiny a mládeže od autorů ze socialistických zemí, jakož ani od marxistických autorů Západu. (Např. není uvedena ani kniha rakouského marxisty Ernsta Fischera „*Die Probleme der jungen Generation*“ vydaná v r. 1963 nakladatelstvem Europa-Verlag.) Na druhé straně však L. Rosenmayr cituje třikrát myšlenky sovětského pedagoga A. S. Makarenka. Jde tedy spíše o pozůstatek neinformovanosti o našich problémech všeobecně a o teprve postupně realizování výměny názorů mezi marxistickými a nemarxistickými vědci, jako nutného důsledku mírového soužití v oblasti politiky a ekonomiky.

Z hlediska praktického by mohla být Rosenmayrova práce pro nás užitečná jako příklad, jak je možno koordinovaně a dlouhodobě provádět kvalifikovaný výzkum mládeže. Za povšimnutí stojí též skutečnost, že rakouský výzkum mládeže je od roku 1959 prováděn týmově, a to dvacetipětí vysoce kvalifikovanými vědci nejrůznějších oborů a že probíhá pod přímou patronací ministerstva vyučování.

Miluše Kubičková

Nad šesti ročníky „Demografie“

V roce 1959 začal vycházet čtvrtletník věnovaný populačním otázkám, *Demografie*. Stal se po maďarské *Demográfia* druhým socialistickým demografickým časopisem a přidružil se svou vysokou úroveň k ostatním demografickým časopisům, z nichž nejznámější u nás je francouzská *Population*, britské *Population Studies* a americký *Population Index*. Od r. 1959 v něm vyšlo několik desítek studií a článků a nepřehledné statistické materiálu. Mnoho z nich bylo důležitých i pro sociology, protože tematicky mají k sobě demografie a sociologie tak blízko jako málokteré dvě jiné vědy.

Vyšlých šest ročníků nepředstavuje sice nějakou jednotlou soustavu československé demografie, přece však poskytuje představu o jejím vývoji zaměřením v posledních letech u nás i dostatek informací o jejím vývoji ve světě. V stručném přehledu uvedeme ty články a studie, které mají vztah k sociologii a jejím metodám nebo k společenským vědám vůbec.

Na prvním místě je třeba podtrhnout snahu o *formulování teorie marxistické demografie*. V 1. čísle 1959 se ujala tohoto úkolu H. Švarcová, která přistoupila k otázce po předchozím studiu vývoje demografické statistiky u nás, v Sovětském svazu a ostatních socia-

listických zemích, a konstatovala, že vývoji vlastní marxistické demografie bránil právě i dosavadní pomalý rozvoj demografické statistiky. Požadovala hlubší studium Marxových prací i prací ostatních klasiků, upozorňující však správně na to, že při aplikaci myšlenek klasiků, obsahujících demografické prvky, nutno postupovat obezřetně a u vědomí, že klasici byli politiky a spíše sociology, ne však demografy. Za nejvýraznější rys vývoje naší současné demografie považuje H. Svarcová dvojkolejnost vývoje marxistické demografie spočívající v odtržené práci demografů a marxistických filosofů, z nichž první provádějí rozsáhlou empirickou práci bez užšího kontaktu s filosofií, zatímco druzí zobecňují někdy poznatky o vývoji společnosti bez hlubší znalosti konkrétního demografického materiálu. Logicky z toho pro ni vyplývá požadavek spojení úsilí vědeckých pracovníků obou vědeckých disciplín. Vedle řešení praktických problémů a otázek denního života vidí H. Svarcová jako jeden z úkolů formulování populačního zákona socialismu. Tento požadavek se pak vine jako červená nit skoro ve všech teoretických studiích v *Demografii*. K objasnění zákonitosti pak žádá vedle dobrého fungování standardní demografické statistiky provádění výzkumů a anket, bez nichž si nelze moderní demografii dobře představit.

Rozvíjeje některé myšlenky H. Svarcové, zamýšlí se B. Voborník (1959, č. 2 a 3) nad základními problémy demografie a populační politiky za socialismu, při čemž studiem populačního vývoje ověřuje platnost vzájemného působení teorie a praxe i v oblasti demografie. Ptá se — souhlasně s F. Fajfrem na jiných místech — pro jak velkou populaci budujeme nebo máme budovat socialismus. Odpovědi na tuto otázku by měly být určovány i cíle populační politiky. K teoretickým problémům patří i otázka zařazení kategorie životní úrovně do vědního systému. B. Voborník (1959, č. 4) analyzuje prvky životní úrovně a klasifikuje je jako kategorie ekonomické s odvoláním na vztahy mezi životní úrovní a reprodukcí obyvatelstva, při čem tuto reprodukci zužuje na reprodukci pracovní síly. Zdá se, že toto stanovisko není sdíleno většinou našich demografů a že rozpracování této zásadní otázky bude předmětem sporů. Svědčí o tom v náznamech široká diskuse provedená na stránkách *Demografie* v posledních dvou letech (1963, č. 3 a č. 4, 1964 č. 2, č. 3 a č. 4). Diskuse byla ovšem zaměřena především na otázku předmětu, metod a úkolů marxistické demografie. V tomto směru ukázala poměrnou jednotu názorů na pojetí celého vědního oboru. Ukázala také řadu styčných bodů demografie se sociologií, a to především v předmětu obou věd. Demografové obhájí samostatnost své vědy jako samozřejmost. Ukazuje se, že toto pojetí proniklo ostatně i do vědomí naší administrativy (v zahraničí o něm nikdo nepochybuje), což se projevilo jak schválením k založení samostatných vědeckých společností obou věd, tak existencí samostatných vědeckých časopisů.

Časopis *Demografie* má v podtitulu ozna-

čení „revue pro výzkum populačního vývoje“. Na základě rozborů tohoto vývoje je pak formulována státní populační politika. Dříve než začala Státní populační komise vydávat svůj informační bulletin *Zprávy Státní populační komise* (od r. 1962), byla *Demografie* i polo-oficiálním časopisem Komise. Kromě citované studie B. Voborníka (1959, č. 2 a č. 3) zde byl formulován současný a nejbližší program státní populační politiky (1960, č. 1). Vyplývá z něho soustavná pronatalitní, progresivní politika naší vlády, vycházející z příslušných shodných stranických rozhodnutí. *Demografie* je i tribunou Čs. demografické společnosti (vedle jejích úředních cyklostylovaných Zpráv ČSDS) a soustavně referuje také o činnosti Čs. sociologické společnosti.

Několik důležitých studií bylo věnováno problémům struktury společnosti. Řada příspěvků však měla historický charakter, ať to byla neobyčejně cenná studie Z. Pavlíka o dynamice hospodářskosociální struktury obyvatelstva českých zemí za feudalismu a kapitalismu (1959, č. 3), kde najdeme data o sociální struktuře v období 1762–1857 a v období 1857–1930, nebo studie V. Davidka o změnách ve společenské skladbě obyvatelstva v českých zemích po pádu feudalismu (1964, č. 2 a č. 3). Přehled současné sociální skladby v ČSSR najdeme v stručné zprávě V. Srba (1964, č. 3), kde jsou i některé metodické vysvětlivky konstrukce sociální struktury z aktuálních demografických dat sčítání lidu a bilancí obyvatelstva. K důležitým problémům struktury obyvatelstva nesporně patří nejen otázky gerontologie a stárnutí populace, jimž se věnovali podnětně B. Voborník (1960, č. 2) a F. Fajfr (1962, č. 2), ale i závažné problémy nově oživující eugeniky. J. Kučera z nich analyzoval společenský význam vrozených vývojových vad (1960, č. 3) a došel k závěru, že vedle pozitivního vlivu úspěchů gynekologie a pediatrie musíme počítat i s negativní stránkou těchto úspěchů. Projevuje se udržením i patologických těhotenství a zachováním života i poškozených plodů, což má z hlediska pozdějšího vývoje jedinců z takových těhotenství a takto poškozených osob velmi nepříznivé společenské důsledky. Na stránkách *Demografie* se tak začíná rozvíjet boj za rehabilitaci eugeniky jako moderní vědy, která má své místo i v etapě socialismu a komunismu. K teoretickým otázkám organizace socialistické společnosti se obrátila studie V. Lamsera (1961, č. 1) zabývající se na konkrétním statistickém materiálu vztahy bydliště a pracoviště a skladbou obyvatelstva našich obcí.

K problémům struktury patří i otázky urbanizace. Tato doména sídelních geografů a demografů byla zastoupena několika čistě statistickými přehledy o vývoji obyvatelstva vesnic a měst, pohraničních měst ap. (1959, č. 1 a č. 4, 1960, č. 1 a č. 2, 1963 č. 3) a několika většími studii, z nichž nejzávažnější byl Lamserův rozbor urbanizace obcí v Československu mezi sčítáními 1921 a 1930 a sčítáními 1930 a 1950 (1962, č. 4) a J. Hůrského analýza intenzity a tempa urbanizace okresů v ČSSR (1964, č. 3). Urbanizace není

v současné době procesem, jímž procházejí jen vysoce průmyslové země, ale dochází k ní postupně i v zemích rozvíjejících se. V únoru 1963 se konalo na toto téma v Ženevě mezinárodní zasedání. Jeho jednání bylo předmětem zprávy C. Votrubce (1964, č. 1).

Demografie otiskla dále řadu prací základního významu pro klasifikace populačních kolektivů i z hlediska sociologického. Dvě z nich mají dokonce populačně ekonomický význam celostátní i mezinárodní. Je to jednak *Anderleho* kategorizace okresů v ČSSR z hlediska jejich ekonomické povahy (1962, č. 1), jednak přehled o klasifikaci obcí v Československu (V. Srb — M. Kučera, 1962, č. 2). Obě klasifikace se již staly via facti neoficiálními, ale obecně přijatými klasifikacemi příslušných charakteristik osídlení v ČSSR. Vznik klasifikace domácností a rodin v Československu a ověřování jejich aplikovatelnosti v praxi otiskl na základě výběrové šetření v r. 1959 v 29 808 bytech Z. Jureček (1960, č. 4). Sociologicko-demografický pohled a rozbor vztahů rodiny a společnosti provedl ve své studii V. Lamser (1964, č. 1). Přimlouvá se v ní za pokračování ve výzkumech podobného druhu, jaké už byly u nás podniknuty (např. v r. 1956, 1959, 1961 ap.).

Národnostní struktura a demografické procesy charakterizující vývoj obyvatelstva podle národnosti se zdají mít za socialismu zmenšující se význam. Ze znaku původně eminentně politického se za socialismu stává znak kulturní a v našich podmínkách mu začínáme připisovat podružný význam. Je otázka, zda je to správné. *Demografie* otiskla z této oblasti řadu příspěvků, které nezajímají jen demografy nebo etnology, ale nepochybně i sociology. O asimilaci českého obyvatelstva ve Vídni referoval J. Hůrský (1963, č. 3), o změnách v národnostním složení a překlánění národnosti v letech 1950—1961 podal přehled V. Srb (1964, č. 1), o rozšíření národů ve světě napsal F. Fajfr (1964, č. 2). Z úhrnného počtu 9 824 000 Čechů jich 8,9% žije mimo hranice své vlasti, ze 4 643 000 Slováků jich však mimo hranice Československa žije 19,4%. Vedle přehledu o vývoji obyvatelstva v SSSR, NDR, PLR, MLR, MSR, Francii začíná demografie věnovat větší pozornost i populačnímu vývoji rozvíjejících se zemí Latinské Ameriky (1964, č. 3 a č. 4), v Indii (1964, č. 4) atd. Rasovému míšení obyvatelstva v Brazílii a obyvatelstva Nového Zélandu a v Polynesii jsou věnovány dvě studie v č. 3/1964.

Pro sociology byly v *Demografii* nejprůtazlivější výsledky společenských výzkumů. *Demografie* referovala o všech hlavních demograficko-populačních výzkumech a o většině z nich přinesla původní rozборы:

1. *Průzkum manželství, antikoncepce a potratů* 1959. (V. Srb, M. Kučera, D. Vysušilová, 1961, č. 1—4). Rozbor výsledků druhého významného demografického výzkumu v Československu se opíral o vyšetření 3191 vdaných žen. Šetření navazovalo na předchozí Výzkum o rodičovství 1956 10 645 vdaných žen a doplnilo v řadě směrů jeho poznatky. Hlavní pozornost byla věnována otázkám manželství

a plánování velikosti rodiny, metodám a důvěře v antikoncepci, potratům, postoji k potratovému zákonu a ke sterilizaci a byla zjišťována tzv. šťastnost manželství (naše ženy považují svá manželství za něco šťastnější než je průměr). Byly zjišťovány vztahy mezi ekonomickou aktivitou a počtem dětí v rodině, podmínky pro plánování většího počtu dětí, sociální homogenie manželství (je u nás poměrně nízká, necelých 51%) atd. Výsledky výzkumu jsou často citovány v zahraniční literatuře pro jeho věcnou obsažnost a novost i závažnost řady jeho zjištění.

2. *Stav našeho bydlení*. (J. Musil, J. Prokopec 1961, č. 1—4). Výsledky výzkumu u 7474 domácností v roce 1959. Výzkumem byly získány prvně reprezentativní výsledky z hlediska složení našich domácností, zjištěna míra soužití starých rodičů a rodičů s dětmi nebo bez nich, plošný standard bytů a další technické otázky, mající vztah ke způsobu bydlení (učení, spaní, společenský život). Bylo zjištěno, že nový bytový fond je více přelidněn než starý a zjištěny přímo zákonitosti tohoto přelidnění. Byly zjištěny, rovněž prvně u nás, docházkové vzdálenosti do práce, do dětských zařízení, na nákup, do kulturních zařízení.

3. *Životní podmínky sklářských dělníků v severních Čechách* (D. Vysušilová 1961, č. 1—4). Výsledky průzkumu organizovaného Státní populační komisí v roce 1958. Rozbor má široký časový i věcný záběr. Je to velmi dobrá ukázka specializovaného šetření s převážně sociologickým zaměřením. D. Vysušilová analyzovala sociální původ a dědičnost sklářského povolání, hospodářské podmínky a kulturní podmínky, sledovala reprodukci sklářů atd. Neuveřejněn zůstal zdravotní stav zkoumané populace.

4. *Vdaná žena v rodině a zaměstnání* 1961. (J. Prokopec 1963, č. 1 a č. 2). Společný československo-polský průzkum provedený v roce 1961. Za ČSSR vyšetřeno 7955 žen. Hlavním úkolem bylo zjistit vztahy mezi zaměstnáním vdané ženy a jejím rodinným životem, pracovní podmínky, i situaci v domácnosti, způsob výchovy dětí, populační mentalitu aj. Zajímavé výsledky přinesl průzkum i pokud jde o pomoc závodu při zvyšování kvalifikace, důvody, proč je žena zaměstnána (z 80% uváděly ženy důvody finanční, z 20% společenskou potřebu, z 30% snahu po nezávislosti; pozn.: ženy mohly udat víc než 1 důvod), přehled o její politické angažovanosti (17% zaměstnaných žen je členkami politické strany, z žen v domácnosti jen 7,1%) a vůli mít tři děti: 60% žen odpovědělo, že tři děti nechťjí za žádných okolností. Zpráva o výsledcích polské části průzkumu byla uveřejněna v č. 1/1964 (Z. Zaremba). Přes společnou přípravu a společný plán zpracování jsou konečné výsledky jen málo srovnatelné.

5. *Denní rozvrh zaměstnané vdané ženy*. (A. Ulrych, V. Wynnyczuk, 1961, č. 1). Výsledky průzkumu SPOK a n. p. Tesla v r. 1959—1960 u 80 žen. Zjišťovány bytové podmínky, počet dětí, rozvrh dne zaměstnané vdané ženy podle počtu dětí, kulturní zájmy, způsob stravování a zdravotní stav žen (ženy skoro ne-

vičů, 67% jich má váhu nad normál, 60% trpí zažívacími potížemi).

6. *Prospěch žáků a zaměstnanost žen.* (J. Prokopec, J. Job, 1962, č. 1). Průzkum SPOK a SÚS v r. 1960 v 33 základních školách u 8249 žáků. Bylo zjištěno, že prospěch dětí není závislý na tom, zda žena pracuje či nikoli, ale na jejím vzdělání. Tím byla potvrzena jedna z legend o nepříznivém vlivu zaměstnanosti žen na prospěch žactva.

7. *Šetření o využití času obyvatelstva v ČSSR* (J. Bezouška, J. Vytlačil, 1962, č. 2, 1963, č. 4). Šetření 1960–1961. Metodika. Výsledky: podíl „pracovního času“ na celkovém týdenním časovém fondu podle společenských skupin a pohlaví, složení mimopracovního času, složení času věnovaného na obnovu pracovní síly, čas věnovaný na spánek, jídlo a péči o sebe. Pracovní čas představuje 25–40% časového fondu a liší se podle povolání a u zemědělců i podle roční doby; z mimopracovního času připadá 36–45% na obnovu pracovní síly (rovněž rozdílné podle povolání a roční doby), takže volný čas představuje asi 10–20% celkového časového fondu.

Vedle výsledků konkrétních výzkumů se *Demografie* věnovala i teorii a modelům demografických a sociologických šetření. Jedním z nich byla stať V. Lamsera o sociologickém výzkumu a demografii (1963, č. 3). Tím, že každý sociologický výzkum má mnoho demografických prvků, je pochopitelné, že metodologicky lze poznatků a zkušeností využití mezi oběma vědami navzájem. Lamser ukázal, že demografie přispěla i rozvoji historického materialismu, a to svými empirickými poznatky. J. Musil se v článku o výzkumech úspěšnosti manželství zabýval metodickými problémy této otázky, klasifikoval kategorie vlivů (předmanželských a posňatkových) a provedl zasvěcenou kritiku jejich zjišťování (1964, č. 2).

Serie dílčích rozborů V. Malého a V. Gen-

kovové (1962, č. 1–4), navazující na předchozí práce V. Malého v jiných publikacích byla věnována otázkám kvantifikace kvalitativních ukazatelů, výkladu získaných výsledků a ověřování hypotéz. Je třeba zdůraznit, že matematizace našich společenských věd je dosud na nízké úrovni, což platí jak o sociologii, tak o demografii. V r. 1963 se o vyplnění této mezery pokusil M. Dolejší ve dvou článcích, z nichž jeden byl věnován dynamickým modelům demografických dějů (č. 2), druhý metodologickému problému vyjadřování demografických systémů (č. 4). Užšímu sepětí matematiky, resp. matematické statistiky, kybernetiky a modelování se společenskými vědami vadí dosavadní nízká erudice pracovníků společenských věd v matematických vědách a naopak. Potíže činí už vymezení terminologické, protože u některých termínů, jež obě skupiny věd považují za jasné a vyhrazené, dochází k nedorozuměním (systém, proces, informace, trend ap.). Za nejdiskutovanější je možno považovat již samu soustavu informací, jichž by bylo možno pro matematizaci společenských procesů využít.

Kromě šesti ročníků *Demografie* vyšly v roce 1959 a 1961 ještě samostatné demografické sborníky (*Demografický sborník 1959*, *Demografický sborník 1961*). První z nich přinesl dvanáct a druhý deset studií, z nichž řada byla přínosem i naší sociologii. K některým z nich se proto ještě vrátíme v samostatném hodnocení. Je škoda, že od dalšího vydávání sborníků bylo zřejmě upuštěno. Částečnou náhradou je dosud pravidelné vydávání sborníku Čs. akademie věd, *Statistika a demografie* (I–IV), kde část sborníku je vždy vyhrazena demografickým pracím.

Letos vstoupila *Demografie* do svého 7. ročníku. Její úvodní článek je věnován poměru demografie a sociologie z hlediska předmětu, metod a úkolů obou těchto věd.

Vladimír Srb

Konference sociologů některých socialistických zemí

V listopadu 1964 se konala ve Varšavě mezinárodní sociologická konference za účasti polských, maďarských, rumunských a československých pracovníků. Jednání konference bylo neobyčejně obsažné, zahrnovalo větší část základních a aktuálních problémů jak z obecné sociologie, tak i z oborů sociologie práce a sociologie venkova, kterým se věnovaly příslušné sekce.¹

Konference obrazila vysokou úroveň polské sociologie a současně určité vyzrávací tendence sociologické práce v ostatních zúčastněných zemích, pro jejichž představitelů seznámení s výsledky hostitelů znamenalo významný podnět pro další práci. Šlo o výměnu teoretických názorů i výzkumných zkušeností, která může sehrát značnou úlohu nejen v celkové orientaci a fundování sociologické práce v jednotlivých zemích, ale zejména v navazování badatelské kooperace.

Úvodní referát, věnovaný teoretickým problémům sociologických výzkumů v socialistických zemích, přednesl J. Wiatr (Polsko). Historický materialismus je teoretickým základem marxistické sociologie, je však třeba, aby řešil řadu problémů, souvisejících s novými rysy naší společnosti. Wiatr se zabýval třemi z nich: 1. úloha spontánních a řízených procesů ve vývoji socialistické společnosti; 2. úloha politiky; 3. charakter nové společenské diferenciace, s níž souvisí vyrovnávání egalitárních a antiegalitárních tendencí.

Diskusi vyvolalo zejména jeho tvrzení, že ekonomika ovlivňuje politiku za socialismu slaběji než dříve a spíše nepřímo a že politika je primárnější. Úsilí o hospodářský rozvoj zůstává krajů vysvětloval jen jako důsledek politických úvah.

H. Kazaku (Rumunsko) souhlasila s platností této teze jen pro přechodné období. Po vybudování socialismu je závislost politiky na ekonomice bezprostřednější než kdykoli jindy.

J. Tauber (Československo) poukázal na to, že nejde ani tak o politiku, jako o sociální vztahy v nejširším smyslu, jejichž úloha v souvislosti s urychlením vědeckotechnické revoluce vystoupila do popředí.

Wiatr uvedl čtyři faktory společenské diferenciace za socialismu: rozdíl města a venkova, nerovnoměrné rozdělování ekonomických hodnot, rozdíly ve znalostech a vzdělání a existenci státu, s nímž jsou spjaty rozdíly

v účasti při rozhodování. Tyto faktory prohlásil A. Hegedüs (Maďarsko) za druhotné; hlavní je podle něho charakter dělby práce ve společnosti, jenž má již nyní větší úlohu než třídní rozdíly dělníků a rolníků a určuje i rozdělení příjmů a moci.

J. Szczepeński (Polsko) postavil problém typu osobnosti za socialismu, což vyvolalo diskusi o vztahu mezi Marxovým modelem osobnosti, která po likvidaci vykořisťování nebude znát motiv výdělků a nutnosti využívat tohoto motivu za současných hospodářských vztahů.

Tím se jednání hned od počátku přiblížilo dnes klíčovému problému marxistické sociologie, kterým bezesporu je problém odcizení a jeho překonávání. Tento problém se z plenárního zasedání přenesl do jednání sekce sociologie práce, kde o něm referoval J. Strzelecki (Polsko). Historie přinesla dva hlavní a vzájemně spjaté modely překonávání odcizení v práci. Je to model subotníků (pocit odpovědnosti dělníků za splnění výrobního úkolu, pateticky identifikovaný s morální normou; hluboce pocitovaný souvislost mezi výrobní činností a uspokojením společenských potřeb, vyvolávající pracovní obětavost; práce ve funkci třídního boje a rozvoje člověka) a model hrdiny výroby (důraz na individuální výkon, pojatý jako výraz vztahů k hodnotám socialistického zřízení). Na pozadí těchto ideologických modelů byla ukázána složitost a postupnost procesu překonávání odcizení. Čím dále od odstranění soukromého vlastnictví, tím větší stupeň nezávislosti ostatních činitelů odcizení, jako např. typu či obsahu práce nebo stupně účasti v rozhodování. Výzkumy uspokojenosti prací, dělnické samosprávy i brigád socialistické práce směřují k vědeckému poznání těchto činitelů.

A. Hegedüs a M. Markus (Maďarsko) ostře odsoudili tendence zastírat problém odcizení za socialismu pod záminkou tzv. „obranu socialismu“. Jde o apologetiku, hájící pouze daný stav, ale překážející rozvoji socialismu. Vědecký přístup sociologa nepřipouští obhajobu daného stavu; hájí ovšem zásadní funkci a úlohu socialistické společnosti. Bez vyjasnění pojmu „odcizení“ by musely výzkumy v oblasti sociologie práce zůstat jen na empiricko-statistické úrovni. I za socialismu vlastnické vztahy (např. v souvislosti s plánováním) mohou plodit situaci odcizení. V pro-

¹ Zprávu o jednání plenárního zasedání a sekce sociologie práce vypracoval D. Slejška, o sekci

sociologie venkova informuje J. Pašiak.

cesu překonávání odcizení vystupuje do popředí dříve zatlačená humanizující funkce práce a hlavní úlohu hraje identifikace subjektivní a objektivní sféry vztahu „člověk — práce“. Menší význam přikládali maďarští sociologové problémům vztahů mezi lidmi a organizacemi, které podle nich mohou přispívat pouze k řešení drobných problémů závodu. Přitom současně vyzvedli dva aspekty odcizení: „člověk — práce“ a „člověk — instituce“.

Naproti tomu A. Matejko (Polsko) považoval aplikaci pojmu identifikace v této souvislosti za příliš psychologizující a obecný přístup. Důležitější jsou konkrétní modely humanistických vztahů v pracovních prostředích, ve kterých se řeší otázky vztahů pracovníka k pracovní skupině, k nadřízenému, k organizacím, jež působí na závodě. Vystavávají otázky shody nebo neshody mezi těmito vztahy a úlohy dělby práce při jejich utváření nebo narušování. Studium těchto problémů umožní, aby vědecká práce sociologů byla využita pro společenskou kontrolu.

D. Slejška (Československo) uvedl, že vyjasnění pojmu odcizení a jeho povahy v našich podmínkách bude spíše výsledkem než předpokladem sociologických výzkumů pracovních vztahů. Stupeň překonávání odcizení je indikátorem stupně prohlubování vztahů socialistického vlastnictví, které ve své podstatě je rozpornou jednotou soustředěnosti a kolektivity. Charakter práce ovlivňuje rozhodujícím způsobem možnost účasti na rozhodování, což je projevem jeho působení na utváření vlastnických vztahů. Jsou sice případy, kdy pracující aktivní politickou prací na závodě substituují neuspokojenost monotónní prací, ale teprve převrat v charakteru práce rozhodne o překonání odcizení v masovém měřítku. Identifikace subjektu s objektem (která nikdy nemůže být absolutní) i pokrokové utváření společenských vztahů na pracovištích jsou stejně významnými stránkami jediného procesu dezalienace.

M. Cernea (Rumunsko) vyslovil pochybnost, zda lze pro podmyslku socialismu vůbec používat pojmu „odcizení“, jenž vyjadřoval starou situaci. I společenské vztahy mají důležitou subjektivní stránku, proto nelze zkoumat jen jejich objektivní projevy. Překonání odcizení za socialismu znamená současně likvidaci příslušných objektivních podmínek i tvorbu pravdivého uvědomění nových vztahů.

Výměna názorů na problémy odcizení byla cenná tím, že neprobíhala na hladině dedukování z filosofických, respektive obecně sociologických teorií, ale tvořila jednotný celek s materiály konkrétních výzkumů, o kterých bylo na konferenci referováno. Konference se vlastně stala platformou účinné konfrontace teoretických hypotéz o překonávání odcizení a výzkumů těch stránek společenské skutečnosti, ve kterých tento proces především probíhá. Všechny výzkumy, jejichž materiály byly obsahem referátů na plenárním zasedání a v sekci sociologie práce, se týkaly pracovních vztahů a jako takové byly přínosem k řešení problematiky překonávání odcizení

v pracovní sféře. Podle obsahu je lze rozdělit zhruba do tří skupin:

1. Výzkumy týkající se bezprostředně pracovní činnosti.
2. Výzkumy neformálních vztahů v pracovních skupinách.
3. Výzkumy účasti pracovníků v životě závodu (včetně účasti na řízení).

V první z uvedených skupin výzkumů téměř bezvýhradně dominovali polští soudruzi, kteří tu vykázali pozoruhodné výsledky, a to mj. díky koordinovanému spolupracovnímu úsilí sociologů, psychologů a fyziologů.

A. Hansen v referátu, jenž účinně spojoval hlediska všech těchto tří oborů, prokázal význam fyziologické analýzy práce, zejména při zjišťování a překonávání nedostatku souladu mezi požadavky, jenž jsou kladeny člověku při vykonávání určité práce a jeho reálnými možnostmi.

M. Sokolowska referovala o pohlaví jako činiteli vztahu k práci. Náznaky o tom, že ženy mají zvláštní sklon k vykonávání jen určitých prací, vyvracela materiály, svědčícími o tom, že především kulturně společenské a nikoliv psychologické podmínky vedly k malému podílu žen v určitých povoláních a k jejich početní převaze v jiných povoláních. Mnoho záleží na modelu daného pohlaví v dané kultuře. Z referátu vyplynul důležitý metodický požadavek, aby parametr pohlaví byl zaváděn do všech sociologických výzkumů vztahu k práci a aby se v tomto směru uplatňovala multilaterální analýza. Jako zajímavý výsledek výzkumů Sokolowska uvedla zjištění, že pracovní absence je tím nižší, čím vyšší je postavení člověka na pracovišti a v povolání.

T. Tomaszewski podal zprávu o výzkumech pracovní motivace, které jsou prováděny v Polsku velmi intenzivně. Motivy jsou studovány v průmětu iniciativ, voleb (preferencí), odporů, konfliktů, názorů a subjektivních odrazů situace. Dosavadní výsledky umožňují vyznačit tyto tendence a zásady postupu lidí při plnění pracovních úkolů: efektivita (úkol dovršit výsledkem), užitek (materiální či společenský, mj. prestiž), bezpečnost, pohodlí (minimalizace námahy), přitažlivost, konformismus (přihlídnutí k cizímu hledisku nebo zájmům).

M. Jarosińska seznámila účastníky se zajímavými výzkumy, jejichž předmětem byla první práce mladých dělníků. Ukázalo se, že adaptace k nové situaci, dané pracovní činností, je velmi složitým procesem, ovlivněným jak aspiracemi a hodnotami, jež se utvářely v procesu přípravy k práci ve škole i v rodině, tak i pro mladého dělníka novými požadavky pracovní skupiny a závodu. Mládež spojuje s prací především možnost uplatnění svých schopností a znalostí a založení své pozice ve společnosti.

J. Hoser analyzoval výsledky výzkumů inženýrských kádrů v Polsku. Potvrdily správnost odlišování skupin administrátorů a specialistů, neboť zejména ve vysokých postaveních jsou podobnosti mezi specialisty různých oborů větší než mezi specialistou a administrátorem se stejným vzděláním. U inž-

nýrů vystupuje do popředí specialistická orientace, která se neidentifikuje s formální organizací pracoviště, a to zpravidla k užtku věci. Uspokojenost prací je u nich spjata nejen s výdělkem, ale i s charakterem práce, umožňující tvořivé uplatnění v technické sféře. Vztahy mezi inženýry a dělníky jsou pozitivní, i když spíše formální než přátelské. Zatímco vztahy s kolegy, podřízenými a nadřízenými uvádějí inženýři na předních místech pozitivně hodnocených pracovních podmínek, nejzáporněji hodnotili organizaci práce.

Již některé z uvedených referátů o výzkumech demonstrovaly neoddělitelnou souvislost vztahu k práci a vztahů mezi lidmi a skupinami v pracovním procesu. Teoretickým otázkám výzkumu vztahů v pracovních skupinách dělníků byl věnován referát D. Stejsky. Výzkumnými údaji doložil nutnost odlišovat formální a neformální vztahy v pracovních skupinách. Mohou si sice sblížovat, nelze však očekávat jejich identifikaci, neboť neformální vztahy empatie jsou vždy bohatší a pružnější než organizační struktura pracovních sil a ustavují důležité vazby mezi malými skupinami v rámci závodu, i když ty přímo nekooperují. Vzhledem k rozdílnosti komunikativních a preferenčních vazeb je třeba při výzkumech neformálních vztahů spojit metodu sociometrického interview a interakcionistického pozorování. Referát se pokusil o dynamickou typologii neformálních struktur pracovních kolektivů podle kritérií soustředěnosti a utváření podskupin. Předvedené sociogramy demonstrovaly tezi, že stupeň stmelenosti jádra skupiny, tvořeného osobnostmi s nejvyšší přirozenou autoritou, je v značné míře nepřímým úměrným stupni zpětné vazby od jádra k ostatním členům skupiny. Vzhledem k výchozím předpokladům o organickém skloubení společenské makrostruktury a mikrostruktury a o kolektivisticky hierarchické struktuře socialismu, byl zdůrazněn význam výzkumu těchto vztahů i pro všeobecnou teorii řízení, kde stojí obdobný problém optimálních proporcí mezi stmeleností vedoucích skupin na různých stupních řízení a jejich zpětné vazby na řízené kolektivy.

J. Wiatr vyjádřil pochybnosti o důležitosti odlišování formálních a neformálních vztahů v podmínkách současného vývoje společnosti, pro něj je příznačný silný organizační tlak a institucionalizace. Podle jeho mínění neformální vztahy značně ztrácí na významu. Místo toho klade prvořadý důraz na odlišení skupin podle kritéria dobrovolnosti jejich utváření a členství.

Z. Gostkowski (Polsko) naproti tomu zdůraznil, že v každé továrně existují formální i neformální systémy vztahů, což vede jak k utváření nejrůznějších podskupin pracovníků, tak i k určitému dualismu v jejich postojích a názorech. Dále poukázal na to, že stmelenování pracovních skupin nemusí ani za socialismu probíhat vždy po linii, příznivě zvyšování produktivity, ale někdy je to právě

naopak stmelenování po linii opozice vůči úkolům organizace a metodám jejího řízení.

A. Matejko věnoval svůj referát sociologickým aspektům tvořivé intelektuální práce v kolektivech. Vyvstávají otázky sladění individuální svobody a tvůrčí iniciativy se společensky institucionálními nároky kolektivu, stmelenosti kolektivu a autonomie jeho jednotlivých členů. Probíhá dialektický boj dvou protikladných tendencí, z nichž jedna směřuje k maximální vnitřní stmelenosti kolektivu (jež vyžaduje větší nebo menší dávku konformismu členů), druhá pak, postulující tvořivost, je zaměřena proti stagnaci, kterou hrozí stmelenost, jakmile s sebou začíná nést zkonstnatelost. Dosavadní výsledky výzkumů umožnily formulovat hypotézu o cyklických přechodech od organizace dostředivé (opřené o určitou osobnost) k organizaci odstředivé (opřené o decentralizovanou moc) a zpět.

Referát A. Matejka byl obsažen v materiálech konference, z časových důvodů však nemohl být bohužel přednesen.

K. Doktor (Polsko) odlišil 2 společenské struktury průmyslového závodu: výrobní (skupiny v závodech se diferencují podle místa ve společenské dělbě práce) a spotřební (podle podílu ve spotřebním fondu). Tyto struktury se částečně překrývají, částečně přesahují. Socializace velkých společenských struktur nemusí vést k socializaci chování na pracovišti tehdy, vykonávají-li silnější vliv tyto tzv. mikrozávodní struktury.

Proces překonávání odcizení za socialismu se netýká jen přímo pracovní činnosti, ale i spojení práce s účastí na řízení. Nemálo zkušeností o této stránce přinesla v Polsku soustava dělnické samosprávy, která proto oprávněně je předmětem intenzivního badatelského zájmu polských sociologů. Přehled o těchto výzkumech podala M. Jarosz. Kromě dlouhodobého výzkumu, provedeného pracovníky Ústavu Filosofie a sociologie PAV,² je to celá řada výzkumů, prováděných různými resortními i odbornými pracovišti. Byl získán materiál, umožňující konstruovat určitý model dělnické samosprávy, proměnný podle povahy struktury osazenstva. Referentka zdůraznila potřebu „zmezinárodnění“ této problematiky zejména účinnou koordinací výzkumů, sjednocením problematiky a metod a organizací společných výzkumů.

J. Kulpińska při analýze ložských výzkumů zdůraznila, že účast na řízení je třeba pojímat v širším kontextu účasti pracovníků na činnosti závodu a jeho osazenstva. Byla vypracována tato typologie motivů aktivity:

I. Osobní:

1. expresivní (přání uplatnit se, dosáhnout uznání)
2. instrumentální (přání účinnější činnosti v rámci profesionální role).

II. Altruistické:

3. přání pomoci jiným
4. usměrněné na skupinu (získání pozice pro vlastní skupinu)

² O něm jsme podali zprávu ve „Filosofickém časopise“, 1961, č. 1, str. 115 an.

5. ideologickopolitické, spjaté se soustavou hodnot.

Neméně pozoruhodná je odstupňovaná typologie postojů pracovníků vůči závodu:

1. pozitivní — pasivní (tj. spokojení, ale nezainteresováni, hlavně méně kvalifikované ženy)
2. pozitivní — informovaní
3. pozitivní — aktivní (závodní aktiv)
4. negativní — pasivní (nespokojení a nezainteresováni, toužící odejít)
5. kriticky negativní — aktivní (neakceptují závod plně — kritičnost roste s úrovní vzdělání)
6. negativní — aktivní (nespokojení, vystupující proti organizaci).

Společný referát *M. Hirsowiczové a W. Morawského* podal výsledky výzkumů informovanosti o podnikových záležitostech a úlohy institucí společenské účasti. Ukázaly, že dělba práce omezuje vztah pracovníka k cílům organizace. Za socialismu má dělník vědomí společenského významu své práce, avšak dezintegrací důsledky dělby práce se nelikvidují automaticky. Reálné možnosti alespoň přiblížit řadu všeobecných problémů závodu všem pracovníkům jsou dány existencí jak méně institucionálních forem (výrobní porady, závodní časopis a rozhlas), tak i specializovaných organizací společenské účasti (dělnická samospráva, odbory aj.). Při výzkumech efektivity prostředků masové komunikace v závodech bylo účinné použito experimentálních technik.

M. Cernea založil svůj referát na výzkumech rumunských sociologů, které se zabývaly obdobnými vztahy za zajímavého aspektu ekonomického vědomí. Výzkumy sice nedostí respektovaly rozpornost daných procesů, jasně však ukázaly, že účast dělníků na řízení podniku napomáhá utváření jejich ekonomického myšlení. Byl zkoumán zejména vliv soutěžení, materiální zainteresovanosti, pracovního procesu přímo. Ekonomické vědomí nelze pojímat izolovaně od morálních a jiných názorů, protože všechny vystupují společně v jednom a téže chování.

S. Walis (Polsko) namítal, že místo pojmu „ekonomické vědomí“ by bylo vhodnější hovořit o ekonomickém, morálním atd. chování. Na výrobních poradách např. člověk nevypíná morální a jiné motivy.

M. Markus (Maďarsko) na základě vlastních výzkumů potvrdila, že informovanost je předpokladem demokratických vztahů na závodě. Pověsila si rozdíl mezi rumunskými výzkumy, kde byl zjišťován velmi pozitivní postoj dělníků k poradám a výzkumy maďarskými i jugoslávskými, kde dělníci stavěli samosprávu na poměrně nízký stupeň v pořadí hodnot. Poukázala na metodickou nutnost pečlivějšího odlišování i toho nejupřímnějšího verbálního mínění od reálné činnosti.

J. Hoser prohlásil účast na řízení za důležitou ve srovnání s uspokojeností prací. Zá-

leží na tom, v jaké míře pracovní pozice umožňuje tvůrčí svobodu. Avšak současné člověk může být uspokojen svou prací, přičemž problémy řízení jej vůbec nezajímají.

J. Strzelecki zdůraznil korelaci mezi stupněm účasti na řízení závodních záležitostí, resp. silou příslušných motivací a stupněm kvalifikace. Ve srovnání se zvyšováním pracovní kvalifikace mají formální organizace jen druhotný význam. K tomu podotkla *J. Kulpiňská*, že tato závislost je silná u nízkých stupňů, kdežto vysoký stupeň kvalifikace ještě nemusí vést k vysokému stupni účasti. Je to ovlivněno aspiracemi.

Podle *A. Sarapaty* (Polsko) je potřeba účasti pracujících na řízení perspektivně silnější než se může zdát. Je mezi postuláty dobré organizace práce i tehdy, když nemá bezprostřední výsledky.

A. Hegedűs polemizoval s bezkonfliktním pojetím ekonomického vědomí za socialismu. Nejde jen o přežitky kapitalismu. Ekonomické konflikty samotného socialismu jsou odráženy v konfliktech ekonomického vědomí. K rozporům v názorech na úlohu a možnosti účasti na řízení podotkla, že je tu nebezpečí krajních stanovisek. Pro řízení za socialismu mají význam dvě kritéria: optimalizace a humanizace, mezi nimiž je stále rozporné napětí. Jednostranný důraz na optimalizaci by vedl k byrokracii, jednostranný důraz na humanizaci ke zpomalení rozvoje výroby.

D. Slejška uvedl, že vlastní výzkumy ukázaly ne jedno, ale celou řadu slabín při účasti na řízení. Nejsou to jen nekvalifikovaní dělníci a ženy, ale i mládež a řadová zaměstnanci v administrativě. Obtížnými problémy jsou realizace připomínek, odpovědi na nesplnitelné návrhy a nedostatek času na ekonomické vzdělání a také řada psychologických činitelů jako je ostýchavost, pocit méněcennosti. K postojové typologii *J. Kulpiňské Slejška* připomněl, že kritérium aktivity lépe uplatňovat ne dichotomicky, ale v podobě řady stupňů od úplné pasivity přes vybavování z pasivity, aktivity v drobných záležitostech atd. až k aktivitě na úrovni celozávodní. V zásadní shodě s Hegedűsovým pojetím dvou kritérií vyznačil možnost dvou krajních modelů hospodářského řízení: modelu managerského a modelu absolutně kolektivistického. V takové krajnosti by však již sotva byly socialistickými. Socialistické řízení vždy tak či jinak spojuje oba zřetelé jakožto jednotu protikladů. Prakticky jde o rozporné spojení zásady jediného odpovědného vedoucího se zásadou participace bezprostředních výrobců. Socialistické řízení může mít celou škálu modelů, žádný z nich však nemůže být „ideálním“ ve smyslu eliminace dané rozpornosti.

K otázkám řízení a některých jeho překážek přednesl příspěvek *M. Jodl* (Československo).³ Příspěvek měl značný ohlas, i když z časových důvodů nemohl být náležitě diskutován.

³ Příspěvek je pod titulem *Vliv disfunkcí politizace na plnění pracovního úkolu* publikován

rovněž v tomto čísle Sociologického časopisu, proto jeho obsah nereprodukuje.

U jednotlivých příspěvků jsme již zaznamenali podněty k navazování výzkumné spolupráce v mezinárodním měřítku. K tomu pronesl A. Sarapata speciální referát, jenž znamenal počátek konkrétního úsilí dohodnout se o metodách společné práce na takových úsecích, jako je informace, bibliografie, výměna literatury, překlady, výměna pracovníků, konference, zejména pak společné výzkumy jakožto vrcholná forma spolupráce. Její optimální varianta závisí na volbě tématu a organizačním zajištění. Sarapata podal včetně celé řady témat z oboru sociologie práce, která by padala v úvahu z polské strany: výzkum inženýrů, vedoucích kádru, společenské stratifikace, mobilita, fluktuace, uspokojenost prací, práce žen, příchod mládeže do práce. Současně s přípravou výzkumů bude nutno společně teoreticky zpracovat alespoň tyto problémy:

1. Definice práce a její místo v soustavě hodnot.
2. Postavení pracujících lidí ve společnosti.
3. Modely pracovního chování.
4. Vliv závodů na vztah pracovníků k práci a na životní styl.

V zájmu úspěchu společných výzkumů bude nutno také nacházet společný jazyk ve smyslu orientace na srovnatelná kulturní fakta a situace, oprav na rozdílnost společenských hodnot v různých zemích. Důležitý byl též požadavek, aby konference v jednotlivých zemích nebyly plánovány libovolně, nýbrž v souladu s potřebami společných mezinárodních výzkumů.

A. Hegedüs uvedl, že je na čase, aby dosavadní proces rozhojňování mnohotvárnosti sociologických výzkumů v různých zemích byl doplněn procesem mezinárodní integrace marxistické sociologie. Jednou z ústředních otázek tohoto procesu je společné zpracování operačních „zprostředkujících“ pojmů, které by byly použitelné na jedné straně v konkrétních výzkumech, na druhé straně pro přibližování k základním teoretickým kategoriím marxismu. Za takový považuje Hegedüs právě pojem identifikace.

Se všeobecným souhlasem byl přijat návrh A. Matejka, aby se usilovalo o zajištění tříměsíčních výměnných výzkumných pobytů sociologů z jedné země v druhých zemích.

Maďarští sociologové předložili konferenci seznam 52 témat z různých sociologických disciplín, která jsou v zemi v přítomnosti zpracovávána a nabídli účastníkům spolupráci při kterémkoliv z nich.⁴ Českoslovenští účastníci neprojeвили takovou pohotovost. Pokud jde o sociologii práce, vyjádřili v souladu se svými možnostmi ochotu spolupracovat zatím na dvou výzkumech: inženýrů a uspokojenosti prací.

Náš informativní záznam o průběhu a náplni varšavské konference i beze zvláštních komentářů svědčí výmluvně o těchto skutečnostech:

1. Vývoj socialistických společenských vztahů staví sociologické problémy rychleji než

je sociologové při dosavadní intenzitě, organizaci a vybavenosti své práce ve většině zemí stačí ne snad zkoumat a řešit, ale vůbec stavět a někdy i jen zaznamenávat.

2. Varšavská konference — a nebude neskromností, vyjádříme-li dojem, že do určité míry i naše Hrazanská konference o struktuře — indikuje pro rok 1964 v řadě zemí počátek vážného obratu k soustředěnému badatelskému úsilí v klíčovém problému společenské struktury a pracovních vztahů.

3. Po obdobích, kdy se vyskytovalo nemálo spekulativně dogmatických nebo zase empiristických jednostranností, se začíná výrazně rýsovat linie na organickou jednotu teorie a empirie, a to s vědomím složitosti zprostředkujících článků.

Dragoslav Slejška

Rokovanie v *sekcii sociológie dediny* nadväzovalo na dva roky trvajúcu dobrú spoluprácu poľských a československých sociológov. Jeden deň rokowania bol venovaný československej problematike a druhý deň poľskej problematike, najmä kolektívnym formám poľnohospodárskej výroby. V druhom dni rumunský delegát dr. Almanaus referoval o sociologickej škole prof. Gusti.

B. Gałęsi vo svojom referáte sa zaoberal teoretickými a metodologickými problémami sociológie dediny a niektorými problémami sociologických výskumov v poľnohospodárstve a na dedine. Polemizoval s názorom, ktorý chápe sociológiu dediny len ako protipól sociológie mesta. Sociológia dediny je sociológiou lokálnej spoločnosti, ktorej obsahom je aj sociológia dediny, rodiny, roľníctva, práce v poľnohospodárstve. Nie každý výskum, ktorý sa robí na dedine, patrí svojim charakterom do sociológie dediny. Sociológia dediny nie je len súhrnom rôznych tvrdení, ktoré vyplývajú z empirických výskumov, ale predovšetkým tiež teória, ktorej cieľom je objasniť mechanizmus, ktorý funguje na dedine a zmeny, ktoré sa tu odohrávajú. Potreba sociológie dediny vyplynula z praxe riešenia otázok spriemyselnenia poľnohospodárskej výroby, najskôr v USA a neskôr aj v ostatných krajinách.

Problémami roľníctva sa zaoberali najlepší marxistickí teoretici a tieto práce ešte stále nestratili svoju hodnotu. Neexistovali však také práce, ktoré by sa zaoberali touto problematikou v období socializmu. Takéto práce nevznikli preto, že existovalo presvedčenie, že kolektívizácia poľnohospodárstva je takým prostriedkom, ktorý rýchle vyrieši všetky problémy poľnohospodárstva a preto tieto problémy netreba skúmať empiricky. Skutočnosť je však taká, že veľa problémov dediny a roľníctva môžeme nájsť v zmenenej podstate i v kolektizovanom poľnohospodárstve. V Poľsku a Juhoslávii socialistický systém vo svojich zásadných rysoch existuje už dvadsať rokov a kolektívizácia poľnohospodárstva sa realizovala len v malej miere a nepomýšľa sa ani na jej urýchlenie. V týchto krajinách

⁴ Seznam uveřejnily Zprávy Čs. sociologické společnosti v č. 3. (1965).

treba počítať skôr s dlhotrvajúcou existenciou tohto typu hospodárstva so socialistickým systémom i s novými formami kolektívizácie poľnohospodárskej výroby. Táto skutočnosť si zvlášť vyžaduje i empirické sociologické výskumy. Takéto výskumy môžu byť prospešné i pre riešenie praktických otázok politiky strany, ale i pre ostatné krajiny, ktoré konštruujú svoj agrárny program z hľadiska socialistických spoločenských zmien. Sociologické výskumy (alebo presnejšie spoločensko-ekonomické) na poľskej dedine sa zameriavajú predovšetkým na individuálne poľnohospodárstvo. Poľské poľnohospodárstvo sa opiera na individuálne roľnícke hospodárstva, založené na súkromnom vlastníctve výrobných prostriedkov a predovšetkým zeme. (V roku 1961 štátne majetky produkovali 12,1% poľnohospodárskych výrobkov a družstvá 1,2% z celej poľnohospodárskej produkcie.)

Individuálne hospodárstva môžu mať rôzny rozsah. (Päťdesiat a v niektorých oblastiach i 100 ha pôdy. Predaj pôdy bol až do polovice roku 1963 voľný, dnes je obmedzený tak, že hospodárstva pod 7 ha nemôžu deliť.) Nájomná práca v poľnohospodárstve je povolená. Tieto fakty môžu oprávnené vzbudzovať obavy, že na dedine bude „vyrastať“ kapitalizmus. Napriek tomu však tomu tak nie je. Bránia tomu objektívne ekonomické podmienky v celom poľskom hospodárstve, politické a subjektívne, ktoré sú spojené so všeobecnou vedomou i nevedomou akceptáciou hodnôt socialistickej ideológie. Práca u zámožnejšieho roľníka sa pokladá za spoločensky ponižujúcu a kariéra kapitalistického farmára stratila už v Poľsku hodne zo svojej atraktívnosti.

V skutočnosti vyslovene kapitalistických poľnohospodárskych závodov ako aj dedinských bezzemkov je mizivé percento. B. Gałęski rozdeľuje individuálne hospodárstva na tieto typy:

1. Hospodárstvo, ktorého základom je práca celej rodiny a príjem je výlučne z tejto práce. Rodinné roľnícke hospodárstvo.
2. Malé hospodárstva, ktoré absorbujú len časť pracovnej sily. Príjem z poľnohospodárstva je len vedľajším zdrojom príjmov. Hospodárstva roľnícko-robotnícke.

Spoločensko-ekonomickú situáciu týchto rodín ovplyvňuje socialistická industrializácia. Roľnícku rodinu cez impulzy modernizácie výroby a druhý typ prostredníctvom práce mimo poľnohospodárstva a dediny.

Industrializácia krajiny vytvára impulzy a podmienky pre vzrast poľnohospodárskej výroby a socialistický charakter tohto procesu nedáva možnosť kapitalistickej koncentrácie poľnohospodárstva a teda agrárna politika musí hľadať iné cesty vývinu. Táto politika nie je namierená proti individuálnym hospodárstvám, ale naopak veľmi sa o ne stará a pomáha im. Zvláštny význam má skutočnosť, že tieto hospodárstva môžu využívať výrobné prostriedky (ťažšie stroje, traktory), ktoré sú vlastníctvom kolektívnym „roľníckych krúžkov“ a opiera sa o vybudovaný systém rôznych foriem družstevníctva.

Touto problematikou sa vo svojom referáte zaoberal Z. Szpakowski. Vysvetlil históriu družstevníctva v Poľsku a jeho súčasné formy na dedine. Najrozšírenejšou formou družstevníctva sú družstvá poľnohospodársko-roľnícke, ktoré sú združené v Centrále roľníckych družstiev, ktorá má patronát i nad inými typami družstiev na dedine. Základnou úlohou tohto typu družstva je organizácia obchodu na dedine — odpredaja a nákupu. Tieto družstvá majú asi 4 milióny členov (40% dospelého obyvateľstva bývajúceho na dedine).

Druhým typom sú tzv. družstvá práce, ktoré pracujú na dedine (remeslá, služby, doprava, ľudový priemysel) i mimo terénu dediny.

Tretím typom a druhým najpočetnejším sú úverové družstvá, ktorých hlavnou úlohou je úverovanie investícií roľníkov.

Potom sú veľmi početné družstvá mliekárske, hydinárske, zeleninárske, ovocinárske.

Nášmu typu družstiev na dedine sa približujú v Poľsku výrobné družstvá.

Veľmi podrobne sa zaoberal Szpakowski charakterom a úlohou „roľníckych krúžkov“, ktoré majú starú tradíciu a dnes ich je v Poľsku okolo 30 000 a majú 800 000 členov. Pôsobia v $\frac{1}{3}$ dedín a zahrňujú 25% všetkých poľnohospodárstiev. Organizované sú v Centrálnom sväze krúžkov a roľníckych organizácií. Fond rozvoja poľnohospodárstva je finančným zdrojom roľníckych krúžkov, ktorých hlavnou úlohou je pomáhať mechanizácii poľnohospodárstva, ale často majú tieto krúžky charakter služieb a mimopoľnohospodárskej výroby.

Problematickou výrobných družstiev na dedine sa zaoberala L. M. Szwengrub-Judenko. Dnes je v Poľsku 1558 takýchto družstiev a majú 30 000 členov. Sociologický výskum na týchto družstvách sa začal len nedávno a jeho cieľom je: a) Zistiť, či súčasný model tohto družstva dáva možnosť socialistického prebudovania dediny, či je správnu formou prechodu od rodinného hospodárstva k vysoko produktívnemu a špecializovanému hospodárstvu. b) Prečo je a v čom spočíva malá atraktívnosť a príťažlivosť družstva pre roľníkov. c) Kto sú súčasní družstevníci a v čom sú ich motívy vstupu do družstva a príčiny zotrvávania v ňom.

Výskum sa robí na 20 družstvách v šiestich krajoch. Výsledky výskumu dali odpoveď na postavené otázky:

Družstevníci v skúmaných družstvách sú predovšetkým bývalí poľnohospodárski robotníci. Súčasný model družstva nie je atraktívny pre roľníkov napriek tomu, že je tu pomerne vysoká pracovná jednotka. Malá je ešte špecializácia v práci, nízke vzdelanie roľníkov, rodiny pracujú samostatne na záhumienku a spoločne v družstve, malá zodpovednosť v práci. To sú všetko faktory, ktoré oslabujú atraktívnosť tejto formy kolektívnej výroby. V skutočnosti tieto družstvá sú súhrnom malých rodinných hospodárstiev a líšia sa len rozsahom obrábanej pôdy, počtom členov rodinného hospodárstva, formou odmeňovania a spôsobom investovania. Pochopiteľne, že spoločenské premeny na takejto dedine

nezodpovedajú požiadavkám rýchlej socialistickej premeny dediny. Bude potrebné hodne zmeniť na súčasnom družstve, aby sa stalo atraktívnym a príťažlivým pre roľníkov.

V diskusii za objasňovali niektoré tézy referátov a diskutovalo sa o sociologických aspektoch rozvoja poľnohospodárskej výroby vôbec.

Československí sociológovia (J. Tauber, E. Horáková, E. Kadlecová, J. Pašiak, V. Rejholec a D. Sagara) vo svojich referátoch sa predvažne zaoberali výsledkami sociologických výskumov. Pretože tieto referáty, resp. problematika, ktorou sa zaoberali sa iste uverejní v našom časopise, sústredím sa len na stručnú informáciu.

J. Tauber: „Socialistická kolektivizácia v poľnohospodárstve ako podmienky dôslednej industrializácie poľnohospodárskej výroby.“ Tento referát obsahoval širší rámec sociologickej problematiky. Odvodzuje určité ťažkosti, ktoré má socialistické poľnohospodárstvo nielen z nedokonalého plánovania a riadenia, ale predovšetkým z nesúladu medzi zaostávajúcou technologickou úrovňou poľnohospodárstva a progresívnou spoločenskou sústavou. Zatiaľ, čo kapitalistický spoločenský poriadok stavia medze ďalšiemu rozvoju výrobných síl a výrobných vzťahov a z toho vyplývajúcich ďalších rozporov, v podmienkach socializmu dôležité výrobné a spoločenské poruchy objavujú sa z úplne iných príčin. Je to nedostatková aplikácia vedecko-technického pokroku do technológie a riadenia poľnohospodárstva. Zo sledovania súčasného vývinu poľnohospodárstva na celom svete možno vypožorovať, že industrializácia poľnohospodárstva sa nemôže dôkladne uskutočniť bez cieľavedomých a hlbokých zmien v organizácii spoločnosti. Ďalej vo svojom referáte s. Tauber sa zaoberal vývojovými smermi vo svetovom poľnohospodárstve a so súčasnou sociálnou problematikou československého poľnohospodárstva. K referátu diskutoval prof. Tepich a doc. Gałęski, ktorí z tohto hľadiska analyzovali najmä poľské poľnohospodárstvo.

E. Horáková vo svojom referáte „Brigády socialistickej práce a perspektívy sociológie práce v poľnohospodárskych družstvách“ sa zaoberala niektorými otázkami, ktoré súvisia s typológiou pracovných kolektívov, s vnútrokolektívnymi vzťahmi, s komunikáciou vo vnútri pracovných skupín, s osobou vedúceho a štýlom jeho práce, s povahou autority vedúceho, s kvalitou podmienok, v ktorých kolektív pracuje a pod.

E. Kadlecová informovala konferenciu o výskume religiozity v Severomoravskom kraji. Vysvetľovala religiozitu vychádzajúc z empirického materiálu vo vzťahu k stupňu urbanizácie. Ukázala, že sú rovnomerne rozložené občania v rôzne veľkých obciach, ktorých vzťah k náboženstvu je nevyhranený. Ich procento kolíše všade okolo spoločenského priemeru. S rastúcou veľkostí skupinou obce rastie podiel ateistov a klesá podiel veriacich.

Ďalšie tri referáty sa zaoberali niektorými výsledkami sociologických výskumov v JRD

a na dedine na Slovensku. **J. Pašiak** na základe empirického materiálu z výskumu rozoberal vzťah družstevných roľníkov k družstevnej forme poľnohospodárskej výroby a ako táto forma poľnohospodárskej výroby zakotvila vo vedomí členov JRD.

V. Rejholec analyzoval súčasnú spoločenskú štruktúru dediny na Slovensku a spoločenské problémy, ktoré z toho vyplývajú.

D. Sagara rozoberal súčasné sociologické aspekty reprodukcie pracovných síl v poľnohospodárstve na Slovensku. Výskum potvrdil, že určujúcu úlohu v rozhodovaní sa mládež pre prácu v poľnohospodárstve má faktor odmeny.

Všetky referáty vzbudili značný záujem a bola k nim diskusia.

Účastníci rokovania v sekcii sociológie dediny vysoko ocenili skutočnosť, že si mohli na tomto fóre vymeniť skúsenosti a výsledky svojej práce, že si vymenili názory na najaktuálnejšie otázky sociológie dediny. Dohodli sa na ďalších formách úzkej spolupráce a na spoločnom riešení niektorých otázok sociológie dediny.

Niektorí účastníci konferencie sa potom zúčastnili na dvojdnovej exkurzii na jednom výrobnom družstve a jednom štátnom majetku.

Chceme aj touto cestou poďakovať Inštitútu filozofie a sociológie vo Varšave za zorganizovanie konferencie, ktorá bola ďalším stupňom v rozvoji spolupráce poľských a československých sociológov.

Ján Pašiak

Jednoroční kurs sociologie na Vysoké škole stranické – Institutu společenských věd

Nikdo nepochybuje, že sociologie dosáhla u nás společenského uznání. Její význam pro rozvoj společenské teorie i pro praxi se považuje za nesporný. S jistotou oprávněnosti se již dokonce mluví o módnosti sociologie a vyslovují se obavy, aby tato módnost nezprofanovala mladou vědu dříve, než se jí podaří na výsledcích dokázat svoji závažnost. Čs. sociologická společnost registruje již po půl roce svého trvání 1000 členů. Většina kateder marxismu-leninismu na vysokých školách připravuje v budoucnu reorganizaci výuky se zaměřením k sociologii. Mnozí pracovníci v oboru historického materialismu se nyní cítí být hotovými sociology nebo se na tuto přeměnu chystají a připravují. Různé ústavy, instituce, podniky organizují nebo hodlají organizovat nejrůznější výzkumy, kterým někdy právem, častěji však neprávem dávají název výzkumy sociologické.

Tento nenadálý rozmach sociologie je přirozený a lze jej hodnotit kladně. Skrývá ovšem v sobě nebezpečí jako vše, co se velmi rychle stává módou. Mnozí přechodní „souběžci“ sociologie jistě časem odpadnou, ale mohou do té doby natropit dosti škody. Nebezpečí profanace sociologie je hlavně v diletantství. Proto jedním z prvních úkolů by mělo být seriózním studiem zaplnit ony mezery v sociologickém vzdělání, které způsobilo marxistické společenské teorii období dogma-

tismu. Jen tím je možné zbavit se nebezpečných iluzí, že být sociologem je něco vcelku snadného. Ze této iluze podléhají jak mnozí teoretičtí pracovníci a učitelé marxismu-leninismu, tak ti, kteří společenskou vědu řídí, posuzují nebo potřebují pro své praktické zásahy, není žádným tajemstvím.

Avšak společnost je přece mnohem složitější jev, nežli kterákoliv jiná oblast poznání. Měly by tedy být i metody poznání této skutečnosti složitější a dokonalejší, nežli jsou postupy přírodních věd. Srovnáme však například technické vybavení přírodovědeckých laboratoří, v nichž pracují desítky vědců, inženýrů, techniků, různých pomocných vědeckých sil, s tím, s jakými technickými prostředky se pracuje ve společenských vědách. Tam se pracuje stále izolovaně, nejvýše v malých kolektivech a s velmi primitivním technickým vybavením. V sociologii je přitom paradoxní situace, jež je ovšem snadno vysvětlitelná. Společenská fakta, jež jsou předmětem studia sociologie, zdají se naivnímu pohledu lehkou přístupnou, mnohem přístupnější a z hlediska složitosti jednodušší, nežli většina fakt, zkoumaných přírodními vědami. Pro naivní pohled je ve společnosti všechno snadno vysvětlitelné. Je tomu tak proto, že každý člověk je neustále obklopen společenskými jevy, žije v nich, účastní se jich. Zdají se mu být jasné a proto se domnívá, že jim zcela rozumí, a pokud nikoli, je to jen věci hlubšího zamyšlení; vždyť na otázky, které klade společenský život, musí neustále nějak odpovídat, řešit je, protože se ho bezprostředně dotýkají. Proto si také mnozí lidé myslí, že být sociologem je snazší, nežli státí se třeba biologem nebo fyzikem.

Zbavit se této naivní představy je možné jen náročným studiem. Proto vědecká příprava, výuka sociologie, výchova nových mladých odborníků v tomto vědním oboru, by měla patřit k prvním úkolům, jimiž si naše sociologie vydobude uznání za opravdovou a užitečnou vědu. To byla také hlavní pohnutka, proč po předchozí roční přípravě byl 1. září 1964 zahájen na *Vysoké škole stranické – Institutu společenských věd zkušební jednoroční kurs sociologie*.

Je to kurs zkušební. Má se na něm ověřit navržený systém výuky, proporce jednotlivých oborů a přednášek, způsob a výsledky studia. Osnova je velmi náročná a počítá se schopností samostatně studovat. Proto i výběr posluchačů kursu musí být náročný. Asi polovina jsou bývalí učitelé marxismu-leninismu, kteří budou v budoucnosti učit sociologii na vysokých školách. Ostatní budou pracovat v různých institucích, kde budou organizovat nebo vést sociologické výzkumy. Všichni posluchači mají vysokoškolské vzdělání, někteří jsou dokonce kandidáty věd. Jednotlivci mají již značné znalosti v sociologii a jednoroční kurs je pro ně především příležitostí k dalšímu studiu, přičemž sami předávají své speciální znalosti ostatním posluchačům kursu. Kurs je zkušební i v tom smyslu, že se v něm učí a zdokonalují i sami učitelé. Ukaže se totiž, že sociologie je tak rozsáhlým vědním oborem, zasahujícím tolik různoro-

kých oblastí společenského života a hraničícím s tolika příbuznými disciplínami, že výuka může být plněna jen v týmu složeném z různých specialistů, od těch, kteří ovládají obecnou sociologickou teorii, přes ekonomy, psychology až po statistiky. Proto je výuka zatím z velké části prováděna externisty a teprve v budoucnu bude možné obstarávat ji vlastními učitelskými kádry.

Vyučované předměty lze rozdělit do tří skupin:

1. Sociologie v užším slova smyslu. Je to především „Úvod do marxistické sociologie“, který představuje jakýsi obecný systém marxistické sociologie. (Znalost filosofie se předpokládá a na kursu se nevyučuje, podobně jako ekonomie.) Dále se přednáší přehled západní sociologie, hlavně se zaměřením k soudobé sociologii. Sem lze zařadit rovněž informativní přednášky ze speciálních oblastí sociologie: sociologie průmyslu a podniku, sociologie vesnice, sociální ekologie a sociologie města, sociologie rodiny, sociologie mládeže, sociologie pedagogiky, sociologie práva a politiky, sociologie patologických jevů. K těmto přednáškám se řadí dále rozbor klíčových oblastí soudobé společnosti: změny v sociální struktuře, vliv techniky a rozvoje výroby na společnost, některé problémy kulturní revoluce.

2. Metody sociologického výzkumu. Vedle přednášek o metodách a technikách sociologického výzkumu se klade velký důraz na zvládnutí základů teorie statistiky. U všech posluchačů byly prověřeny znalosti středoškolské matematiky se zaměřením k potřebám porozumění statistice. Těžiště výuky u těchto oborů je ve cvičeních. Posluchači jsou zároveň seznamováni s některými konkrétními výzkumy speciálních oblastí sociologie přímo v terénu.

3. Pomocné vědy. Sem patří tyto předměty: demografie, demografická statistika, psychologie práce pro sociology, sociální psychologie, základy teorie vědeckého řízení.

Součástí výuky jsou dále semináře, které se zabývají rozбором některých děl významných sociologů na základě písemného materiálu nebo referátů posluchačů. Hlavní přednášky vyjdou knižně a některé byly již odevzdány do tisku. Kromě toho si vypořádáme tím, že některé přednášky nebo materiály rozmnožujeme.

Každý posluchač se zároveň velmi intenzivně věnuje studiu ruštiny a jednoho západního jazyku (6 hodin týdně). Posluchači si nadto vyžádali kratší kurs polštiny, který by jim umožnil v krátké době číst polskou sociologickou literaturu. Zkoušky z jazyků budou mít úroveň jazykových zkoušek z kandidátského minima.

Celkový počet hodin za celý rok je 386 přednášek (včetně jazyků, které činí 180 hod.) a 158 cvičení. Znamená to prakticky 3–4 hodiny denně kromě soboty. Vysoká úroveň posluchačů umožňuje, aby nebyli pouze pasivními „posluchači“, ale aktivně se spoluúčastnili výuky. Vedle toho, že někteří mohou sami určit úseky přednášet nebo předávat materiály pro ostatní, sledují jednotlivci pravidelně zahraniční sociologickou literaturu.

I když jde o kurs zkušební, třeba podotknout, že je zároveň výjimečný, a to hlavně skladbou posluchačů. Jde vesměs o lidi politicky a životně zkušené, většinou navyklé studiu a někdy i samostatné vědecké práci, zčásti značně erudované i s rozsáhlými jazykovými znalostmi. Proto také počítáme s tím, že mnozí budou moci na závěr kursu složit zkoušky z kandidátského minima. Zatím lze těžko hodnotit výsledky. Faktem je, že úzká spolupráce učitelů a posluchačů umožňuje už v průběhu kursu dělat menší zásahy do porcí přednášek i do forem výuky. Právě tak lze již nyní konstatovat, že uspořádání tohoto kursu je užitečné jak pro učitele, tak pro posluchače, že všichni za poměrně krátkou dobu získají maximální znalosti jak v sociologii, tak v pomocných oborech.

Už nyní se ukazuje, že budeme pravděpodobně i v příštím roce opakovat podobný jednoroční kurs. Určení jeho náplně bude výsledkem zhodnocení zkušeností z letošního roku. Vedle tohoto výjimečně náročného kursu bude však třeba zavést výuku sociologie do všech ostatních směrů výuky normálních běhů Vysoké školy stranické – Institutu společenských věd. To je zatím věcí plánu a příprav.

Jaroslav Klofáč

Činnost Čs. sociologické společnosti

Patnáctileté přerušení výchovy sociologů u nás a zároveň veliký zájem o sociologii vedl k tomu, že většina členů Čs. sociologické společnosti chtěla získat základní poznatky o současném stavu této vědy. První přednáškové akce jak pro všechno členstvo, tak pro členy odborných sekcí, zaměřovaly se proto na poskytnutí těchto základních poznatků. Všechny tyto akce měly velmi příznivý ohlas. Pro zajímavost uvádíme, že do konce r. 1964 pouze v Praze bylo uspořádáno 25 různých akcí za účasti 1600 členů Společnosti.

Práci Čs. sociologické společnosti v tomto období můžeme zhruba rozdělit na dva úseky:

V první fázi soustřeďovala Společnost svou činnost především na organizační záležitosti, a to:

a) Zahájení činnosti odborných sekcí.

První sekce, která již v květnu minulého roku začala svoji práci, zpočátku pod vedením věd. tajemníka Sociologické společnosti dr. D. Slejšky CSc., byla sekce sociologických metod a technik. Později byl jmenován vedoucím této sekce dr. V. Lamsar CSc. z katedry sociologie University 17. listopadu. Pro členy této sekce je pořádán cyklus přednášek „Seminář kvantitativních metod v sociologii“. Dále tato sekce společně s Lidovou univerzitou vědy, techniky a umění připravila třísemestrový kurs „Sociologické metody“. První semestr (statistika) byl zahájen v únoru t. r. Druhý a třetí semestr proběhne ve školním roce 1965–66.

V červnu 1964 se konala ustavující schůzka sekce sociologie venkova. Sekci venkova vede

doc. dr. inž. J. Tauber z Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky v Praze. Vzhledem k většímu počtu členů mohlo se přistoupit k účelnému rozvržení práce do zájmových skupin. Dosud pracují tyto skupiny: Skupina sociologů – urbanistů a architektů, Skupina sociologů – lesníků, Skupina podnikové sociologie (sociologie řízení a organizace práce v zemědělských závodech).

Skupina sociologů zabývajících se problémy výuky sociologie venkova

Skupina pro sociologické studium zemědělské osvěty a kultury na vesnici.

Jako další zahájila svoji činnost sekce sociologie průmyslu za vedení doc. J. Kohouta CSc. z Vysoké školy ekonomické.

Sekce sociologie mládeže, kterou vede doc. dr. F. Kahuda, 1. náměstek ministra školství a kultury, byla na ustavující schůzce v říjnu 1964 rozdělena na dvě pracovní skupiny: sociologii mládeže a sociologii rodiny. Sekce jako celek – tj. skupina zájemců o sociologii mládeže spolu se zájemci o sociologii rodiny – se schází jen k jednání o zásadních a metodických otázkách.

Rovněž sekce politických a právních vztahů byla na první schůzce v prosinci 1964 rozdělena na dvě oddělení, a to sociologii politiky, kterou vede dr. M. Svoboda, a sociologii práva, kterou vede doc. Fr. Samalík z právnické fakulty UK, předseda sekce politických a právních vztahů.

Činnost zahájily i sekce sdělovacích prostředků v sociologii, sociologie kultury, jejímž vedoucím je M. Dismar CSc. z Institutu osvěty a novinářství UK, sekce obecné sociologie, která byla spojena se sekci dějin sociologie; sekci vede prof. dr. V. Tlustý DrSc. z katedry dialektického a historického materialismu lékařské fakulty UK a konečně sekce sociologie armády za vedení S. Gosmana z Vojenské politické akademie KG.

b) Zahájení činnosti poboček.

V květnu 1964 byla založena pobočka Čs. sociologické společnosti v Brně. Předsedou byl zvolen dr. J. Solář z katedry dialektického a historického materialismu na Universitě J. E. Purkyně v Brně.

V Ostravě byla pobočka založena v říjnu m. r. Předsedou pobočky byl zvolen doc. CSc. inž. K. Wysocki z Výzkumného pracoviště ekonomiky paliv – výzkumná základna Ostrava.

V prosinci 1964 u příležitosti vědecké konference o výsledcích sociologického průzkumu vztahu k práci, kterou pořádal OV KSC, bylo uskutečněno ustavení pobočky v Hradci Králové – Pardubicích. Předsedou této pobočky byl zvolen MUDr. J. Hes, VLVDÚ Hradec Králové.

V tomto měsíci zahájila ještě činnost pobočka v Olomouci a jejím předsedou byl zvolen doc. dr. V. Losík z Palackého university v Olomouci.

Plzeňská pobočka byla ustavena až v březnu t. r.

Všechny tyto místní pobočky byly založeny na žádost příslušných krajů, často i na žádost KV KSC. Důvodem byl především veliký

zájem o sociologii v těchto krajích. Protože pro přílišnou vzdálenost od pražského centra, kde se soustřeďuje hlavní přednášková a konsultační činnost, by znemožnila mnoha členům, aby se jí zúčastnili, žádaly příslušné kraje, aby některé akce byly organizovány mimo Prahu. Na každé ustavující schůzce, které předcházelo delší období práce přípravného výboru, byl přítomen zástupce hlavního výboru a také některé přednášky měli členové pražského centra.

Naši Společnost navštívilo již několik zahraničních sociologů, kteří uspořádali přednášky hojně navštívené členy Sociologické společnosti. Byly to zatím tyto přednášky: prof. Z. Baumanna, Z. Gostkowského, prof. J. Szczepeńského a J. Widzspila z Polska a prof. P. Schafmeistera z NSR. Pro příští období zveme jako hosty Čs. sociologické společnosti R. Königa, předsedu Mezinárodní sociologické asociace (NSR), prof. Andrase Hegedüse (Maďarsko) a prof. V. Jadova (SSSR).

V druhé fázi bude se Sociologická společnost soustřeďovat na prohloubení kvality jak přednášek a jiných akcí, tak i činnosti sekce a celé členské základny.

Ve smyslu stanov bude se Čs. sociologická společnost orientovat na další plnění svých základních úkolů, především na podporu vědecké a popularizační práce v oboru marxistické sociologie, na utužování spolupráce vědy a praxe a na zprostředkování nových poznatků v oblasti sociologie vědeckým a odborným pracovníkům.

A. Gabalová

Zpráva o VII. mezinárodním kongresu antropologických a etnografických věd v Moskvě

Kongres, který se konal od 3. do 10. srpna 1964 v budově university na Leninských horách, předčil jednání VI. kongresu UISAE v Paříži jak počtem účastníků, tak počtem přednesených referátů: v 27 sekcích bylo za 4 dny předneseno celkem 907 referátů kromě dvou přednášek na plenárních zasedáních (P. C. Biswas: Present State of the Problem of Correlation between Racial and Caste Differentiation in India, a Ch. N. Gandev: Úspěchy izučeníja sovremennogo byta v socialističeskich stranach).

Kongres věnoval velkou pozornost problému spojeným s výzkumem života a kultury širokých vrstev obyvatelstva současných průmyslových měst, sídlišť a oblastí. Projevilo se to jednak v zařazení referátu na plenárním zasedání, jednak ve zřízení zvláštní sekce „užitá etnografie“ a symposia určeného k diskusi o etnografii města a průmyslového sídliště. Přes určitou pestrost složení sekce, způsobenou určitou nevyhraněností hledisek, a počáteční obtíže v hledání společného cíle v jednání symposia, byla práce obou těchto orgánů úspěšná. V sekci byly předneseny závažné referáty zabývající se namnoze problémy zkoumanými badateli různých společenských vědních disciplín (např. postavením ženy

v rodině a ve společnosti v moderním průmyslovém městě, sociální a kulturní funkce elektrifikace vesnice, možnostmi řízeného kulturního rozvoje atd.), na druhé straně pak zdůrazňující potřebnost etnografického studia tradice pro formování kulturního obrazu moderního člověka. Symposium bylo věnováno především problémům výzkumných metod, používaných badateli různých zemí. Jednání sekce i symposia vyústilo v závěr, že velmi složitá problematika kultury a života obyvatelstva průmyslových měst a oblastí vyžaduje kooperaci specialistů různých společenských vědních oborů, mezi nimiž etnografové a folkloristé zaujímají své pevné místo, především užší spolupráci etnografie a sociologie. Referáty přednesené etnografy, sociology a ekonomy o výzkumech konaných v Anglii, v Itálii, v Československu, v SSSR a v jiných zemích se v tomto mínění vesměs shodovaly.

Českoslovenští delegáti a účastníci kongresu přednesli celkem na třicet referátů v různých sekcích. Pozornost, s kterou byly jejich referáty vyslechnuty, odezva, kterou vyvolaly v diskusích, i neobyčejně uznalé přijetí teoretických a metodických výsledků práce československých etnografů v symposiu pro výzkum měst a průmyslových sídlišť, svědčily o dobrém jménu československé etnografie a folkloristiky mezi odborníky v mnoha zemích. V souvislosti s tím se vynořila další otázka: ukázalo se, že stále platí „slavica non leguntur“ a že řešení připojenými cizojazyčnými souhrny naprosto nestačí. Tím, že československá etnografie nemá možnost publikovat obšírné studie v cizím jazyce (jak ji mají např. maďarští nebo sovětské etnografové ve svých cizojazyčných žurnálech), neproniká dostatečně intenzivně a zůstává ve stínu prací, jež se jí svou hodnotou a úspěšností, zvláště v hledání nových metod, často nevyrovňají.

Karel Fojtík

Bibliografie ve společenských vědách

Kdyby měl v dnešní době vědecký pracovník sám sledovat to nesmírné a neustále vzrůstající množství vědecké literární produkce svého oboru doma i v zahraničí, nezbývalo by mu již mnoho času na tvůrčí práci. Je proto bibliograficko-informační služba nezbytnou složkou moderní organizace vědecké práce a její problematika jednou z nejdůležitějších v oblasti knihovnictví.

Na rozdíl od techniky, zemědělství a zdravotnictví byla bibliografie ve společenských vědách až na některé obory dlouho zanedbávána. Až když byl plně doceněn význam společenských věd pro výstavbu socialismu a řízení rozvoje společnosti, začalo se uvažovat i o zabezpečení jejich bibliografie.

Jedním z významnějších opatření, jež mělo napomoci rozvoji společenských vědních bibliografií, bylo založení Bibliografického střediska společenských věd ve Státní knihovně ČSSR (v roce 1962), již podle knihovnického zákona přísluší řízení bibliografické práce v celostátním měřítku. Jeho úkolem bylo především

zkoordinovat práci drobných bibliografických a dokumentačních pracovišť ve vědeckých institucích a vědeckých knihovnách a ve spolupráci s nimi vybudovat dostatečně široký bibliograficko-informační fond, zejména ve formě kartoték, a vydávat bibliografické periodikum *Novinky literatury — Společenské vědy*.

Po překonání mnoha potíží, mezi jiným i počáteční nedůvěry, rozrostl se počet spolupracujících a těch, kdož byli ochotni zapojit se do jednotné sítě bibliografických pracovišť natolik, že Bibliografické středisko mohlo již roku 1964 rozšířit řady vydávaného periodika z původních 3 na 9 pro obory filosofie, sociologie a vědecký komunismus, dále pro ekonomické vědy, právo, obecné dějiny, politiku a mezinárodní vztahy, psychologii, pedagogiku, jazykovědu a literární vědu a vědy o umění.

V některých oborech, v nichž byla bibliografie zvlášť opomíjena, nebo které se začaly u nás nově rozvíjet, jako sociologie, nemělo Bibliografické středisko možnost získat dostatečný počet spolupracovníků a musí proto většinu literatury zpracovat samo.

Tímto způsobem se podstatně rozšířila bibliografická informace. Např. pro obor sociologie se na základě zpracovávání asi 95 filosofických a sociologických zahraničních i domácích časopisů nashromáždilo více než 4000 záznamů o nové knižní a článkové literatuře. Tyto záznamy jsou pořádané do jmenných a systematických kartoték, které jsou navíc doplňovány záznamy z bibliografií uveřejněných ve významných sociologických dílech. Na základě této exerce je založena a průběžně doplňována i kartotéka sociologických a oborově příbuzných časopisů, která již obsahuje na 500 záznamů. V příštím roce je plánováno založení kartotéky domácích a zahraničních sociologických bibliografií.

Tímto rozšířením bibliografické informace nejsou ovšem ještě zdaleka vyřešeny všechny problémy společenskovědní speciální bibliografie. Řešení těch nejzávažnějších a nejobtížnějších je teprve před námi. Především je třeba ve většině oborů vytvořit takovou kon-

cepci bibliografické práce, která by byla v souladu jak s bezprostředními vědeckovýzkumnými úkoly, tak s potřebami rozvoje vědecké disciplíny, která by zajistila proporcionální informaci o zahraniční literatuře při plném využití zahraničních informačních zdrojů i zpracovávání domácí literatury pro vlastní potřeby i pro informaci o naší literatuře v zahraničí.

Velmi diskutovaným problémem v současné době je bibliografická klasifikace v souvislosti s prudkým rozvojem věd a vznikem nových vědních oborů a v souvislosti s potřebou zvládnout pomocí mechanizace a zejména automatizace to velké množství informací a zabezpečit vědci, že z tohoto množství obdrží jen ty informace, které skutečně potřebuje. Větší nároky, které dnes klade věda na bibliografii, vyžadují i prohloubení její teorie a metodologie na základě konkrétních výzkumů, zejména jejího významu a adresnosti v jednotlivých vědách a v souvislosti s její mechanizací a automatizací. Bude nutné ujasnit si též vztah bibliografie a dokumentace a místo bibliografie v souboru vědeckých informací.

Problematická je ještě sama organizace bibliografie společenských věd. Po dosavadních zkušenostech se jeví účelným centrálně řídit a koordinovat nejen společenskovědnou bibliografii vcelku, ale vytvářet řídicí centra — oborová střediska — i pro jednotlivé obory.

Otevřená je otázka mezinárodní spolupráce při zpracovávání literatury a vydávání bibliografií, zejména socialistických zemí, která se už úspěšně rozvíjí např. v technice.

Má-li bibliografie skutečně uspokojovat vědy, má-li být skutečně platnou složkou v organizaci vědecké práce, je nutné, aby všechny tyto problémy byly řešeny za úzké spolupráce vědeckých a bibliografických pracovníků. Doporučení prezidia ČSAV ke zprávě akademika J. Filipa o současném stavu bibliografických prací v oboru společenských věd vytváří dobré předpoklady pro tuto spolupráci.

Božena Šimáčková

MILLER, S. M.: Comparative Social Mobility*Curr. Sociol.* 9, 1960, č. 1: 1–89

Srovnávací sociální mobilita. Studie sociální mobility; četné údaje převzaty z různých starších studií a statí, uvedených v bibliografii, jež obsahuje 138 literárních pramenů. Projevy sociální mobility empiricky zjištěné doloženy hojnými příklady: Austrálie, Dánsko, Finsko, Francie, Holandsko, Indie, Itálie, Japonsko, Maďarsko, Norsko, Portorico, SSSR, USA, Velká Británie, Záp. Německo. Výklad doplněn řadou extrapolacních tabulek.

BIRNBAU, Norman: The Sociological Study of Ideology (1940–60)*Curr. Sociol.* 9, 1960, č. 2: 91–172

Sociologická studie ideologie. Souborné pojednání o sociologických studiích ideologie; diskutován též empirický přínos sovětských autorů, jakož i marxistická teorie vůbec. Bibliografie, jež obsahuje celkem 702 uťíděných anotací, je uspořádána takto: I. Teoretické a metodologické studie: 1. Obecný přístup a zprávy o vývojových trendech (59); 2. Teoretické základy analýzy ideologie (29); 3. Obecná sociologická teorie se závěry pro analýzu ideologie (8); 4. Přínos filosofie (13); 5. Přínos sociální a kulturní antropologie (20); 6. Přínos psychoanalýzy (16); 7. Přínos sociální psychologie (16); 8. Přínos psychologie poznání (9); 9. Přínos jazykovědy (8); 10. Metody analýzy ideologie (14); 11. Problémy metody v sociálních vědách (všeobecně – 7); 12. Problémy metody v sociologii (27); 13. Metodologické problémy v ekonomice (4). II. Marxismus: 1. Marxismus (kritické studie – 28); 2. Marxismus (ortodoxní – 22). III. Základní studie (všeobecně): 1. Interpretace západní průmyslové společnosti (32); 2. Práce zabývající se jinými společnostmi (31); 3. Běžné výzkumy a šetření spadající do rámce politické sociologie (17); 4. Masové sdělovací prostředky (12); 5. Masová kultura a její problémy (11); 6. Sociologie umění (12); 7. Sociologie literatury (32); 8. Sociologie hudby (4); 9. Některé novější historické studie (38). IV. Ideologie ve svém specifickém sociálním kontextu: 1. Trdní vědomí (všeobecně – 11); 2. Ideologie elit (10); 3. Ideologie střední třídy (6); 4. Ideologie dělnické třídy (14); 5. Intelektuálové a inteligence (34). V. Studie jednotlivých ideologií: 1. Politické ideologie (všeobecně – 19); 2. Konzervatismus (8); 3.–4. Komunismus (kriticky – 36); 5. Fašismus (4); 6. Liberalismus (7); 7. Nacismus (12); 8. Socialismus (16); 9.

Imperialismus (5); 10. Iracionalismus (6); 11. Nacionalismus (13); 12. Rasismus a antisemitismus (6); 13. Ideologie vyšších tříd (21); 14. Lidová hnutí (8); 15. Utopické myšlení (13).

LANDHEER, Bart: The Concept of "Social Change" in Sociological Theory*Int. J. Compar. Sociol.* 1, 1960, č. 1: 76–88

Pojem „sociální změny“ v sociologické teorii. Tento pojem lze vztahovat jednak 1. na změny v sociální adaptaci, které probíhají dlouhodobě, jednak 2. na záměrná opatření, jejichž cílem je přivodit sociální změnu. V druhém případě třeba rozlišovat mezi změnami v sociální realitě (např. vzrůst populace) a změnami v systému hodnot. Sociologické teorie zabývající se dlouhodobými změnami se opírají o teorii sociální evoluce. Stane-li se sociální adaptace adekvátnější, vytvoří se příznivá situace pro vznik široce a lépe integrovaných sociálních skupin, avšak příčiny lepší adaptace museli bychom pravděpodobně hledat ve sféře biologické a psychické. Poslední příčina tkví v evolučním procesu člověka samotného a změn v jeho psychické struktuře, o nichž dosud nemáme uspokojivé teorie. V přítomnosti se zdá, že se nacházíme v přechodném období: vývoj směřuje od národních společenství k velkým skupinám regionálních společenství; a posléze – k univerzální společnosti. Faktor sociální změny týká se spíše vnitřní než vnější změny, avšak dnešní regionální i národní společenství stále kladou větší důraz na vnější stránku, podobně jako v minulých stoletích, ačkoliv tento vývojový stupeň je podle autora již překonan.

THURNWALD, Richard: Problems of Empirical Sociology*Sociologus* 10, 1960, č. 1: 1–17

Problémy empirické sociologie. Historický vývoj sociologie, zejména v Německu, je charakterizován dvěma hlavními hledisky: Na jedné straně se setkáváme s názory zatíženými afektem (sociální kriticismus, utopie), na druhé straně s únikem do čistě teoretického pojmového myšlení, což posléze vedlo k závěru, že pojmy mají hodnotu reality a že sociologie je induktivní vědou. Aby se stala vědou empirickou, musí se sociologie zbavit tohoto nazírání. Zhruba řečeno: realita se projevuje analyticky oddělitelnými na sebe navazujícími dimenzemi fyzickými, chemickými, biologickými, psychickými a sociálními. Všechny jsou navzájem spjaty v tomto pořadí: Podmínky nižších, základnějších dimenzí

vymezují možnosti vyšších dimenzí, které jsou uspořádány tak, že mohou zpětně ovlivňovat nižší dimenze. Pro analýzu té které dimenze jsou zvláště důležité podmínky nejbližší nižší dimenze. V případě sociálního života jsou to především podmínky psychologického života. Sociální procesy jsou vytvářeny z akcí a reakcí jednotlivců. Sociologie však naprosto není závislá na individuální psychologii. Psychický život vyššího řádu je nemožný bez života sociálního. Ve srovnání s individuálním životem sociální život představuje novou dimenzi se specifickými empirickými zdroji, zejména jevy a procesy uvnitř lidských skupin všech druhů a velikostí. Materiál lze najít v historických vědách, hospodářském zeměpisu, ekonomice, statistice a etnologii. Zdá se, že je uspořádán nikoliv ve formě „zákonů“, nýbrž ve formě vztahů, vzájemných závislostí, spojení (jako např. zákon nabídky a poptávky v ekonomice; mateřské právo v etnologii apod.). Primárním požadavkem sociologie nejsou pojmy, ale adekvátní metodologie. Třeba vycházet z indukce, tj. empirických jevů a teprve potom přejít ke generalizaci a vytváření pojmových symbolů. I v indukci je určité minimální množství spekulace. Pojmy mohou být používány jako heuristické pomůcky, ale musí být neustále kontrolovány empiricky. V sociologii, jakožto vědě obecné, mělo by být vedoucí zásadou: Kritický přístup jak při zkoumání, tak i v kombinování a třídění empirických jevů.

MUKHERJEE, Ramkrishna: Some Considerations on Social Research

East. Anthropol., 13, 1960, č. 3: 121–131

Několik úvah o sociálním výzkumu. Autor pojednává o cílech a problémech sociálního výzkumu, jenž podle něho má odpovídat na 3 základní otázky, jež se týkají předmětu, který zkoumáme: „Co je to?“, „Jak je to?“ a „Proč je to?“. Ale „to, co rozumíme sociálním výzkumem“, závisí konec konců na našem pojetí společnosti a přesné definice společnosti stále ještě chybí. Sociální vztahy lze klasifikovat jako: 1. „mezi skupinami uvnitř společnosti“, 2. „mezi jednotlivci uvnitř skupiny“ a 3. „mezi jednotlivci přecházejícími z jedné skupiny do druhé následkem vzájemného působení faktorů vztahujících se ke změnám uvnitř skupin a mezi skupinami“. Další problém: jak utřídit a uspořádat materiál. I když k třídění dat nepřistupujeme doktrinářsky, nesmíme je nicméně pouštět ze zřetele: „Základem pro uspořádání a výběr jevů pro sociální výzkum by měla být předpověď (prediction) vzhledem k příslušné společnosti a lidem, kteří jsou předmětem úvahy“. To vyžaduje vědomou koordinaci našich apriorních poznatků s naším pojetím společnosti jako živé a pohyblivé se entity. Autor podotýká, že základní výzkum v dané společnosti se bude zabývat charakteristikami její organizace vzhledem k výrobě a přivlastňování zboží a služeb; asociací této formy organizace s ostatními formami ve společnosti, zejména s těmi, o nichž se předem soudí, že mají velký vliv na život lidí; rela-

tivním pořadím důležitosti „sociálních vztahů“ spjatých s touto formou organizace ve srovnání s těmi vztahy, jež jsou vytvářeny jinými formami organizace.

Schwarzweiker K.H.: Education, Migration and Economic Life Changes of Male Entrants to the Labor Force from a Low-Income Rural Area

Rural Sociology, 29, 1964, č. 2: 153–167

(Výchova, migrace a změny v ekonomickém životě absolventů, nastupujících do práce, z chudých zemědělských oblastí.) V letech 1950–1960 byla v Kentucky studována populace mladých mužů ze zemědělských oblastí s nízkým příjmem, kteří po skončení různých stupňů odborného studia se zařazovali do pracovního procesu. Sledování vztahů mezi stupněm vzdělání, oblastí, bydlištěm, životní úrovní a agilností při získávání a změnách pracovišť s tendencí zvýšit si životní a ekonomickou úroveň, přičemž průmysl není nejatraktivnějším odvětvím. Vliv místní tradice na migraci. Autor považuje za velký nedostatek své práce ne dost podrobný rozbor výchozí hospodářské situace mladých mužů. 6 tab.,

-cy-

Suchman, A. Edw.: The Comparative Method in Social Research

Rural Sociology, 29, 1964, č. 2: 123–137

(Srovnávací metoda v sociálním výzkumu.) Historie srovnávací neboli „cross-cultural“ metody počíná E. Durkheimem (1897), přes E. Westermarcka (1891), F. Boarse (1896), L. T. Hobhouse (1906) atd. k Ackerknechtovi (1954). Vzájemná spolupráce sociologů venkova z různých států neustále vzrůstá a je třeba sjednotit terminologii i metodický postup. Problematika srovnávacího výzkumu a rozdíly v metodikách, používaných v USA, oproti metodám, které používají sociologové jiných států. Potřeba a požadavky jednotné metodiky: problém srovnávacího výzkumu – cíl, teorie a praxe metodiky, jednotka srovnávacího studia. Pojem skupiny obyvatelstva, metodologické a logické problémy, problémy administrativní a technické. Problém generalizace. Čas a prostor jako kritéria sociálního klimatu. Technika použití srovnávací metody. 1 tab.,

-cy-

Wagner H.R.: Displacement of Scope: A Problem of the Relationship between Small-Scale and Large-Scale Sociological Theories

The American Journal of Sociology 69, 1964, č. 6: 571–584

(Vymezení oboru: problém vztahu mezi mikro- a makrosociálními teoriemi.) Přehled a srovnání názorů a metod klasických sociologů (Durkheim, Sorokin, Simmel, Weber) s moderními, především americkými sociology. Mikrofunkcionalismus a makrofunkciona-

lismus. Interpretativní sociologie a teorie symbolické interakce. Obor moderní sociologie byl rozdělen na řadu odborů, z nichž nejpronikavější byla diferenciací na jednotlivé obory sociologie jako takové. Vzniklé hranice mezi mikro- a makrosociologií jsou tak vyhraněny, že vzniká dojem, jako by vzájemně nesouvisely. Je třeba vyvinout nové, velmi podrobné sociologické teorie, jež by byly vhodné jak pro mikro-, tak i pro makrofeno-
meny, a jež by byly dostatečně empiricky ověřeny.

10 bibl.,

Copp J. H.: Perceptual Influences on Loyalty in Farmer Cooperative

Rural Sociology 29, 1964, č. 2: 169–180

(Vliv lojality ve farmářském družstvu.) Sociopsychologické aspekty lojality v organizova-

ných seskupeních a sociokulturní aspekt lojality jejich členů. Předpokladem zdárné existence družstva je zájem a účast členů na činnosti družstva, dále faktické znalosti, zkušenosti a aktivní zařazení do pracovního oboru družstva a nakonec vzájemný vztah družstevníků a vzájemný postoj družstevníků a funkcionářů, to je vědomí sounáležitosti všech. Metodika zkoumá především indikátory věrnosti družstevníka, jež jsou odstupňovány takto: 1. Nikdy neopustím družstvo, i kdyby se naskytla příležitost. 2. Nemyslím, že bych chtěl opustit družstvo, kdyby se naskytla příležitost. 3. Víím, co chci dělat, kdyby se naskytla příležitost. 4. Nevadilo by mi opustit družstvo, kdyby se naskytla příležitost. 5. Jsem definitivně rozhodnut opustit družstvo.

7 Tab., 12 lit.,

-cy-

Radovan Richta, Considerations on the Future of the Division of Labour

(From the results of sociological research carried out in an engineering works in Prague)

The division of labour, a millennia old elementary category of human production activity and social life, has become also the normal and evermore necessary methodological support of sociological research. It has developed as a certain social production force given by the simultaneity of various working activities, but simultaneously always constitutes a certain production relation, acting as an intermediary between both spheres. Thus it represents an elemental power above the heads of people divided into certain "economic species" and simultaneously also certain limits in the development of production processes and social life. Far-reaching changes in the division of labour together with the scientific and technical revolution in the period of the building-up of communism have necessarily provoked discussions about the future of the division of labour also among Marxist theoreticians. Such considerations require the application of the principle of historicism not only to the facts which we actually encounter, but also to the ideas and criteria with which we approach these facts. Formerly the viewpoint was applied which stresses the "eternity" of the social division of labour, which limited the future motion only to some sort of modification of the division of labour while maintaining the boundaries of the individual callings even under deep communism. The detailed analysis of Marx', Engels' and Lenin's ideas on the subject which had to be carried out has proved that the endeavours to base this limited approach on the au-

thority of Marxism were completely unjustified. Actually just the opposite is the case: the limiting of tasks of the communist revolution in the field of changes in labour and in the division of labour is the consequence of the narrowed model of communism created in the period of the personality cult, of the ideas on the possibility of communism without a scientific and technical revolution.

The social division of labour (both general and special) has struck firm roots particularly in the conditions of commodity production. It specifies the individual types of labour and creates the system of callings. Proceeding together with the development of capitalist mechanical production there is the formation of a unique division of labour within one workshop based on an analysis of the working procedure into the individual abstract elements (mechanization). The generalization of the principle of the division of labour is finally manifested in an opposing negative tendency: disintegration of callings into tens of thousands of items in the codices of work at the beginning of the 20th century, connected with the progressive elimination of differences among workers, ranging from the craftsman and the partial worker and worker-operator to the setter and abstract worker at a conveyor belt. On the contrary, the scientific and technical revolution, continuing the complete division of labour in a workshop, eliminates man from the production process itself by means of a technical synthesis of the whole process (automation): by positively developing a contrary ten-

dency it tends to change the basic mass of work into a general creative activity. A basically new element, which exceeds the boundaries of the division of labour, is the change of relation between the subject and the object: the subjugation of simultaneity of various activities to the laws of development of human forces instead of the subjugation of man to the given exterior relation of division of labour (determined by the structure of the means of production as juxtaposed to the worker) into which people enter and in which they live independently of their own will.

The empiric projection of the changes in the division of labour as expressed by the present assortment of callings suggests this reversal; however, it cannot prove it directly as it aggregates both contradictory movements: mechanization, which still prevails, and automation. In addition, it is refracted by the prism of contemporary proprietary and political conditions. An analysis will, however, show that the future of the division of labour is determined to an ever greater extent by the scientific and technical revolution (automation) forming an integral part of the communist revolution. If we follow its logic, we come to the conclusion that the future will bring about the overcoming of the division of labour and boundaries of the individual calling based, however, not on their elimination, but on a transition (on the basis of a complete division of labour) to a higher principle of purposeful organization of human creative cooperation

whose axis will be formed by the general social development of man (as a far more intensive source of the

growth of production forces than the division of labour); the same results are also suggested by the coming

changes in the character of creative work, only this motion being adequate to the conditions of the communist

Dragoslav Slejška, Labour and Management

The article presents the results of research of the activity of workers in their participation in the management of a medium-sized industrial works in Prague which produces electric meters and automation equipment. Wide professional categories of workers, differentiated according to the character of their work and the degree of their technical equipment, were correlated with the following five degrees of activity: a) passive, b) freeing themselves from passivity, c) active in minor problems of their own place of work, d) active in basic problems of the workshop, e) active in problems of the whole works.

According to the formula giving the activity index

$$I_a = \frac{a + 2b + 3c + 4d + 5e}{a + b + c + d + e}$$

the following values of I_a were determined for the individual categories:

Conveyor belt workers:	1.68
Mechanized operations:	1.99
Manual work:	2.16
Fine assembly operations:	2.63
Automatic machines and control panels:	3.12
Technical servicing:	3.29

The overall value of I_a of the whole set of investigated workers was 2.43.

The main causes of the ascertained differences must be sought in the different prerequisites for creative works and qualification requirements imposed on the workers of the individual categories. No linear dependence of I_a on the standard of technical equipment was revealed. Due to the monotonous character of work as compared with manual work, standard mechanization, particularly the conveyor belt, rather reduces activity in the participation in management. The highest values of the activity index were ascertained in the case of workers connected in a creative manner with the technical progress, namely either those working with automatic machines or servicing or controlling standard techniques. In all categories the values of I_a of communists are always higher than those of non-party members. However, in communists of a higher standard there are bigger differences, the process of differentiation consequently not being eliminated. A solution is brought about only by a scientific and technical revolution in

which political activity helps, but cannot substitute it.

A more detailed analysis of the attitudes and activities of workers has shown that the connection of participation in management with working activity is a complicated process due both to tradition and to social discrepancies, the creation of relations between superiors and inferiors, and finally also to psychological factors (the need of more complex thinking, the necessity of continuously increasing knowledge, etc.). The mutual connection between the problems of executive work and management arises only gradually. In categories with a lower I_a this relation is ensured particularly by the interest shown in securing continuous work by continuous supplies.

The servicing of automatic machines is constantly approaching closer to the general principles of the management of production. Only in a world of automatic machines, under communist economic and social relations, will the immediate producer become also the controller of the technique and the collective managing factor of the production process.

Bedřich Weiner, Some Problems of Information and Feedback in Production Collectives

The article forms part of a bigger work dealing with the stability of collectives, the principles of self-management and the problems of control and management. At the beginning the information is characterized as the affirmation of a state, intentions, etc. and as the determination of an aim, means and activities. People can weaken, strengthen, distort,

etc. this information. The fundamental problem is to ensure that the transmitted information and its recipient (realizer) are of the same standard, in the same qualitative-qualificatory zone. The creation of prerequisites for the creative application of the activities of recipients and their qualificatory growth is the basis for a high standard of realization

of the received information. The article deals further with discrepancies arising in the transmission of incorrect and contradictory information and the manner of defence of recipients — production collectives or individuals.

In the formation of information two alternatives are dealt with, the first being an order given by a supper-

ior without any preliminary consultation of his inferiors, the other an order arising on the basis of a preliminary agreement of a superior and his inferiors. The necessity and correctness of both methods are justified, it being necessary, however, to select one of them according to the actual conditions of every case.

The article contains a formula of information in the course of realization $I = P + V + Z$ in which I = information, P = order, V =

= explanation, Z = acquisition of a collective for fulfilment. The article further states when it is possible to use the formula in the abridged form $I = P$ and when it must be applied in full. Simultaneously the criteria of correctness for P and of success for $V + Z$ are specified.

The feedback which usually has the form of a report to the superior, forms the basis of analytical and decision activities. The article describes various stages of feedback and control, specifying

the requirement of verifying, in the control phase, not only the wording of the order, but also its correctness as well as the discovery and development of the new arising in the course of the fulfilment of the given task. Direct personal contact means the temporary direct unity of management and of the managed collective, which should contribute to the creation of confidence and correct relations in the working process.

Erika Kadlecová, From the Results of the Research of the Religiosity of Adults in the North-Moravian Region

In the introduction the place of religion in a socialist society and the "justification" of its existence is discussed. In the author's view the common characteristic of religion as being a relic in the people's mind is insufficient because not all prerequisites for its ultimate liquidation have so far been materialised. One cannot interfere arbitrarily with the process of religion's decay if this process is not to be disturbed. It can equally not be accelerated by exercising pressure on that sphere of life in which the process takes place but only by a systematic development of all aspects of social life.

The article then analyses some results of a sociological investigation conducted on religiosity in the North Moravian region. (The technique of the investigation was described in the Sociological Review No. 1). Among the adult population 30% were atheists (denoted in the Table as A), 30% were believers (B) and 40% had an indifferent attitude to religion (C).

Among the believers (B) 29% were non-conformist to any existing religious doctrine (denoted in the Table "alpha"), 48 percent adhered to the fundamental principles of the Christian faith and fulfilled the basic duties of their Church ("beta") and to 23 percent of

believing Christians, religion implied the basis of their credo ("gamma").

44 percent of the population at present are members of the Roman Catholic Church, 9 percent are Protestants, 4 percent members of the Czechoslovak Church, 1 percent belongs to some other Christian denomination and 42 percent do not belong to any Church or Sect.

The extent and type of religiosity in various social groups has been analysed according to: 1. age group, 2. sex, 3. family status, 4. number of children, 5. degree of urbanisation, 6. movement of population, 7. social standing, 8. education, 9. nationality.

The trend of religiosity was studied by a comparison of the investigations conducted in 1946 and 1963. The criterions were: withdrawal from Church, the extent of atheism among people ostensibly still members of a Church, the extent of atheism among people whose parents belonged to an identical Church, and finally the questioned citizen's subjective estimation of his own attitude to religion compared to that of his parents.

Fundamentally these are the conclusions:

1. religion still holds sufficiently firm ground, its importance, however, has considerably shifted to the edge

of social activity. It primarily keeps its position in those groups of the population in which the character of work or living conditions are not in line with the present needs of society. These groups face radical changes without which society cannot advance (oldest age categories, women, small villagers, agricultural workers, people with little education and little skill).

2. According to all the symptoms investigated, including religious consciousness as religious attitude, there has been a sharp decline in religiosity ranging from almost one half with respect to belief in God to one quarter with respect to belief in Christ. Simultaneously there has been an increase in absolute atheism.

3. Both investigations reveal a considerable drift among believers from ecclesiastical Christianity. Already in 1946 only one half of those who believed in God believed in Christ as the embodiment of God (i.e. the fundamental Christian doctrine). That means that from the point of view of catholicism and protestantism one half of believers and two thirds of the population ceased to be Christians. An interesting result of the present investigation is the fact that "conformist" belief is more firmly established than "non-con-

formism". It appears that the solid core of believers is more resistant.

4. A comparison of the answers given with respect to Church membership of parents and that of the questioned permits some con-

clusions relative to a larger or lesser stability of the Church. The decomposition of the Roman Catholic Church community progresses faster and more systematically. In the Protestant community the process is

slower and within that community a certain differentiation takes place; many people, although their attitude to religion has been badly shaken, still think of themselves as a Church member.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie ČSAV, Příkopy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230-819 - Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS - ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. - Tiskne Knihotisk, n. p., provoz 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ. 101. - Časopis vychází šestkrát ročně. - Cena výtisku Kčs 8.-, předplatné na celý rok Kčs 48.-, US \$ 6,60, £ 2,7,0. - Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v lednu 1965. Číslo vyšlo v dubnu 1965.

A - 20 * 51108

© Nakladatelství Československé akademie věd, 1965.

